

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2023 рік
Випуск 30

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)

Гарсія Андрес Цезар – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)

Дарюс Юодіс – доктор філософії, старший науковий співробітник (м. Вільнюс, Литва)

Джордж-Ожен Енаке – доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)

Дубінка-Гуца Лізавета – доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)

Івангородський Костянтин – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)

Льницький Василь – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)

Землюліна Наталя – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Кирилюк Євгеній – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Масненко Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Путкаралдзе Тамаз – доктор іст. наук, професор (м. Багумі, Грузія)

Радев Тодор – доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)

Реєнт Олександр – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)

Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)

Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)

Священко Зінаїда – доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)

Тельвак Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)

Темченко Андрій – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)

Тригуб Олександр – доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)

Черевко Олександр – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)

Шмігель Міхал – доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ

Index Copernicus ICV 2021: 82.12

Directory of Research Journals Indexing

Scientific Indexing Services

Ulrich's Periodicals Directory

Bielefeld Academic Search Engine (BASE)

Polythematic database of articles from periodicals of the National

Parliamentary Library of Ukraine

Open Ukrainian Citation Index

EuroPub database

LENS.ORG

InfoBase Index

Scilit

Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобавського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до

Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 6 від 21.12.2023 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2023 year
Issue 30

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel' Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystrzytsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2021: 82.12
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:

Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 6 from 12.21.2023).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст.

Біла Катерина

Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.....5

Компанієць Надія

Гідрологічно небезпечні явища у Середньому Подніпров'ї та їх вплив на життєдіяльність селянства ХІХ ст.....15

Лубко Інна

Аграрна реформа 1906–1913 рр.: соціальні рефлексії українського селянства.....26

Овсінський Юрій

Податкове законодавство щодо собак та реєстраційно-податкові собачі жетони в УСРР (1922-1937 рр.).....39

Олійник Олександр, Солошенко Олена

Участь приватних та орендних підприємств у переробці сільськогосподарської продукції в роки НЕПу в Україні.....49

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Корновенко Сергій, Морозов Анатолій

Новітня методологія вивчення аграрної історії України: руралістика.....57

Кліш Андрій, Сиротюк Назар

Пропагування заснування спілок Райфайзена в Галичині на шпальтах часопису «Руслан».....71

Ковальова Наталія

Селянська проблематика на сторінках щорічника «Історичний календар-альманах Червоної калини» (1922–1939 рр.).....77

Савченко Сергій, Михайлюк Олександр

«Голос народу» в документах початку ХХ століття: проблеми методології пізнання.....88

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Темченко Андрій

«Хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь»: захист простору сну в міфологічних уявленнях українців.....98

Турейський Ігор

Трансформація традиційного дитячого вбрання українців кінця ХІХ – середини ХХ століття.....107

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 20th – the early 21st

Bila Kateryna

Salary of peasant self-government officers in Right-bank Ukraine
at the end of the 19th – early 20th century.....5

Kompaniiets Nadiia

Dangerous hydrological phenomena in the Middle Dnipro basin and
their impact on the livelihood of the peasantry of the 19th century.....15

Lubko Inna

Agrarian reform of 1906–1913: social reflections of the Ukrainian peasantry.....26

Ovsinskyj Jurij

Tax legislation on dogs and registration and tax dog tokens
in the USSR (1922-1937 years).....39

Oliinyk Oleksandr, Soloshenko Olena

Participation of private and rented enterprises in agricultural
processing products in the years of NEP in Ukraine.....49

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

Kornovenko Serhii, Morozov Anatolii

The latest study methodology of agrarian history of Ukraine: rural studies.....57

Klish Andriy, Nazar Syrotiuk

Promoting the establishment of Raiffeisen unions in Galicia
through the columns of the newspaper «Ruslan».....71

Kovalova Nataliia

Peasant issues on the pages of the yearbook «Historical Calendar-Almanac
of the Red Guelder Rose» (1922–1939).....77

Savchenko Serhii, Mykhailiuk Oleksandr

«Voice of the people» in documents at the beginning of the 20th century:
problems of cognitive methodology.....88

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

Temchenko Andriy

“I creep with the cross, i cover with the cross”: the protection
of the space of sleep in the mythological imaginations of Ukrainians.....98

Tureiskyi Ihor

Transformation of traditional children’s clothes of Ukrainians
at the late of the 19th – middle of the 20th century.....107

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – початку ХХІ ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio- economic and socio-political transformations in the 20th – the early 21th

УДК 94:[352.075:331.2-057.3(477.4/.5-22)»18/19»(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

Kateryna Bila

*Ph.D. of History, assistant of department of History of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, Institute of History
of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

e-mail: katerynamelnchuk92@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Bila, K. (2023). Salary of peasant self-government officers in Right-bank Ukraine at the end of the 19th – early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 5-14. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

SALARY OF PEASANT SELF-GOVERNMENT OFFICERS IN RIGHT-BANK UKRAINE AT THE END OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is an attempt to deepen and generalize knowledge about the financial support of peasant self-government workers at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries.*

The scientific novelty of the research results lies in the comprehensive study of the issue of financial support for workers of peasant self-government using materials not previously introduced into scientific circulation. Employees of peasant administrations received wages that not equal to their workload. For example, a peasant scribe received a lower salary than his colleague in any other state institution. And despite the low salary, the scribe in the peasant administration performed the function of clerk and accountant. It is obvious that the workers of the peasant administrative apparatus demanded a higher salary. However, rural communities did not want to increase their expenditure on administration financing. It is obvious that the workers of the peasant administration demanded a higher salary. For a long time, this issue was the subject of disputes between the leadership of the villagers and the community, sometimes disputes turned into conflicts. However, later the employees of the parish office realized that they are part of the state administration and therefore the state should pay them for their work.

Methodology. *A historical-comparative method was used in the study of the problem of financial support for employees of peasant self-government. In particular, comparing the income of office workers of state institutions with the wages of employees of peasant self-government, it was established that with the same workload, employees of peasant administrations received less annual maintenance. Using the historical-systemic method, it was possible to find out why some peasant communities with a smaller population and villages could allocate more funds for the maintenance of peasant self-government than other peasant communities with a larger number of inhabitants.*

Author's conclusions. *Among the employees of the peasant administrations, the scribe received the highest salary, the same as the scribe or even less was paid to the head of the administration, tax collectors, village elders, judges could receive money for their work, or serve free of charge, as a natural duty. The amount of payments was set by the village community during the meeting. Considering the low solvency of the peasants, they could not pay the proper maintenance for the workers of the peasant self-government. Although the employees of the peasant administrations were not passive and appealed to the provincial leadership with a request to transfer them to state support, the status of all employees of the peasant self-government remained unchanged, and their earnings continued to depend on the decisions of the peasant assembly.*

Key words: *Peasant reform, state self-government, village government, volost, volsnyi starshyna, myrovyy poserednyk.*

Катерина Біла

*доктор філософії у галузі історії, молодший науковий співробітник
відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст., Інститут історії України НАН України, Київ, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

e-mail: katerynamelnchuk92@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Біла К. Фінансове забезпечення службовців апарату селянського самоврядування на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 5-14. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Bila

ФІНАНСОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЛУЖБОВЦІВ АПАРАТУ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. Метою статті є поглиблення і узагальнення знань про фінансове забезпечення, зокрема про заробітну плату працівників селянського самоврядування наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у комплексному вивченні питання фінансового забезпечення працівників селянських адміністрацій загалом отримували не відповідну їхньому посадовому навантаженню заробітну платню. Порівняно з оплатою праці професійних канцеляристів у різних державних установах, волосні писарі, що часто виконували функцію діловодів, бухгалтерів, а не лише писарів, отримували в рази меншу платню. Цілком зрозуміло, що працівники селянського адмін апарату вимагали більшої зарплатні. Тривалий час питання підвищення виплат працівникам селянського самоврядування було предметом суперечок між керівництвом волості та громадою, що переросли в конфлікти. Проте уже на початку ХХ ст. поміж працівників волосної канцелярії поширюються переконання, що вони є частиною державного управлінського апарату тому оплату їхньої праці має здійснювати саме держава.

Методологія. У дослідженні проблеми фінансового забезпечення працівників селянського самоврядування застосований історико-порівняльний метод. Зокрема, порівнюючи дохід працівників канцелярії державних установ із оплатою праці службовців селянського самоврядування, встановлено, що за однакового посадового навантаження працівники селянських адміністрацій отримували менше річне утримування. За допомогою історико-системного методу вдалося з'ясувати, чому одні волосні громади за меншої чисельності населення та кількості сільських громад, могли виділяти більше коштів на утримування волосного керівництва, ніж волості з більшою чисельністю жителів.

Висновки автора. Серед працівників селянських адміністрацій найбільше отримували заробітної плати волосний писар, стільки ж як йому або й менше нараховували очільнику волості – волосному старшині. Працівники на посадах збирача податків, сільського старости, волосних суддів могли отримувати гроші за свою працю, або нести службу безоплатно як натуральну повинність. Розмір виплат встановлювався на розсуд громади під час зібрання (сходу) та затверджувався у річному бюджеті волості. Зважаючи на низьку платоспроможність селянського стану, хлібороби не могли платити належне утримання для працівників своєї адміністрації. Працівники волосних правлінь не були пасивними і зверталися до губерньського керівництва з проханням про переведення їх на державне забезпечення, однак статус усіх працівників селянського самоврядування залишався без змін, а заробіток продовжував залежати від рішень громади.

Ключові слова: Селянська реформа, станове самоврядування, волость, сільське правління, мировий посередник, волосний старшина, волосний писар.

Постановка проблеми. У результаті Селянської реформи 1861 р. у Російській імперії запроваджувалося всестанове громадське самоврядування селян. Членами сільських та волосних громад стали усі представники селянського стану відповідно до встановленого губерньським керівництвом адміністративно-територіального поділу. Визначення кордонів сільських громад і волостей, чисельність населених пунктів, які до них входили, відбувалося без урахування думки і побажань їхніх мешканців. Під контролем влади перебувало й створення органів селянського самоврядування. Так, вибрані на керівні посади кандидатури, зокрема очільники волостей, погоджувалися мировим посередником. Останній надавав рекомендації щодо призначення на посаду волосного писаря, мав повноваження висувати на нагородження працівників волосних і сільських правлінь, чи відсторонювати їх від служби, покарати і клопотати перед керівництвом про недопущення тих чи інших осіб до служби в органах селянського самоврядування. Визначаючи наскільки селянське самоуправління було самостійним, привертає увагу той факт, що у питанні фінансового забезпечення селянських правлінь держава самоусунулася. Оп-

лата праці службовцям селянського апарату самоврядування покладалося повністю на селян. Громада не могла відмовитися платити своїм посадовцям, однак розмір видатків на зарплати визначався нею самою.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що вивчення питання фінансового становища селянських службовців досі не привертало особливої уваги науковців. Працівники волосних і сільських установ в історіографії традиційно сприймаються як такі ж селяни, що відрізнялися лише тим, що поєднували сільськогосподарську діяльність зі своєю службою. У правовому полі імперії вони не були державними чиновниками, мали такі ж права і обов'язки, за незначним винятками, як їхні односельчани. Однак де факто працівники волосних і сільських правлінь були найнижчою ланкою в імперській системі управління, повноваження покладені на них стосувалися ключових сфер функціонування держави, зокрема податкової, призовної, поліцейської, судової та інших. Таким чином, постає питання, чи була винагорода за службу для селянських службовців справедливою? Чи заробітна плата волосних працівників відповідала їхньому посадовому навантаженню?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія селянського самоврядування в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. представлена працями багатьох вітчизняних істориків. Зокрема, при вивченні проблеми дослідження автором опрацьовані роботи О. Ресента¹, Ю. Присяжнюка², О. Михайлюка³, В. Лозового⁴, О. Мельничука⁵, І. Верховцевої⁶, А. Касяна⁷. Проблему оплати праці службовців органів селянського самоврядування у Російській імперії вивчала І. Верховцева⁸. Вона зазначила, що видатки на заробітні плати були чи не найбільшою статтею витрат із «мирських» бюджетів. Подекуди виплати на утримування працівників могли перевищувати загальний обсяг податкових стягнень громади. Водночас, Ю. Присяжнюк вказував, що розмір оплати праці селянських службовців, зокрема виборних, був невисоким, тому селяни свідомо уникали призначення на посади в громадському управлінні⁹. А. Касян на прикладі окремих волостей правобережних губерній розглянув як коливалися розміри заробітних плат волосних старшин і писарів. Дослідником відзначено, що невисокий рівень утримування посадовців часто спонукав їх до неправомірного «заробітку»¹⁰.

Мета. Комплексно розглянути питання фінансового забезпечення працівників селянського самоврядування на зрізі ХІХ – ХХ ст. у губерніях Правобережної України, встановити співрозмірність заробітних плат із посадовим навантаженням, порівняти з рівнем доходів посадовців державних установ.

Виклад основного матеріалу. Утворене в результаті реформи 1861 р. селянське самоврядування відбувалося на двох рівнях, де першим можна вважати сільську громаду, а другим – волость. Остання як центральна адміністративно-територіальна одиниця складалася з певної кількості сільських громад. У

волосному центрі утворювався основний орган управління сільськими громадами – волосне правління. У волосне, як і в управління сільською громадою, працівників обирали з членів сільських громад, що належали до цієї волості. Водночас існував перелік посад, на які можна було робітників винаймати і не лише з середовища власних громад чи селянського стану. Так виборними були керівні посади волосного старшини, сільського старости, а також збирача податків, суддів. Наймали працівників у селянські адміністрації на писарські посади: писарів волосних, сільських, помічників писарів. Також по найму в волосні чи сільські правління винаймали різних робітників, таких як охоронців, сторожів, перевізників тощо. Очільник волості – старшина обирався на сході, він же очолював схід: скликав його, вносив пропозиції, роз'яснював положення та закони, циркуляри, контролював належне виконання службових обов'язків працівниками, завідував мирськими та податковими коштами. Важливою постаттю в селянському самоврядуванні вважався писар. Він займався діловодними справами установи, підпорядковувався старшині, однак фактично ставав керівником у тих структурах, де обрані посадовці були малограмотними і виконував більшість вище перерахованих функцій волосного старшини. Головним у сільському правлінні був староста, якого обирав сільський схід, чію постать схвалював волосний старшина чи мировий посередник. Також сільський схід призначав «кандидатів» (заступників – авт.) у сільські старости, які мали замінити керівника сільської громади у випадку хвороби чи смерті. Староста підпорядковувався волосному старшині, мировому посереднику, судовому слідчому, земській поліції й усім відомствам, що мали відношення до сільського управління та господарства. Зважаючи на це, кожен держав-

1 Ресент О. Соціальне життя в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 367–379.

2 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2007. 640 с.

3 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. Дніпро, 2007. 456 с.; Михайлюк О. Корупція в селянському середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Питання аграрної історії України*. Дніпро, 2018. С. 35–36.

4 Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). Кам'янець-Подільський, 2008. 480 с.

5 Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття. Вінниця, 2001. 192 с.

6 Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Черкаси, 2018. 397 с.

7 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. 248 с.

8 Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ–початок ХХ ст.). Черкаси, 2018. С. 166.

9 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Черкаси, 2007. С. 328.

10 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. С.116, С. 133–134.

ний посадовець стосовно до селянського старости відчував себе начальником, що часто проявлялось у зухвалій поведінці, цькуванні, рукоприкладстві. До сільських правлінь обирали збирача податків, до обов'язки якого входили: збір та облік податкових і мирських коштів, недосплат, зберігання і передача коштів у волость чи повітове казначейство, отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бірок чи інших знаків, що засвідчували сплату податків та інших зборів. Збирач податків передусім був підзвітний сільському сходу, повідомляв про збір коштів, кількість боржників. Кількість збирачів у волості чи сільській громаді залежала від чисельності населення. У малонаселених волостях збирач податків міг утримуватися лише при волосному правлінні як касир, а кошти йому поступали від сільських старост, які виконували функції збирачів податків у громадах. Подекуди при волостях запроваджувалися посади декількох збирачів податків, які самостійно вели збір та облік коштів, без залучення до справи сільських старост¹¹.

Незважаючи на обсяг робіт, які виконували працівники волосних і сільських правлінь, вони не належали до категорії державних чиновників. Вважалось, що державна служба була несумісна з діяльністю «податних станів», до яких належало селянство¹². Тому посадовці установ селянського самоврядування не мали переваг, якими користувалися їхні колеги на посадах у державних структурах управління. Заробітна плата їм виплачувалася не з державної казни, а з громадських бюджетів і, відповідно до «Положення про вихід селян з кріпацтва ...1861 р.», розмір виплат встановлювався рішенням громадського сходу, волосного чи сільського¹³.

За підрахунками Центрального статистичного комітету Російської імперії (1896 р.), наприкінці XIX ст. із бюджетів селянських громад видатки на заробітні плати працівникам становили 30 – 40% від загальних витрат. Узагальнивши дані по імперії, статисти визначили, що в середньому на рік отримували: волосний старшина – 180 руб., волосний писар – 240 – 360 руб., помічник волосного писаря – 30 руб., писар сільського правлін-

ня (там, де вони були) – 4 руб., сільський староста – не більше 33 руб. Майже 1/3 усіх сільських старост в імперії не отримувала винагороди за свою роботу, а виконували обов'язки як натуральну повинність. Насправді узагальнити розміри виплат селянським посадовцям складно, адже, як зазначали автори дослідження, в межах імперії ці показники сильно коливалися. Так, виплати волосним старшинам у столичних губерніях були вдвічі вищими від вказаного у статистичних даних показника і в середньому становили 420 руб. на рік. На окраїнах імперії, зокрема в білоруських та прибалтійських губерніях, старшини волостей отримували 70 – 100 руб. на рік¹⁴. Окрім цього, при аналізі заробітних плат працівників селянського самоврядування потрібно враховувати не лише віддаленість від центрів, а й зважати на розміри адміністративно-територіальних одиниць, чисельність домовласників і загальну кількість членів громади, обсяг землі якою вони володіли, наявну в громаді інфраструктуру, навіть природні ресурси та місце розташування громади. Адже кожен із перерахованих чинників безпосередньо впливав на обсяг роботи, яку мали виконувати працівники волосних і сільських правлінь, на наповнення селянського бюджету, а отже й на розмір заробітних плат службовців.

Служба в органах селянського самоврядування була не лише роботою, а й своєрідною повинністю, від якої обрані на посади члени сільської громади не мали права відмовитися. Таким чином, на окремих посадах службовці могли й не отримувати заробітну платню, а відбували її лише як натуральну повинність. Так, на розсуд громади безоплатно могли служити волосні судді, сільські старости, збирачі податків, соцькі та десяцькі (останні формально не належали до членів адміністрацій, але фактично підпорядковувалися селянському начальству). Посада очільника волості також була виборною і оплачуваною, принаймні автору не траплялися матеріали, де б волосний старшина не отримував винагороди за службу. Не виборною, а найманою законодавством визначили посаду волосного писаря, яка обов'язково оплачувалася, також

11 Мельничук К. Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. : формування кадрового складу. *Український історичний журнал*. 2021. №3. С. 28–40.

12 Иванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи. Москва, 2010. С. 642.

13 Положение о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. 19 февраля 1861.ПСЗРИ. Собр. 2-е. СПб., 1861. Т. 36. Ч. 1. №36657. Статья. 123. С. 159.

14 Яновський А. Мирские повинности. Энциклопедический Словарь Ф. А.Брокгауза и И. А.Ефрона. 1896. Т. XIX. С. 523–524. URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

винаймалися помічники писаря, писарі сільських правлінь.

Ознайомившись із волосними бюджетами Київської, Подільської та Волинської губернії, з'ясуємо, що у другій половині ХІХ ст. волосний старшина отримував 200 рублів на рік, оплата писарської служби селянам коштувала дорожче, досить часто зарплата писаря перевищувала зарплату очільника волості вдвічі¹⁵. Така різниця зумовлювалася певним кадровим голодом, адже знайти грамотного діловода, який би зголосився працювати у селянській адміністрації, було не легко. Оскільки посада писаря належала до категорії найманих, то кандидатів на неї могли шукати й поза межами волосної громади і не з представників селянського стану. Писарів зацікавлювали не лише заробітною платою, для нього як немісцевій особі винаймали або надавали службове житло (часто житлові кімнати для писаря виділялися у волосному правлінні)¹⁶, окремо покривалися витрати на роз'їзди, канцелярію тощо.

Однак стверджувати, що усім писарям платили гідне утримання не можемо, адже зустрічаються випадки, коли сільські діловоди працювали за мізерні навіть для селянського самоврядування кошти. До прикладу, коли писар Малинського волосного правління Дубенського повіту Волинської волості у 1904 р. отримував 540 руб. на рік¹⁷, то писарю Юшкворізької волості Таращанського повіту Київської губернії платили 114 руб. 45 коп. на рік¹⁸. Спробуємо порівняти ці дві волості та встановити причину такої різниці в оплаті праці. Наприкінці ХІХ ст. Малинська волость складалася з чотирьох сільських громад, до її складу входило 17 поселень, в яких проживало 6844 осіб обох статей, нараховувалося 591 домогосподарств, кількість землі у власності членів громади складала 11 595 дес., що оброблялися, і 7 829 дес., що не підлягали обробітці, але могли використовуватися як пасовища чи лісові угіддя¹⁹. Порівняно з іншими волостями повіту, Малин-

ська волость була однією з заможніших. За кількістю землі, що давала прибуток, вона перебувала на рівні з Дубенською волостю Дубенського повіту. Водночас Юшкворізька волость складалася з семи сільських громад, восьми населених пунктів, де проживало 12 722 осіб, нараховувалося 1361 домогосподарств. Землі, що була придатна для обробітки і давала дохід селянам, нараховувалося 13 164 дес. та 5 058 дес. земель несільськогосподарського призначення²⁰. Отже, як бачимо, за показникам чисельності населення, кількості дворів (домогосподарств) та землі, якою розпоряджалися селяни, Малинська волость поступалася Юшкворізькій вдвічі. З цього випливає, що обсяг роботи волосного писаря Юшкворізької волості був вдвічі більший, ніж писаря Малинської, а оплата його праці – вдвічі меншою.

Але чому так? Спробуємо встановити, чи була Малинська громада заможніша, ніж Юшкворізької. Земля, що як основне джерело доходу селянина, перебувала в розпорядженні очільника сім'ї – домовласника, який володів двором і земельними наділом відповідно до визначених в уставних грамотах межах. Із цих господарств, окрім інших грошових повинностей, стягувався мирський збір – головне джерело наповнення мирського бюджету. Поділивши обсяг сільськогосподарської землі на кількість домогосподарств, отримуємо в Юшкворізькій волості на одне дворове господарство припадало – 9 дес. землі, а в Малинській волості – 19 дес. Ці дані дозволяють зробити висновок, що громади останньої були заможнішими. Звісно, ми не стверджуємо, що земля розподілялася між домогосподарствами порівно і кожна селянська сім'я Малинської волості розпоряджалася відрізком у 19 дес. У цих обрахунках необхідно зважати на те, що в одному домогосподарстві могло бути декілька сімей, спадкоємців домовласника, що дробили землю для окремого користування. Зважаючи на це, на початку ХХ ст. наділи землі на один

15 Там само.

16 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДАК України), Ф. 442. Оп. 663. Сп. 71. Дело с циркулярами изданными губернаторами и другими подведомственными Киевскому генерал-губернатору лицами и учреждениями. 15 лютого 1910 – 12 січня 1911 рр. Арк. 54; ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 711. Сп. 538. Журнали заседаний губернского по крестьянским делам присутствия и акты обследования чиновниками губернских присутствий делопроизводства мировых съездов и мировых посредников. 1913–1919 рр. Арк. 3.

17 Бондаревський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. Київ, 1961. С. 72.

18 ЦДАК України, Ф.442. оп. 697. Сп. 312. По жалобе потомственного гражданина Петра Чижова на неудовлетворительное его жалованье по должности писаря Юшкворской волости. 9 жовтня 1898 – 24 липня 1902. Арк. 1–3.

19 Волости и важнейшие селения Европейской России : По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел. Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Вольнская, Подольская]. СПб.: Центр. статист. Комитет. Вип. 1885. С. 191.

20 Там само. С. 138.

селянський двір зменшилися до розмірів від 3,8 дес. у Подільській, 5,8 – у Київській, 7,9 у Волинській губерніях²¹. Швидше за все, в обох громадах земля розподілялася не рівномірно і незначний відсоток селянських сімей володіли більшими земельними наділами. Заможнішими ставали ті домогосподарства, що залишалися цільні й мали більше землі. У будь-якому разі більше землі на одне домогосподарство припадало у Малинській волості, ніж у Юшковорізькій, тому правильно припустити, що сільські громади першої загалом були заможніші й вони могли встановити вищий розмір мирського збору, ніж громади останньої. Керуючись цим, припускаємо, що перші затвердили вищу суму на утримування волосного керівництва, зокрема писаря, зважаючи на кращу фінансову спроможність, водночас не виключаємо й інші чинники, такі як особистісний фактор, вплив авторитету волосного старшини, писаря чи мирового посередника, що могли впливати на рішення громадського сходу про призначення платні селянським посадовцям.

Б. Миронов зазначив, що на початку ХХ ст. в Російській імперії загалом спостерігалось збільшення рівня заробітних плат волосних посадовців у 1,5 рази, але вони все ще залишалися невисокими²². Хоча, як бачимо з прикладу наведеного вище, суми на заробітні плати працівників селянських адміністрацій сильно різнилися й у першому випадку річний заробіток волосного писаря у розмірі 540 руб. був непоганим, порівняно з заробітком його колеги з того ж регіону, та все ж нижчим, ніж отримували посадовці, що утримувалися коштом державної скарбниці. Коректно буде порівняти дохід волосного писаря з утримуванням працівників канцелярії (писарів, діловодів) пересічних державних установ. Посади, які ми обирали для порівняння, відповідають тим функціям, які виконував волосний писар, оскільки писар при волості був і бухгалтером, і нотаріусом, і секретарем. До прикладу, особа на канцелярській посаді, що виконувала функцію бухгалтера та писаря, у середньому технічному навчальному закладі в м. Кам'янці-Подільському в 1902 р. отримувала на рік 480 руб. зарплати і 240

руб. так званих столових грошей, тобто загалом 720 руб. на рік²³. Діловоду окружної лікарні у тій ж губернії в 1900 р. платили 600 руб. зарплати та 400 руб. столових грошей, разом 1000 руб. на рік²⁴. Із цих даних бачимо, що працівник канцелярії у навчальному закладі отримував навіть меншу на 60 руб. заробітну плату, ніж писар Малинської волості, однак першому передбачалися окремі виплати столових грошей у розмірі 240 руб, що було суттєвою надбавкою, адже становило половину його річної платні. У такий спосіб з'ясуємо, що навіть у випадку, коли волосна громада була не найбільш бідна і платила волосному писарю, порівняно з іншими волостями, більшу заробітну плату, його дохід все рівно залишався меншим, ніж отримували його колеги на службі у різних державних установах.

Якщо зауважити, що писарська посада серед інших у волості була найвище оплачуваною, то стільки ж як він або й менше отримував волосний старшина і зовсім дріб'язок залишався на оплату збирачам податків, старостам та іншим, кому «пощастило» нести свою службу не в рахунок повинності, а за грошову винагороду.

Водночас чиновник найнижчого рангу, окрім фіксованої заробітної платні, відповідно до чину та посади, отримував низку доплат, зокрема так звані «квартирні» та «столові» гроші, також їм виплачували «підйомні» кошти при призначенні на посаду, сприяли в отриманні кредиту для побудови будинку чи для придбання власного житла, платили пенсію при виході у відставку²⁵.

Незважаючи на те, що утримування штату селянських адміністрацій здійснювалося зусиллями самих селян, губернське керівництво втручалось і вимагало пояснень у випадку зростання таких видатків. Так Києво-Васильківський з'їзд мирових посередників відверто зазначив, що збільшення заробітних плат для справедливих, оскільки навантаження на волосні управи зросло у зв'язку з розширенням їхньої сфери діяльності. Умансько-Звенигородський з'їзд мирових посередників відповів, що підвищення оплати праці волосних посадовців було добровіль-

21 Ресент О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець ХVІІІ – перші десятиліття ХХ ст.). Київ, 2021. Кн. 2. С. 256.

22 Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). СПб., 2003. Т. 1. С. 464.

23 Штат среднего восьмиклассного Технического Училища в городе Каменце-Подольском. ПСЗРИ. Собр. 3-ье. 1902. Т. 22. Ч. 2. (Штаты и табеля). №21083. С. 76.

24 Штат Винницкой окружной лечебницы для душевно-больных. ПСЗРИ. Собр. 3-ье. 1900. Т. 20. Ч. 2. (Штаты и табеля). №18090. С. 39–40.

25 Бармак М. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.) Тернопіль, 2016. С. 187.

ним бажанням селян²⁶. Такою відповіддю мирові посередники водночас підкреслили, що питання утримування адміністрацій волосних і сільських громад формально не підлягало їхній юрисдикції. Звісно, селяни опиралися зростанню зарплат їхнім службовцям і скаржилися губернському керівництву. Так, у Ново-Чарторійській волості Волинської губернії члени волосного сходу відмовилися затверджувати бюджет із збільшеними виплатами для волосних посадовців, натомість селяни погодилися утримувати громадським коштом лише писаря, а інших службовців, на їхню думку, мала б утримувати держава, оскільки ті виконували функції, спрямовані передусім на забезпечення її інтересів²⁷. Ймовірно, що таке бачення ролі волосного писаря, порівняно з іншими працівниками волості, поділяли селяни не лише Ново-Чарторійської волості, однак не усім хліборобам вдавалося заявити про свої міркування чи побажання губернському керівництву.

Хоча волосні писарі, зазвичай, мали більшу оплату, ніж інші працівники управи, вона зовсім не покривала необхідних для проживання потреб. Для писаря зарплата була єдиним джерелом доходу, оскільки він, як правило, не мав можливості вести власне господарство, а у випадку призначення на службу писарем немісцевого селянина, ще й не мав власного житла і мусив облаштувати надану від громади або орендовану їй коштом кімнату. На мізерну оплату писарі часто скаржилися мировим посередникам аби ті вплинули на старшину і волосний схід. Своєю чергою селяни намагалися скороти витрати громадських коштів, через що між членами волосного сходу та керівництвом, писарями зокрема, виникали конфлікти. Так, жителі Старо-Петрівської волості Київського повіту в 1900 р. скаржилися, що волосний писар самовільно взяв із каси правління доплату в розмірі 6 руб., однак мировий посередник підтримав його²⁸. Цим він не лише перевищив свої повноваження, а й не захистив право громади на розпоряджання власним бюджетом. Тривалий процес оскарження встановленої оплати праці волосним пра-

цівникам відбувався в Горностайпільській волості Радомисльського повіту Київської губернії. У 1903 р. волосне керівництво хотіло затвердити річний мирський бюджет із таким розміром своєї оплати праці: волосному старшині – 200 руб., писарю – 600 руб., помічнику писаря – 300 руб, другому помічнику – 250 руб, третьому помічнику – 150 руб. При затвердженні розкладки був присутній мировий посередник, який втрутився в обговорення і наполіг, аби селяни її прийняли. Подальші звернення представників волосного сходу до губернського у селянських справах присутствія з проханням зменшити суми виплат працівникам не дали результату, керівництво не дозволило змінити вже затверджений документ і не покарало мирового посередника за вчинений тиск на учасників волосного сходу²⁹.

Окремою проблемою поставала відсутність пенсійного забезпечення для працівників селянських адміністрацій на випадок хвороби чи старості. На безоплатне лікування в установах, що перебували під опікою громадських попечительств, могли розраховувати лише сільські писарі, відповідно до циркуляру департаменту державного господарства від 22 грудня 1861 р³⁰. Усі інші працівники селянських адміністрацій залишалися практично не захищені на випадок хвороби чи старості, навіть писарі, лікування яким у разі складних захворювань не завжди могла забезпечити громадська лікарня. Опинившись у складних життєвих обставинах, деякі службовці зверталися за допомогою до губернського керівництва. Так, житель Уманського повіту Мойсей Багрив, що служив волосним писарем упродовж 30 років, із них 10 років у Київській і 20 – у Волинській губерніях, у зв'язку із поганим станом здоров'я залишив службу та повернувся на батьківщину. Для лікування серцево-судинної хвороби колишній волосний діловод потребував тривалої реабілітації в санаторії, на що він не мав коштів. Тож писар звернувся до Київського генерал-губернатора з проханням надати йому необхідну грошову допомогу. Прохач зазначив, що він завжди вважав

26 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 701. Сп. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. 11 жовтня 1901 – 28 січня 1902. Арк. 20–21.

27 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 711. Сп. 148. Об отказе Ново-Чарторийского волостного схода, Новоград Волынского уезда от ассигнования суммы на содержание волостного правления и школы в 1912 году. 18 квітня – 15 липня 1912. Арк. 1.

28 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 708. Сп.1. По прошениям и заявлениям разных лиц по Киевскому уезду. 2 січня – 29 грудня 1904. Арк.43.

29 Державний архів Київської області, Ф. 4. оп. 111. Сп. 73. От общества крестьян Горностайпольской волости Радомысльского уезда, по жалобе на неправильное составление раскладки на жалованье волостным и сельским должностным лицам. 22 січня – 19 березня 1903. Арк. 1–7.

30 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 770. Сп. 144. Циркуляры министерства внутренних дел за 1862 г. 1861–1863. Арк. 2.

себе відданим державним службовцем, адже на своїй посаді діловод забезпечував важливі сфери управління, зокрема він наголошував, що брав участь у роботі призовних комісій та військово-кінних дільниць. Писар скаржився, що, витративши своє здоров'я на службі, він не отримав ніякого забезпечення після її завершення – ні пенсійного, ні виплат на лікування. Незважаючи на те, що під час служби Мойсей Багрив двічі був нагороджений срібними медалями «за старанність», посадовець на схилі літ виявився державі непотрібним³¹. На жаль, наразі не вдалося встановити, чи отримав писар М. Багрив від губернатора допомогу на лікування, однак із його прохання зрозумілим залишається той факт, що для працівників селянського самоврядування, навіть для освічених діловодів, у державній управлінській системі не знайшлося ані місця, ані коштів.

У джерелах зустрічаємо підтвердження того, що мирові посередники підтримували селянських посадовців у їхньому праві на достойну заробітну плату, особливо зважаючи на той обсяг роботи, який останнім доводилося виконувати³². Також, як зазначив А. Касян, у питанні гідної оплати праці волосних писарів підтримувало й губернське керівництво³³. Однак «хорошу» справу центральне і губернське управління хотіло здійснювати коштом селян. Адже, коли діло дійшло до реальної підтримки владою волосних писарів, вона її не надала. Так, ініціативна група волосних писарів із Черкаського повіту Київської губернії 1906 р. звернулася до Міністерства внутрішніх справ із проханням поліпшити їхнє службове становище, а також розіслала заклики про підтримку їхнього звернення іншим волосним управам Правобережних губерній. У листі писарі та їхні помічники скаржилися на низьку заробітну плату та навантаження, яке їй не було еквівалентним. Писарі зазначили, що вони при безграмотності майже всього селянського населення, зокрема волосних і сільських керівників, забезпечували функціонування волосних установ і не користувалися правами державних службовців. Скаржників турбувала відсутність пенсійного забезпечення

на випадок старості чи інвалідності, а також досить хитке їхнє службове становище, яке фактично залежало від рішення волосного сходу. Вони просили при розгляді державного бюджету на наступний рік врахувати їхні потреби та прийняти закон, який би прирівняв службу волосних писарів до державної, що забезпечило б їм пенсію, заробітну плату й інші надбавки з державної скарбниці. Оплата, яку писарі вважали бажаною, мала б становити від 300 до 600 руб. на рік за умови забезпечення їх житлом, опаленням, витратами на службові роз'їзди; для помічника волосного писаря оплату передбачали в межах 300 – 420 руб. на рік, кількість їхніх штатних одиниць розраховувалася у співвідношенні один помічник на 300 домогосподарств (однак посади сільських писарів скасовувалися); призначення чи звільнення на посади волосних писарів мало відбуватися представником губернської влади на підставі вагомих аргументів, а найменування посад «волосний писар» та «помічник волосного писаря» пропонували замінити назвами «діловод волосного правління» та відповідно його помічник³⁴.

Київське губернське в селянських справах присутствіє відреагувало негативно на ініціативу волосних писарів і видало 17 лютого 1906 р. циркуляр, який забороняв будь-які незаконні зібрання та організації волосних писарів. Місцева влада застерегла їх надалі від звернень до міністерства і радила з усіма скаргами та пропозиціями звертатися до мирових посередників, аби ті озвучували їх на засіданнях губернського у селянських справах присутствія³⁵. Хоча звернення волосних писарів не дало бажаного їм результату та викликало лише негативну реакцію у губернського і повітового керівництва, волосні діловоди засвідчили своє уже давно заслужене право бути на державному забезпеченні та отримувати рівну з іншими діловодами заробітну плату. Очевидно, що заявити про свої права та внесок у державне управління волосних писарів надихнули віяння революції 1905 – 1907 рр., рушійною силою якої виступило селянство, яке вони представляли.

31 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 707. Сп. 42. Дело с бумагами не требующими дальнейшего производства. 4 січня – 19 грудня 1908. Арк. 112.

32 ЦДІАК України, Ф. 442. Оп. 701. Сп. 383. Дело с ведомостями о мирских расходах и натуральных повинностях в Юго-Западном крае за 1900 год. 11 жовтня 1901 – 28 січня 1902. Арк. 20–21.

33 Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2017. С. 133.

34 ЦДІАК України, Ф. 442. оп. 704. Сп. 356. По ходатайству волостных писарей и их помощников об улучшении их служебного положения. 16 грудня 1905 – 8 березня 1906. Арк. 2.

35 Там само. Арк. 7.

Висновки. Формуючи апарат селянського самоврядування, законодавець переклав його фінансове утримування на селян. Незважаючи на дефіцит кваліфікованих кадрів і відсутність будь-яких дотацій із державного бюджету, новоутворені структури селянського самоуправління впродовж двох десятиліть пристосувалися і наприкінці ХІХ ст. уже становили невід’ємну ланку імперського апарату управління. Селянські службовці брали участь у забезпеченні роботи таких стратегічних для держави служб, як фіскальної, судової, призовної, поліцейської, пенітенціарної. Так, обрані з середовища селян посадовці збирали податки, стягували недосплати, вели облік заборгованості, формували суд, вели судові засідання і його діловодство, вели облік військовозовов’язаних осіб, сприяли у призові та мобілізації членів громади, виконували поліцейські функції й організували супровід і тимчасове утримування арештантів як членів власної громади, так і при етапуванні в’язнів через територію їхньої волості, організували виконання низки повинностей на користь армії. Утримування апарату селянського самоврядування, зазвичай, було найбільшою статтею видатків із громадського бюджету. Серед працівників селянських адміністрацій найбільше отримували заробітної плати волосний писар, стільки ж як йому або й менше нараховували очільнику волості – волосному старшині. Працівники на посадах збирача податків, сільського старости, волосних суддів могли отримувати гроші за свою працю або нести службу безоплатно як натуральну повинність. Розмір виплат встановлювався на розсуд громади під

час зібрання (сходу) та затверджувався у річному бюджеті волості. Зважаючи на низьку платоспроможність селянського стану загалом, чиє фінансове становище ускладнював податковий тягар разом із викупними платежами, селяни не могли платити належне утримання для працівників селянської адміністрації. Очевидно, що заробіток волосного працівника, зокрема представників керівного складу, не був співрозмірний тому посадовому навантаженню, яке вони виконували. Селяни, які загалом виступали проти зростання виплат волосним службовцям, подекуди зазначали, що для їхніх потреб достатньо оплачувати лише послуги писаря, діяльність інших працівників селянських адміністрацій, на їхню думку, мала оплачувати держава, оскільки ті працювали на виконання її запитів. Справедливо зазначити, що представники волосних адміністрацій заявляли про свої права і клопотали перед губернським керівництвом про необхідність включити їх до складу державних службовців, забезпечити утримування з державної скарбниці, надати пенсійне забезпечення тощо. Однак доля дрібних службовців – працівників установ селянського самоврядування мало хвилювала високопосадовців, оплата їхньої праці так і не стала предметом обговорення навіть на губернському рівні. Максимум на що могли розраховувати працівники селянського самоврядування – це або на лояльність громади, або на підтримку мирового посередника, що міг шляхом тиску вплинути на волосний схід і його рішення щодо витрат на заробітні плати працівників.

References:

1. Barmak, M. (2016). Formuvannia rosiiskoi imperiskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainiiskikh zemliakh (XVIII – XIX st.). [The formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII-XIX centuries)]. Ternopil. [in Ukrainian].
2. Bondarevskiy, A. (1961). Volosne upravlinnia ta stanovishche selian na Ukraini pislia reformy 1861 roku. [Vlost administration and situation of peasants in Ukraine after the 1861 reform]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Verkhovtseva, I. (2018). Mizh korporativnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th–early 20th centuries)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Ivanova, N., Zheltova, V. (2010). Soslovnoe obshchestvo Rossiiskoi imperii. [Class society of the Russian Empire]. Moskva. [in Russian].
5. Kasian, A. (2017). Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861 – 1917 rr.). [Vlost administration in Right Bank Ukraine (1861–1917)]. *Candidat's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Lozoviy, V. (2008). Ahrarna revoliutsiia v Naddniprianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 r. – kviten 1918 r.). [The agrarian revolution in

Trans-Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to the authorities during the time of the Central Rada (March 1917 - April 1918). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].

7. Melnychuk, K. (2021). Selianske samovriaduvannia na Pravoberezhzhi Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. : formuvannia kadrovoho skladu. [Peasant self-government on the Right Bank of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries: the problem of personnel formation]. [*Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*]. [*Ukrainian Historical Journal*]. Kyiv: TOV «DIA». №3. [in Ukrainian].

8. Melnychuk, O. (2001). Administratyvnyi aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u druhii polovyni XIX stolittia. [Administrative apparatus and local self-government in Podillya in the second half of the 19th century]. Vinnytsia. [in Ukrainian].

9. Mironov, B. (2003). Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). [Social history of Russia during the empire period (18th–early 20th centuries)]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

10. Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The peasantry of Ukraine in the first decades of the 20th century: Sociocultural processes]. Dnipro. [in Ukrainian].

11. Mykhailiuk, O. (2018). Koruptsiia v selianskomu seredovyshchi kintsia XIX – pochatku XX st. [Corruption in the peasant environment of the late 19th and early 20th centuries]. [Pytannia ahraryi istorii Ukrainy]. [Issues of agrarian history of Ukraine]. Dnipro: LIRA. [in Ukrainian].

12. Prysiazhniuk, Yu. (2007). Ukrainske selianstvo Naddnyprianskoi Ukrainy: sotsiomentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian peasantry of Dnieper Ukraine: socio-mental history of the second half of the 19th - beginning of the 20th century]. Cherkasy. [in Ukrainian].

13. Reient, O. (2006). Sotsialne zhyttia v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Istoriiia ukrainskoho selianstva. [Social life in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries], Kyiv, 1. [in Ukrainian].

14. Reient, O. (2021). Sotsialno-ekonomichni ta politychni transformatsii v Ukraini (kinets XVIII – pershi desiatylittia XX st.). [Socio-economic and political transformations in Ukraine (the end of the 18th - the first decades of the 20th century)]. *Narys v 2-kh knyhakh. Kn. 2.* [Essay in 2 books. Book 2.]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.11.2023

УДК 94:[316.334.55:551.577.6](477.4/.5)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

Nadiia Kompaniiets

*post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1662-717X>
e-mail: 1retro8000@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Kompaniiets, N. Dangerous hydrological phenomena in the Middle Dnipro basin and their impact on the livelihood of the peasantry of the 19th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 15-25. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

DANGEROUS HYDROLOGICAL PHENOMENA IN THE MIDDLE DNIPRO BASIN AND THEIR IMPACT ON THE LIVELIHOOD OF THE PEASANTRY OF THE 19TH CENTURY

Abstract. The purpose is a substantiation of the role of natural disasters, in particular extreme hydrological phenomena, as a significant historical actor that permanently influenced the life of an agrarian society. The model of relations between the peasantry and the environment was studied on the example of the Middle Dnipro region in the 19th century.

The scientific novelty of the research. Based on archival sources, statistical data, reports in the press, as well as the work of previous researchers, an attempt was made to compile the most complete register of dangerous hydrological phenomena that occurred in the middle course of the Dnipro and its tributaries during the 19th century.

Conclusion. In the pre-industrial society, extraordinary hydrological phenomena – flood, flood and drought – along with other natural disasters, were a serious natural «challenge» that required adequate social «responses» (in the Toynbian sense). In relatively prosperous years (periods of «euphoria»), society reacts less sensitively to natural disasters. On the other hand, the repetition of cataclysms for several years in a row acquired a cumulative effect.

Based on the compiled register of dangerous hydrological phenomena, we can state that during the 19th century, every third year in the middle course of the Dnipro and its tributaries was marked by a devastating flood, flooding or drought. In the event of the occurrence of dangerous hydrological phenomena, the rural population of the region became the most vulnerable layer, since a large-scale cataclysm had catastrophic consequences for the farmer, could paralyze the life of a separate peasant yard, community, volost or even a county for a long time, and in some cases - put the peasant on the limit of survival.

Key words: flood, drought, natural disasters, cataclysms, dangerous hydrological phenomena, pre-industrial society, late agrarian society, Middle Dnipro basin, environmental history.

Надія Компанієць

*аспірантка кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1662-717X>
e-mail: 1retro8000@gmail.com*

Бібліографічний опис статті: Компанієць Н. Гідрологічно небезпечні явища у Середньому Подніпров'ї та їх вплив на життєдіяльність селянства ХІХ ст. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 15-25. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kompaniiets

ГІДРОЛОГІЧНО НЕБЕЗПЕЧНІ ЯВИЩА У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІПРОВ'І ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСТВА ХІХ СТ.

Анотація. Метою публікації є обґрунтування ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного актора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. Модель стосунків між селянством та довкіллям досліджено на прикладі Середнього Подніпров'я у ХІХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в обґрунтуванні ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного актора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. На підставі архівних джерел, статистичних даних, повідомлень у пресі, а також доробку попередніх дослідників укладено максимально повний реєстр небезпечних гідрологічних явищ, які трапилися в середній течії Дніпра та на його притоках упродовж ХІХ ст.

Висновки. У доіндустріальному суспільстві надзвичайні гідрологічні явища: повідь, повінь і посуха, – поруч з іншими стихійними лихами, виступали серйозним природним «викликом». Вони вимагали адекватних соціальних «відповідей» (у тойніанському сенсі). У відносно благополучні роки (періоди «ейфорії») суспільство не так чутливо реагує на природні катаклізми. З іншого боку, повторення катаклізмів протягом декількох років підряд набувало кумулятивного ефекту.

На підставі укладеного реєстру небезпечних гідрологічних явищ констатуємо, що впродовж ХІХ ст. кожний третій рік у середній течії Дніпра та на його притоках позначений руйнівною повінню, повіддю або посухою. У разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення регіону ставало найбільш вразливою верствою, оскільки

масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Ключові слова: повінь, посуха, стихійні лиха, катаклізми, гідрологічно небезпечні явища, доіндустріальне суспільство, пізньоаграрне суспільство, Середнє Подніпров'я, екологічна історія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах кризи гуманітаристики найбільш продуктивними і перспективними є дослідження міждисциплінарного характеру. На хвилі ряду історіографічних поворотів (лінгвістичного, культурного, антропологічного, візуального, просторового) на порядку денному постає новий вектор – екологічний. Інакше кажучи, сучасна історична наука вже не може замикатися на формулі М. Блока як наука «про людей у часі»¹, а має бути скоригована в бік науки «про соціоекосистеми у часі».

Людська історія, за влучним висловом Дж. МакНіла, «завжди розгорталася і буде розгортатися в межах біологічного та фізичного контексту, який сам, своєю чергою, теж розвивається»². З цього випливає, що історія людства є невід'ємною від історії природи. Зважаючи такі дві крайності як географічний детермінізм та географічний нігілізм, потрібно визнати, що відносини між людиною та рештою природи в історичній ретроспективі, попри свою незмінну актуальність, досі лишаються однією із найбільш недооцінених та обділених увагою з боку істориків тем.

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасним активним зростанням уваги світової спільноти до екологічних проблем, у зв'язку з чим закономірним стає пошук їх історичної зумовленості. Потужним і перспективним засобом цього має стати екологічна історія (environmental history) – міждисциплінарна галузь наукового знання, що вивчає стосунки між людиною та природою у ретроспективі.

Метою публікації є обґрунтування ролі стихійних лих, зокрема екстремальних гідрологічних явищ, як вагомого історичного актора, що перманентно впливав на життєдіяльність аграрного суспільства. Модель стосунків між селянством та довкіллям досліджено на прикладі Середнього Подніпров'я у XIX ст.

Аналіз новітніх публікацій. Питання ролі стихійних лих, зокрема повеней, в історії України певною мірою знайшло відображення у наукових працях українських та зарубіжних учених. Перші публікації з цієї проблематики з'явилися в другій половині XIX – на початку XX ст. з-під пера Д. Багалія³, М. Боголепова⁴, М. Максимовича⁵, М. Маркевича⁶ та Д. Яворницького⁷. Сплеск інтересу до впливу стихійних лих на життєдіяльність селянства в минулому спостерігається наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. Тогочас з'явилася стаття І. Крип'якевича «Повені на Прикарпатті в XII – XVIII ст.»⁸, а також хроніки-огляди історії стихійних лих у Польщі та сусідніх землях впродовж XV – XIX ст., підготовлені А. Валявендером (A. Walawender), С. Намачинською (S. Namaczynska) та Я. Шевчуком (J. Szewczuk)⁹. У другій половині XX ст. серед дослідників історії стихійних лих (зокрема, повеней), на українських землях вирізняються І. Бучинський¹⁰ та Б. Зайков¹¹. Цікавим прикладом міждисциплінарного дослідження є публікації Є. Борисенкова та В. Пасецького¹². Питання впливу природних факторів, небезпечних гідрологічних явищ, на сільське господарство Європи дослідив С. Бараш¹³. Схожу тему, але з регіональним акцентом

1 Блок М. Апологія історії, или Ремесло історика. М.: Наука, 1986. С. 16-18

2 МакНілл Дж. Р. О природі і культурі екологічної історії. *Человек и природа: экологическая история* / под общ. ред. Д. Александрова, Ф. Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 2008. С. 24.

3 Багалей Д. Стихийные бедствия и борьба с ними в России в старину. *Исторический вестник*. 1892, январь. С. 177–195.

4 Боголепов М. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху. Москва, 1908. 114 с.

5 Максимович М. Днепр и его бассейн. Киев, 1901. 340 с.; Максимович Н. И. Гидрология рек Киевской губернии. Киев, 1920.

6 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. Записки Императорского Русского географического общества. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 337-461.

7 Эварницкий Д. И. Вольности запорожский козаков. Санкт-Петербург, 1898. 405 с.

8 Крип'якевич І. П. Повені на Прикарпатті в XII – XVIII ст. *Вісник природознавства*. 1928. № 2. С. 111–113.

9 Namaczynska S. Kronika klensk elementarnych w polsce i w krajach sasiednich w latach 1648 – 1696. Lwow, 1937. 234 s.; Szewczuk J. Kronika klensk elementarnych w Galicji w latach 1772 – 1848. Lwow, 1939. 334 s.; Walawender A. Kronika klensk elementarnych w Polsce i w krajach sasiednich w latach 1450 – 1580. T. 1. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy. Lwow, 1932. 112 s.

10 Бучинский И. О климате прошлого Русской равнины. Ленинград, 1957. 144 с.

11 Зайков Б. Высокие половодья и паводки на реках СССР за историческое время. Ленинград, 1954. 135 с.

12 Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы Москва, 1988. 522 с.; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Летопись необычайных явлений природы за 2,5 тысячелетия. Санкт-Петербург, 2002. 536 с.

13 Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. Ленинград, 1989. 236 с.

на Лівобережній Україні XVIII ст. з'ясував у своїй монографії В. Мордвінцев¹⁴. Найбільш докладними дослідженнями надзвичайних гідрологічних явищ, які охоплюють українські землі Х – XIX ст., досі залишаються праці Г. Швеця¹⁵. Методологічно близькими до теми публікації є напрацювання провідних сучасних європейських палеокліматологів та дослідників історії стихійних лих, зокрема Р. Бразділа (R. Brazdil), П. Добровольни (P. Dobrovolny), А. Кісса (A. Kiss), О. Котизи (O. Kotyza), К. Пфістера (C. Pfister) та ін.¹⁶. За їх участі впродовж 2000-х – 2010-х рр. світ побачили наукові праці, присвячені повеням на великих європейських річках у XVI – XIX ст., повеням у середньовічній Угорщині, у Чехії та Швеції XIV – XIX ст., у Польщі та інших країнах.

На сучасному етапі спостерігаємо формування окремого пласту досліджень, присвячених соціально-економічному та історико-культурному значенню Дніпра в житті українців. Так, вплив річки Дніпро на формування етнічної культури та традиційного світогляду населення Наддніпрянської України від найдавніших часів до кінця XVIII ст., культове значення води для українського традиційного суспільства з'ясував Д. Кітов¹⁷. Практики, пов'язані з використанням водних ресурсів XIX – XX ст., стали предметом дослідження О. Горбового й А. Журавльової¹⁸. Привертає увагу праця Р. Цибрівського, який спробував з нових теоретично-методологічних позицій, крізь призму екологічної історії (environmental history),

поглянути на соціально-економічну роль Дніпра в історії України¹⁹.

Таким чином, маємо підстави говорити про поступове формування історіографії впливу стихійних лих на життєдіяльність населення українських земель в минулому, проте цей чинник досі є недооціненим або непоміченим багатьма дослідниками.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. територію Середнього Подніпров'я населяло декілька мільйонів жителів. За даними перепису 1897 р., у Київській губернії мешкало 3,5 млн. осіб (з них сільське населення – 87%), а в Полтавській губернії – 2,8 млн. осіб (з них сільське населення – 90%)²⁰. Таким чином, на берегах Дніпра в його середній течії, а також дніпрових приток, до кінця XIX ст. проживали та вели господарство 5 – 5,5 млн. селян.

За оцінками М. Маркевича, в Полтавській губернії в 1850-х рр. на берегах річок мешкало 1,1 млн. людей. Зокрема, найбільше людності селилося вздовж Псла (105 тис. жителів), Сули (92 тис.), Ворскли (84 тис.), Хоролу (76 тис.), Удаю (43 тис.), Супою (41 тис.), Дніпра (36 тис.), Орелі (34 тис.)²¹.

За даними І. Фундуклея, у другій половині XIX ст. у Дніпро в межах Середнього Подніпров'я впадало 22 притоки першого порядку, які живилися 140 притоками другого порядку; у них, відповідно, впадали 193 притоки третього порядку, в які несла води 31 притока четвертого і п'ятого порядків²². Таким чином, гідрографічна мережа регіону включала 386 річку, без урахування Дніпра. І. Фундуклей констатував, що водна

14 Мордвінцев В. Сельское хозяйство в монастырских вотчинах Левобережной Украины в XVIII в. Киев, 1998. 184 с.

15 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. 1972 – Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. – 248 с.; Швец Г. Многовековая изменчивость стока Днепра. 1978. – Л.: Гидрометеоздат, 1978. – 88 с. Швец Г. Водність Дніпра. 1960. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 182 с.

16 Brazdil R., Glaser R., Pfister C., oth. Flood Events of Selected European Rivers in the Sixteenth Century. Climatic Change. 1999. Vol. 43. P. 239–285; Brazdil R., Dobrovolny P., Kotyza O. Floods in the Czech Republic during the past millennium. La Houille Blanche. 2004. № 5. P. 50–55; Gdy nadsięgała wielka woda. Kłęski powodzi na ziemiach polskich na przestrzeni wieków / pod red. E. Kosik. Wrocław, 2013. 168 s.; Glaser R., Riemann D., Schönbein J., oth. The variability of European floods since AD 1500. Climatic Change. 2010. Vol. 101. P. 235–256; Kiss A. Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary. Springer, 2019. 895 p.

17 Кітов Д. Ю. Дніпро як феномен етнічної культури й традиційного світогляду в контексті українознавства: дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / К. Д. Юрійович; Нац. НДІ українознав. Київ, 2010. 213 арк.

18 Журавльова А. Зміни в традиційній моделі природокористування українців Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX століття. Народна творчість та етнологія. 2014. № 6. С. 60–66; Горбовий О. А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. 346 с.

19 Cybriwsky R. Along Ukraine's river: A Social and Environmental History of the Dnipro. Budapest : Central European University Press, 2018. 280 pp.

20 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. – Т. 16: Киевская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб, 1904. С. IV-VII; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. XXXIII Полтавская губерния / Под редакцією Н. А. Тройницкого. СПб. : Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дель, 1904. С. XII.

21 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 443–445.

22 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 1. С. 48.

мережа, що утворювалась ними в межах Київської губернії, забезпечувала достатнє зрошення, але його розподіл був нерівномірним: на півночі губернії вологозабезпеченість була надмірною, а на півдні – недостатньою²³.

З XVI ст. ремесла та промисли населення Середнього Подніпров'я розвивалися у напрямі створення невеликих мануфактур, енергетичною базою яких, поряд із використанням сили м'язів та вітру, була гідравлічна сила. В середній течії Дніпра розквіт мануфактур та гідросилових установок припав на XVIII ст.²⁴.

На річках Полтавської губернії у 1850-х рр. було облаштовано 356 гребель, а також діяло 578 водяних млинів. Щоправда, М. Маркевич відзначав низьку ефективність останніх, 2/3 яких більшість року простоювали, виконуючи перемол зерна лише протягом двох-трьох тижнів на рік²⁵.

Застарілість тодішніх підходів до використання гідравлічної енергії відзначав ще в кінці XVIII ст. В. Зуєв, який зауважив, що водяні млини приносили більше шкоди, ніж користі: недовго працюють, через них міліють річки, псується та випаровується вода, погіршуються умови судноплавства та проходження риби. О. Жам зазначав, що наплавні млини, які стояли на човнах, перешкоджали руху Дніпром, а тому судовласники впродовж XIX ст. неодноразово пропонували замінити їх на стаціонарні, а ще краще – на вітряні. Проте влада не погоджувалася, оскільки без них не могла задовольнити всі млинарські потреби населення²⁶.

Окрім річок, І. Фундуклей відзначив активне господарське використання селянством Середнього Подніпров'я ставків. На його думку, ставки становили «корисну і необхідну частину сільського господарства і слугували для розведення риби та облаштування млинів. Тому селяни користувалися кожним джерелом і притоками річ, всюди облаштовуючи невеликі ставки»²⁷.

Дніпро та його притоки також відігравали важливу транспортно-сполучну роль. На ділянці Дніпра від Києва до с. Мош-

ни Черкаського повіту в другій половині XIX ст. було облаштовано 12 переправ. Так, найбільші переправи розташовувалися у Києві (два пороми вантажопідйомністю 800 і 1400 пудів), Щучинці, Витачеві, Ходоркові, Трахтемирові (пороми вантажопідйомністю по 500 пудів), Каневі (пором на 1000 пудів і «дуби» вантажопідйомністю до 150 пудів), Мошнах (п'ять поромів вантажопідйомністю по 500 пудів кожний)²⁸.

На підставі вищевикладеного стає очевидним, що водні ресурси відігравали надзвичайно важливу роль в життєдіяльності сільського населення Середнього Подніпров'я XIX ст. Дніпро з притоками є ключовим фактором екологічної рівноваги та збереження біологічного різноманіття, їх води інтенсивно використовувалися для обводнення і зрошення сільськогосподарських угідь, водозабезпечення населених пунктів, для вилову риби, зрештою – використовувались із рекреаційною метою.

Таким чином, у разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення ставало найбільш вразливою верствою, оскільки масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Серед гідрологічно небезпечних явищ вчені вирізняють повінь, паводок і посуху. Повінь – це фаза водного режиму річки, що характеризується найбільшою в році водністю, значним і тривалим підвищенням рівнів води і зазвичай супроводжується виходом води з русла на заплаву²⁹. Паводок – це фаза водного режиму річки, що характеризується відносно швидким і короткочасним підняттям рівня води та збільшенням її витрат. Може спостерігатися багаторазово протягом усього року після дощів і злив, а також під час сніготанення. Крім природних факторів, прояв паводків значно підсилює, а іноді й зумовлює техногенна діяльність людини (вирубання лісів, створення гребель і во-

23 Там само.

24 Горбовий О.А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. С. 80.

25 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 443-445.

26 Горбовий О.А. Комплексна трансформація українського Придніпров'я у контексті гідроенергетичного освоєння Дніпра (кін. XIX ст. – 1980-ті рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав (Київ. обл.), 2020. С. 80.

27 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. Ч. 1. С. 48.

28 Бойко Ю. М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси. Вінниця: ВНАУ, 2020. С. 164.

29 Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / гол. ред. А. В. Толстоухов. Київ, 2008. Т. 3. О-Я. С. 111.

досховищ, розорювання земель, витратне водоспоживання, урбанізація, зрошення тощо)³⁰. Прихід «великої води» в селах супроводжувався руйнуванням житлових будинків і господарських споруд, руйнуванням мостів, доріг, гребель, що призводило до тимчасової ізоляції цілих волостей, а в окремих випадках повітів. Повідь та повінь призводили до затоплення сільськогосподарських угідь, змиву поверхні ґрунту, ослаблення водозахисних споруд. Під дією паводків інтенсифікувалися ерозійні та зсувні процеси, змінювалися русла річок, замулювалися заплави.

Посуха – це явище, з настанням якого випаровування в атмосферному зволоженні істотно перевищує випаровування. Посуха утворюється під час тривалого бездошового періоду та в періоди з недостатньою кількістю атмосферних опадів, надмірною інсоляцією, надмірною температурою повітря, яка перевищує середні багаторічні значення. Під час тривалої атмосферної посухи може виникнути ґрунтова посуха³¹.

На підставі архівних джерел, статистичних даних, повідомлень у пресі, а також досліджень попередніх дослідників ми спробували скласти максимально повний реєстр небезпечних гідрологічних явищ, які трапилися в середній течії Дніпра та на його притоках упродовж ХІХ ст.

1803. Влітку в басейні р. Рось спостерігалася посуха, що викликала неврожай³².

1805. Навесні в басейні р. Тясмин було високе водопілля, що завдало збитків господарствам чигиринських селян³³.

1806. На початку лютого в Подніпров'ї була значна повінь, викликана тривалими відлигами. Осінь того року була посушлива і маловодна³⁴.

1807. У Подніпров'ї зима виявилася нестійка, з частими відлигами. У літню пору в Києві та Київському повіті повсюдно йшли

дощі, які викликали підвищення рівня Дніпра та розмили під'їзди до переправ через Дніпро³⁵. У басейнах рр. Ірпінь і Рось відзначалося дощове літо³⁶.

1808. 1 травня в Київському повіті дніпровська вода піднялася вище звичайного рівня на 7,5 вершка (бл. 34 см), покрила всі острови і підтопила багато будинків. Тільки в Києві на Подолі постраждали 180 дворів³⁷.

1820. Надзвичайно високе весняне водопілля, що завдало значних руйнувань, трапилося на правобережних притоках Дніпра від р. Тетерів до р. Тясмин³⁸.

М. Маркевич охарактеризував весняну повідь 1820 р. як «неочікувану». За його словами, висока вода «знищила всі греблі в Полтавській губернії». Причиною водопілля стали сильні снігопади в лютому та різке потепління на початку березня, внаслідок чого 4 березня «сніги перетворилися в ріки»³⁹.

1829. Значна весняна повідь на притоках Дніпра, що завдала завдала значних збитків у містечках і селах Київської губернії⁴⁰. На р. Стугна були зруйновані мости. Повідь на р. Рось завдала збитків жителям Богуслава, Тараші, Сквири та їх околиць. В травні-червні в басейні р. Тясмин випали інтенсивні дощі. В кінці червня внаслідок сильних злив трапилася повінь на р. Рось, що завдала значних руйнувань у селах Мошни, Тубільці, Хрещатик, Будище, Пекарі⁴¹.

1832. Часті й сильні дощі в червні призвели до вимокання посівів у басейнах рр. Рось і Тясмин⁴².

1839. У травні внаслідок повені було зруйновано багато доріг у Київській губернії⁴³.

1840. У Подніпров'ї нестійка зима з частими відлигами, затяжна весна. У травні впродовж двох тижнів безперервно йшли дощі, внаслідок чого вимокли посіви в басейнах річок Рось, Тясмин, Ірпінь⁴⁴.

30 Там само. С. 75.

31 Там само. С. 127.

32 ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 455.

33 ДАКО. Ф. 280. Оп. 162. Спр. 311. Арк. 1, 11.

34 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 161.

35 ДАКО. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 89.

36 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 161.

37 Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804 – 1824). *Киевская старина*. 1884. С. 436.

38 ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 214. – Спр. 66.

39 Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. *Записки Императорского Русского географического общества*. Санкт-Петербург, 1856. Книжка XI. С. 343.

40 ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 500. Арк. 464-466зв, 536зв; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2516. Арк. 1.

41 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

42 Там само.

43 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 3058. Арк. 1-4.

44 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

1841. Внаслідок сильного розливу Дніпра 22 квітня в районі Кременчука було затоплено більшу частину міста, а також ряд навколишніх сіл⁴⁵.

Того ж року в басейнах Росі, Ірпеня трапилась посуха, що тривала з травня упродовж всього літа, що викликало значний неврожай⁴⁶.

1844. У травні в басейнах Ірпеня, Росі, Тясмина трапилась посуха⁴⁷.

1845. У квітні в результаті повіди трапився один із наймасштабніших розливів Дніпра у XIX столітті⁴⁸.

Руйнування, викликані повіддю, фіксувалися в містечках і селах у басейнах річок Ірша, Ірпінь, Стугна, Красна, Рось, Росава. На сторінках «Київських губернських відомостей» повідомлялося, що рівень води в р. Рось піднявся на 14 аршинів (бл. 994 см), а М. Максимович констатував, що рівень води р. Рось в районі Корсуня становив до 5 сажнів (бл. 1065 см)⁴⁹. Під час повіди на річках Здвиж та Ірпінь було зруйновано греблі та мости; зруйновано греблі в містечку Ясногородка та селі Борщагівка. В Києві на р. Либідь підміто цегельний завод, пивзавод, млин. На р. Стугна в селах Фурси, Троїцьке, Шамраївка вода прорвала греблі та зруйнувала мости. На р. Рось пошкоджено пором та поромну переправу. В Канівському повіті на р. Рось та її притоках зруйновано п'ять гребель та знищено винокурню⁵⁰. На р. Голтва, притоці р. Псел, поблизу містечка Решетилівка були зруйновані міст і гребля. Підняття рівня води в річках Трубіж і Альта завдало значних збитків у Переяславському повіті; в самому Переяславі рівень води подекуди сягав 2 аршинів (142 см)⁵¹.

У зв'язку з весняною повіддю значного підтоплення зазнали чотири повіти Полтавської губернії. Так, у Кременчуцькому повіті дніпровська вода прибувала протягом 10 – 21 квітня 1845 р. За цей час рівень вод зріс на 10 аршинів (бл. 660 см), а зона затоплення на

лівому березі Дніпра сягала 10 верст. «При плаванні фарватером треба було змахнути веслом 45 разів на хвилину, щоб зрушити легкий човен проти течії річки» – зазначає М. Арандаренко в «Записках про Полтавську губернію». У результаті дніпровської повіди 1845 р. тільки на Лівобережжі збитків зазнало 61 село, в яких мешкало до 70 тисяч людей, і одне місто з населенням до 18 тисяч. Загалом було затоплено водою 10 849 будинків, ушкоджено – 3970, знесено зовсім – 570. Затоплено до 5 тисяч десятин орних земель. Сума збитків перевищувала 66 тисяч крб. Озимі посіви були абсолютно змиті, а двори та оселі зруйновані або засипані мулом та піском. Наноси мулу і піску подекуди виявилися настільки потужними, що окремі села довелося перенести на нові місця⁵².

1846. І. Фундуклей відзначав, що розливи Тясмина на ділянках із низькими берегами бувають значними і можуть сягати до 4 верст, як це трапилося під час весняної повіди 1846 р.⁵³.

1847. 8 квітня трапилася масштабна повідь на р. Тясмин, що призвела до значних руйнувань та людських жертв. Поток води було зірвано 18 гребель, трапився обвал частини берега разом із будинком, у якому спали четверо селян⁵⁴.

1848. У березні повідь зруйнувала водяні млини у Тарашанському повіті Київської губернії⁵⁵.

1858. У травні в Канівському повіті пройшов проливний дощ з градом. Дощем були знищені посіви, зірвано мости і греблі, потоплено худобу⁵⁶.

1861. Сувора і сніжна зима. Весна в Подніпров'ї була багатоводною, літо та осінь – посушливими, маловодними⁵⁷.

21 травня у Чигиринському повіті в результаті проливної дощу трапилась сильна повінь. Воду були зруйновані греблі й млини у селах Вербівка, Коханівка, Копійчана,

45 ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 7. Спр. 158. Арк. 1.

46 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 162.

47 Там само.

48 ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп. 11. – Спр. 149. – Арк. 1.

49 Максимович Н. И. Гидрология рек Киевской губернии. Киев, 1920. С. 50

50 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 146-147

51 Там само.

52 Гнідаш І., Рій І. Повені Дніпра в Кременчуці у першій половині XIX століття. URL: <https://kremenhistory.org.ua/poveni-dnipra-v-kremenchutsi-u-pershij-polovini-xix-stolittya/>

53 Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. СПб. : в Тип. М-ва внутрен. дел. 1852. Ч. 1. С. 58.

54 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 164.

55 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 159. Спр. 211. Арк. 1-11.

56 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 35. Спр. 1591. Арк. 183.

57 Швеє Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 113.

а також містечку Телепине. Загальний обсяг збитків становив 3 000 крб.⁵⁸.

22 травня у містечку Васильків внаслідок проливного дощу в невеликому струмку накопичилося стільки води, що потік вийшов із берегів, в результаті чого сильна і швидка течія вщент зруйнувала водяний млин, а також кам'яний міст. Загальний обсяг збитків становив 800 крб.⁵⁹.

1862. Малосніжна і нестійка зима. Весна – маловодна. Літо – посушливе, маловодне. У серпні трапилася посуха, внаслідок чого у Дніпрі значно впав рівень води, утворилися мілини, з'явилися піщані коси. Осінь – дуже посушлива, маловодна⁶⁰.

1863. Маловодний рік. Зима була безсніжною, з частими відлигами. Весняного водопілля майже не було. Літо та осінь – посушливі. Річний стік Дніпра становив 60 % від норми⁶¹.

1864. Зима з частими відлигами, безсніжна. Весна – маловодна. Літо та осінь в басейні Дніпра – посушливі⁶².

1 червня в селах Янівка, Стара Осота, Мельники Чигиринського повіту внаслідок великої води, викликаної сильною зливою, завдано значних ушкоджень селянським садибам на суму 2291 крб.⁶³.

12 червня у селі Насташка Васильківського повіту внаслідок проливного дощу було зруйновано два млини та зруйновано греблі, чим завдано збитків на 3725 крб.⁶⁴.

1865. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Літо маловодне. Осінь – дуже посушлива⁶⁵.

1866. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Літо та осінь в Середньому Подніпров'ї – посушливі, маловодні⁶⁶.

1866. В липні внаслідок сильного дощу р. Рось наповнилась водою, вийшла з берегів та затопила городи і поля в селах Межиріч, Гамарня, Лука Канівського повіту. Площа затоплених посівів становила 174 десятини⁶⁷.

1867. Весняне водопілля середньої інтенсивності. Вологозабезпеченість влітку та восени – середня⁶⁸.

1868. Вологозабезпеченість навесні та влітку – середня, осінь – маловодна⁶⁹. У результаті проливного дощу 24 липня села на півночі Черкаського повіту постраждали від високої води. Так, у с. Хмільна підтоплення зазнали 80 селянських садиб⁷⁰.

1869. Зима – нестійка, малосніжна, з частими відлигами. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні та влітку – середня⁷¹.

25 – 26 травня у нижній частині басейну р. Рось трапилася злива, внаслідок якої річка вийшла з берегів, затопивши сінокоси, луки та городи в селах Деренківець і Драбівка Черкаського повіту⁷².

1870. Зима м'яка, малосніжна. Весна – маловодна. Вологозабезпеченість влітку – середня. Осінь – дуже дощова⁷³.

1871. Надзвичайно сніжна і затяжна зима. Весна – пізня, супроводжувалась інтенсивним водопіллям⁷⁴. Внаслідок весняного розливу Дніпра були зафіксовані руйнування у багатьох населених пунктах Київської губернії.

1872. Зима була затяжною і сніжною. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні та влітку – середня; дощова осінь⁷⁵.

1873, 1874. Тепла і малосніжна зима. Весна, літо та осінь в басейні Дніпра – маловодні. Посушливий рік⁷⁶.

58 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 882. Арк. 109.

59 Там само. Арк. 109-109 зв.

60 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 113.

61 Там само.

62 Там само. С. 114.

63 ЦДІАК. Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 2. – Арк. 475 зв.

64 ЦДІАК. Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 2. – Арк. 476.

65 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 114.

66 Там само.

67 Там само. С. 163-164.

68 Там само. С. 114.

69 Там само.

70 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 47. – Спр. 482, ч.2. – Арк. 135.

71 Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л. : Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 114.

72 Там само. С. 164.

73 Там само. С. 115.

74 Там само.

75 Там само.

76 Там само.

1875. Тепла і малосніжна зима. Весна і літо в басейні Дніпра – маловодні. Дуже дощова осінь⁷⁷.

1876. Надзвичайно сувора і морозна зима, якої «навіть старожили не пам'ятали...»⁷⁸. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра навесні, влітку та восени – середня⁷⁹.

У Київській губернії трапилася масштабна весняна повідь⁸⁰.

У Полтавській губернії 1876 р. супроводжувався частими суховіями та посухами, що призвело до низького врожаю. Так, урожай жита і вівса становив сам-5; пшениці і гречки – сам-3; ячменю – сам 4,8; проса – сам-5,8⁸¹. Для селян Полтавщини рік видався несприятливим для сінокосу: на степових сінокосах було накошено лише бл. 36 пудів з десятини, а на лугових – бл. 53 пудів з десятини⁸².

1877. Рік був дуже багатоводним. Річний стік Дніпра перевищив норму на 85%. Протягом квітня – червня на Дніпрі спостерігалось інтенсивне водопілля⁸³. У Черкаському повіті 18 липня пройшла потужна злива, що викликала паводок, який майже вщент зруйнував с. Хмільна⁸⁴.

1878. Стійка, сувора і сніжна зима. Рівень весняного водопілля на Дніпрі – вище середнього. Вологозабезпеченість влітку та восени – середня⁸⁵.

12 червня в результаті сильної зливи трапилася повінь, що призвела до руйнування гребель та доріг у містечку Липовець та навколишніх селах⁸⁶.

Того ж року трапився сильний розлив р. Рось, у результаті чого були затоплені с. Попівка, Хмільна, Межиріч Черкаського та Канівського повітів⁸⁷.

1879. 14 травня трапилася повінь у селах Білашки, Гордашівка, а також містечку Тальне Уманського повіту⁸⁸.

1880. Нестійка і малосніжна зима. Рання і маловодна весна. Вологозабезпеченість в басейні Дніпра влітку та восени – середня⁸⁹.

1881. На р. Ворскла в кінці березня трапилася повінь, внаслідок чого були затоплені містечко Кобеляки із передмістями – Поділ, Гатище, Юрівка, Стрижки, Заворскла⁹⁰.

1888. Під час весняної повіди Ворскла вийшла з берегів та затопила околиці Полтави, Кобеляк, зруйнувала мости в напрямку Гайворона⁹¹.

На підставі даних гідрометричної станції у с. Лоцманська Кам'янка, отриманих під час весняного водопілля, можемо визначити найбільш повноводні, а також посушливі весни у ХІХ ст. у басейні Дніпра.

Найвищий рівень весняного водопілля на Дніпрі спостерігався 7 травня 1820 р. (497 см); 4 травня 1841 р. (403 см); 13 травня 1846 р. (646 см); 26 квітня 1861 р. (454 см); 27-28 квітня 1877 р. (565 см); 25 квітня 1888 р. (469 см); 4-5 травня 1889 р. (442 см); 4-5 травня 1895 р. (489 см). Найнижчий рівень водопілля було зафіксовано 25-27 травня 1835 р. (65 см); 9-16 травня 1842 р. (40 см); 31 березня – 6 квітня 1843 р. (55 см); 13 травня 1863 р. (21 см); 21 травня 1864 р. (49 см); 25 травня 1875 р. (70 см)⁹².

Негативний вплив небезпечних гідрологічних явищ на життєдіяльність селянства Середнього Подніпров'я неодноразово відзначався в другій половині ХІХ ст. на сторінках статистичних і топографічних описів, у періодичній пресі тощо.

Так, Д. Де ля Фліз у відомому «Медико-топографічному описі державних маєтностей Київської округи...» відзначив наявність на Київщині низин, особливо на узбережжі Дніпра, де їх часто затоплювала річка. У селі Злодіївка поблизу містечка Трипілля – зазначав Д. Де ля Фліз, – нараховувалось 50 ха-

77 Там само.

78 ЦДІАК. Ф. 174. Оп. 1. Спр. 765. Арк. 7.

79 Швеґ Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

80 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 331. Арк. 25.

81 Сборник сведений о Полтавской губернии: с картой губернии и планом г. Полтавы / сост. А. В. Богданович. Полтава: Тип. Губерн. Правления, 1877. С. 51.

82 Там само. С. 54.

83 Швеґ Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

84 Там само. С. 165.

85 Там само. С. 116.

86 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 57. Спр. 13. Арк. 25.

87 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 192. Спр. 197. Арк. 1-31.

88 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 532. Спр. 52. Арк. 120-121.

89 Швеґ Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. Л.: Гидрометеорологическое издательство, 1972. С. 116.

90 Там само. С. 147.

91 Там само.

92 Зайков Б. Высокие половодья и паводки на реках СССР за историческое время. Ленинград, 1954. С. 23.

тин, де живуть 168 селян і яке затоплюється майже щороку. У 1845 р. вода знесла багато будівель, знищила посіви і затопила все, чим володіли мешканці, частина худоби загинула⁹³. У селі Віта Київського повіту 22 будинки, збудовані на березі Дніпра, в яких проживали 63 мешканці, затоплювались у 1820 і 1865 рр. Селяни, рятуючись від високої води, були змушені вночі покинути свої хати й шукати притулку на сусідніх узгір'ях, зводячи там курені. «Ряд будинків вода знесла, інші дуже пошкодила; посіви, сіно, все їхнє майно загинуло, вони [селяни] ще довго страждали від цієї повені, їхні втрати становили понад 400 срібних карбованців. У Дмитрівському товаристві у тому ж році було затоплено хутір Козин, де налічувалось 127 селян і 30 хатин. Мешканці, втративши своє майно, були змушені ховатись у лісах» – зазначав Д. Де ля Фліз⁹⁴.

А. Богданович у «Збірці відомостей про Полтавську губернію» 1877 р. звернув увагу, що серед селян Полтавщини, особливо серед старих людей, побутувала думка щодо погіршення на той час клімату в губернії. Вони пригадували, що років 30-40 тому клімат був м'якшим і сприятливішим – не було таких сильних тривалих вітрів, не було таких посух, а вологи в повітрі було більше. Цілковите знищення лісів, на їх думку, дало простір вітру надзвичайно висушило ґрунт. Внаслідок цього, як пригадували старожили, у місцях, де в 1830-х рр. можна було купати коней, де були суцільні зарості очерету і лози, де водилося багато болотяної дичини, тепер розкинулися орні землі. Місцевість, за свідченнями очевидців, до 1870-х рр. змінилася настільки, що там, де на той час сіяли жито, ще років 30-40 тому були озера, в яких тонули люди⁹⁵.

Наприкінці ХІХ ст. науковці та чиновники дедалі частіше стали наголошувати на негативних гідроекологічних наслідках господарської діяльності людини в Середньому Подніпров'ї, насамперед на гідрологічний режим річок. Наприклад, у 1881 р. П. Голубовський зауважив багатководність малих річок дніпровського басейну у минулому. Дока-

зом цього вчений вважав знахідки на берегах приток Дніпра уламків і якорів великих кораблів⁹⁶. У 1895 р. В. Ляскоронський порушив проблему значного обміління лівобережних приток Дніпра, яке на той час досягло такого рівня, що окремі малі річки у жарке літо повністю пересихали. Відзначимо, що В. Ляскоронський спробував сформулювати причини такої кризи. Головним фактором вчений вважав господарську діяльність людини у ХVІІІ – ХІХ ст. – вирубування лісу та засмічення русла штучними об'єктами (безконтрольне будівництво дамб, гребель, водяних млинів)⁹⁷.

Висновки. В доіндустріальному суспільстві надзвичайні гідрологічні явища: повідь, повінь і посуха, – поруч з іншими стихійними лихами, виступали серйозним природним «викликом». Вони вимагали адекватних соціальних «відповідей» (у тойбіанському сенсі).

Е. Ле Руа Ладюрі, один із класиків палеокліматології, зауважив, що періоди «ейфорії»⁹⁸ суспільство не так чутливо реагує на природні катаклізми. З іншого боку, повторення катаклізмів протягом декількох років підряд набувало кумулятивного ефекту.

На підставі укладеного реєстру небезпечних гідрологічних явищ констатуємо, що впродовж ХІХ ст. кожний третій рік в середній течії Дніпра та на його притоках позначений руйнівною повінню, повіддю або посухою. У разі настання небезпечних гідрологічних явищ сільське населення регіону ставало найбільш вразливою верствою, оскільки масштабний катаклізм мав для землероба катастрофічні наслідки, міг паралізувати життя окремого селянського двору, громади, волості чи, навіть, повіту на тривалий час, а в окремих випадках – поставити селянина на межу виживання.

Фінансування. Стаття містить результати дослідження за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

93 Де ля Фліз Д. П. Альбоми. Том 2. К., 1999. С. 641.

94 Там само.

95 Сборник сведений о Полтавской губернии : с картой губернии и планом г. Полтавы / сост. А. В. Богданович. Полтава : Тип. Губерн. Правления, 1877. 283 с.

96 Голубовский П. В. История Северской Земли до половины XIV столетия. К. : Университетская типография И.И. Завадского, 1881. С. 2.

97 Ляскоронский В. Г. История Переяславльской земли с древнейших времён до половины XIII столетия. К. : Тип. И. И. Чоколова, 1897. С. 41-42.

98 Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Київ: Ніка-Центр. 2009. С. 43

References:

1. Afanasiev-Chuzhbinskyi, O. (2016). *Narysy Dnipro* [Essays of the Dnipro]. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
2. Bagalei, D. (1892). Stikhiinye bedstviia i borba s nimi v Rossii v starinu [Natural disasters and the fight against them in Russia in the former ages]. *Istoricheskii vestnik* [Historical Bulletin], 177 – 195 [in Russian].
3. Bilivnenko, S. (2017). Selianyn-stepovyk ta richkova stykhiia Dnipro: za materialamy istoryko-etnografichnykh ekspedytsii Zaporizkoho naukovooho tovarystva Yakova Novytskoho [The steppe peasant and the river element of the Dnieper: based on the materials of the historical and ethnographic expeditions of the Zaporizhzhya Scientific Society of Yakov Novytskyi]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk creativity and ethnology], № 5, 12 – 17 [in Ukrainian].
4. Bogolepov, M. (1908). kolebaniiah klimata Evropeiskoi Rossii v istoricheskuiu epokhu [On climate fluctuations in European Russia in historical times]. Moscow [in Russian].
5. Boiko, Yu. (2020). Pravoberezhna Ukraina v seredyni XIX st. Istoryko-statystychni narysy [Right-bank Ukraine in the middle of the 19th century. Historical and statistical essays]. Vinnytsia: VNAU [in Ukrainian].
6. Borisenkov, E. & Pasetskii, V. (1988). Tysiacheletniaia letopis neobychainykh iavlenii prirody [A thousand-year chronicle of extraordinary natural phenomena]. Moscow [in Russian].
7. Buchinskii, I. (1957). O klimate proshlogo Russkoi ravniny [About the past climate of the Russian Plain]. Leningrad [in Russian].
8. Golubovskii, P. (1881). Istoriiia Severskoi Zemli do poloviny XIV stoletiiia [History of the Seversk Land until the half of the 14th century]. Kyiv: Universitetskaia tipografiia I. Zavadskogo [in Russian].
9. Horbovyi, O. (2020). Kompleksna transformatsiia ukrainskoho Prydniprovia u konteksti hidroenerhetychnoho osvoinnia Dnipro (kin. XIX st. – 1980-ti rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01 [Complex transformation of the Ukrainian Dnipro region in the context of hydropower development of the Dnipro (end of the 19th century – 1980s: PhD thesis)]. Pereiaslav [in Ukrainian].
10. De lia Fliz, D. P. (1999). Albomy [Albums]. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
11. Ekolohichna entsyklopediia [Ecological encyclopedia] / ed. by. A. V. Tolstoukhov (2008). Vol. 3. O-Ya. Kyiv [in Ukrainian].
12. Zhuravlova, A. (2014). Zminy v tradytsiinii modeli pryrodokorystuvannia ukraintsiv Serednoi Naddnyprianshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia [Changes in the traditional model of nature use of Ukrainians of the Middle Dnipro region in the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia* [Folk creativity and ethnology], № 6, 60-66 [in Ukrainian].
13. Zaikov, B. (1954). Vysokie polovodia i pavadki na rekakh SSSR za istoricheskoe vremia [High floods and floods on the rivers of the USSR in historical time]. Leningrad [in Russian].
14. Kipriianov, V. (1870). Ob izmeneniiah gorizonta r Dnepra s 1859-go do 1869-go goda [About changes in the horizon of river Dnieper from 1859 to 1869]. *Trudy Obshchestva ispytatelei prirody pri Imperatorskom Kharkovskom universitete* [Papers of the Society of Natural Scientists at the Imperial Kharkov University]. Vol. 2. Kharkiv, 1-3 [in Russian].
15. Kitov, D. (2010). Dnipro yak fenomen etnichnoi kultury y tradytsiinoho svitohliadu v konteksti ukrainoznavstva: dys. ... kand. ist. nauk [Dnipro as a phenomenon of ethnic culture and traditional outlook in the context of Ukrainian studies: PhD thesis]. Kyiv [in Ukrainian].
16. Koklik, S. (1917). Hidrologicheskii ocherk Cherkasskogo uezda i g. Cherkass [Hydrological sketch of Cherkasy district and Cherkasy city]. Kyiv [in Russian].
17. Le Rua Ladiuri, E. (2009). Korotka istoriia klimatu: vid serednovichchia do nashykh dniv [A Brief History of Climate: From the Middle Ages to the Present]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
18. Liaskoronskii, V. (1897). Istoriiia Pereiaslavlskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiiia [History of Pereiaslav land from ancient times to the half of the 13th century]. Kyiv [in Russian].

19. Maksimovich, N. (1901). Dnepr i ego bassein [Dnieper and its basin]. Vol. 1 Dnepr i ego basseinie istoria i gidrografia reki [in Russian].
20. Maksimovich, N (1901). Dnepr i ego bassein [Dnieper and its basin]. Vol. 2 Prilozhenie kie sochineniu Dneprie i ego basseinie poverstnyi ukazatel reki Dnepra sudokhodnyi dorozhnikie Tablitsy vskrytia i zamerzaniia vodie Vypiski izie istoricheskikhie pamiatnikovie Karty baseina [in Russian].
21. Markevich, N. (1856). Reki Poltavskoi gubernii [Rivers of Poltava province]. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Notes of the Imperial Russian Geographical Society]*. Vol. XI, 337-461 [in Russian].
22. Sbornik svedenii o Poltavskoi gubernii s kartoi gubernii i planom g. Poltavy [Collection of information about the Poltava province: with a map of the province and a plan of the city of Poltava] / ed. by A. Bogdanovich (1877). Poltava [in Russian].
23. Subbotin, A. (1894). Ekonomicheskoe-statisticheskii obzor basseina r. Dnepra [Economic and statistical review of the river basin Dnieper]. Sankt-Peterburg [in Russian].
24. Funduklei, I. (1852). Statisticheskoe opisanie Kievskoi gubernii [Statistical description of the Kyiv province]. Sankt-Peterburg. Part 1 [in Russian].
25. Shvets, G. (1972). Vydaiushchiesia gidrologicheskie iavleniia na iugo-zapade SSSR [Outstanding hydrological phenomena in the southwest of the USSR]. Leningrad: Gidrometeorologicheskoe izdatelstvo [in Russian].
26. Shvets, G. (1978). Mnogovekovaia izmenchivost stoka Dnepra [Centennial variability of the Dnieper flow]. Leningrad: Gidrometeoizdat [in Russian].
27. Shvets, H. (1960). Vodnist Dnipra [Water level of the Dniipro]. Kyiv : Edition of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR [in Ukrainian].
28. Cybriwsky, R. (2018). Along Ukraine's river: A Social and Environmental History of the Dniipro. Budapest: Central European University Press [in English].

Надійшла до редакції / Received: 05.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.2023

UDC 94(477):[316.62::63-051:338.43.021.8«1906/1913»](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Lubko

Inna Lubko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State and Legal Disciplines, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: mamulizka@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lubko, I. (2023). Agrarian reform of 1906–1913: social reflections of the Ukrainian peasantry. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 26–38. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Lubko

AGRARIAN REFORM OF 1906–1913: SOCIAL REFLECTIONS OF THE UKRAINIAN PEASANTRY

Abstract. *The purpose of the article is to study various forms of social reflection of the Ukrainian peasantry on the implementation of the agrarian reform of 1906–1913 in the regional dimension and in everyday practice.*

Scientific novelty of the study *lies in the analysis of the course and features of the implementation of the agrarian reform 1906–1913 in the form of social reflections of the Ukrainian peasantry as an effective subject of change in the reform of land relations.*

Conclusions. *The sustained interest of scholars in agrarian discourse, especially in the context of landmark events, reforms, and personalities, can be traced both at the scientific-theoretical and at the cognitive levels. The critical rethinking of the content, course, regional features, and consequences of the agrarian reform of 1906–1913, initiated by Ukrainian scholars using new methodological tools, continues. Through a combination of modern methods, principles, approaches, and the processing of previously unpublished archival sources, they study in more detail, in addition to the traditional ones, new dimensions of the reform – national, regional, migration, legal, and socio-psychological.*

The powerful scientific heritage of studies on P. Stolypin's agrarian reform, which differ in their chronology and ideological paradigm, seems insufficiently complete in terms of social reflection. This refers to the «visibility» of the peasant himself as a subject of agrarian transformations, who actively and consciously participates in the implementation of the planned measures, represents his own vision of rural problems and proposes ways to solve them, expresses his own and other people's emotions, criticizes central and local authorities, etc.

The social reflection of the Ukrainian peasantry during the implementation of the agrarian reform 1906–1913 demonstrated that the rural environment and its inhabitants were completely immersed in the new socio-economic realities, expecting the desired results. Although the heterogeneity of such expectations was evident: the conservative and traditionalist camp of the peasantry hoped for the collapse of the project and the preservation of the rural community, some entrepreneurial and wealthy farmers saw their future prospects as optimistic, the majority hoped for the foresight and wisdom of the government, which «knows what it is doing». Despite the conventionality of this separation, the government's new agricultural policy caused discontent among each of them. The forms of protest ranged from spontaneous (mutual claims, complaints, denunciations, property damage) to organized (arson, lawsuits, blocking the work of land management commissions).

The agrarian reform of 1906–1913, like any other, revealed its strengths and weaknesses, which are analyzed in a number of scholarly works. However, the experience of preparing and implementing the reform, the subjectivization of the peasantry as the main participant, and the instructive lessons of past agrarian transformations for future reforms deservedly attract the attention of contemporary researchers.

Keywords: *agrarian reform, anti-government protests, land management, resettlement policy, peasantry, social reflections, government measures.*

Інна Лубко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7759-540X>

e-mail: mamulizka@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Лубко І. Аграрна реформа 1906–1913 рр.: соціальні рефлексії українського селянства. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 26–38. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Lubko

АГРАРНА РЕФОРМА 1906-1913 РР.: СОЦІАЛЬНІ РЕФЛЕКСІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Анотація. *Метою статті є дослідження різноманітних форм соціальної рефлексії українського селянства на перебіг реалізації аграрної реформи 1906-1913 рр. у регіональному вимірі та в повсякденній практиці.*

Наукова новизна результатів дослідження *полягає в аналізі перебігу та особливостей реалізації аграрної реформи 1906–1913 рр. у вигляді соціальних рефлексій українського селянства як дієвого суб'єкта змін при реформуванні аграрних відносин.*

Висновки. Стійкий інтерес науковців до аграристського дискурсу, і особливо в контексті знакових подій, реформ та персоналій, простежується як на науково-теоретичному, так і на пізнавальному рівнях. Не припиняється критичне переосмислення змісту, перебігу, регіональних особливостей та наслідків аграрної реформи 1906–1913 рр., розпочате українськими науковцями на основі використання нового методологічного інструментарію. Завдяки комбінації сучасних методів, принципів, підходів та опрацюванню раніше неопублікованих архівних джерел ними детальніше досліджуються, крім традиційних, нові виміри реформи – національні, регіональні, міграційні, юридичні, соціально-психологічні.

Потужний науковий доробок різних за хронологією їх появи та ідеологічною парадигмою досліджень, присвячених аграрній реформі П. Столипіна, виглядає недостатньо повним з точки зору соціальної рефлексії. Під нею розуміється «видимість» самого селянина як суб'єкта аграрних перетворень, який активно і свідомо бере участь в реалізації запланованих заходів, висловлює власне бачення сільських проблем і пропонує шляхи їх вирішення, транслює свої і чужі емоції, критикує центральну і місцеву владу тощо.

Соціальна рефлексія українського селянства під час реалізації аграрної реформи 1906–1913 рр. продемонструвала, що сільське середовище та його мешканці повністю поринули в нові соціально-економічні реалії, очікуючи від них бажаних наслідків. Хоч неоднорідність таких очікувань виявилась очевидною: консервативно-традиціоналістський табір селянства сподівався на крах проєкту і збереження селянської общини, частка підприємливих і заможних господарників вбачала свої майбутні оптимістичні перспективи, більшість сподівалась на далекоглядність і мудрість влади, яка «знає, що робить». Попри певну умовність подібного поділу, нова аграрна політика уряду викликала невдоволення в середовищі кожної з них. Форми протесту були різними – від стихійних (взаємні претензії, скарги, доноси, псування майна) до організованих (підпалив, судових позовів, блокування роботи землевпорядних комісій).

Аграрна реформа 1906–1913 рр., як і будь-яка інша, виявила свої сильні і слабкі сторони, аналіз яких містить масив наукових робіт. Однак досвід підготовки і реалізації реформи, суб'єктивізація селянства як основного учасника, повчальні уроки аграрних перетворень минулого для майбутніх реформ заслужено привертають увагу сучасних дослідників.

Ключові слова: аграрна реформа, антиурядові виступи, землеустрій, переселенська політика, селянство, соціальні рефлексії, урядові заходи.

Formulation of the issue. From time to time, a retrospective approach to earlier reforms allows us not only to return to the origins of their conception and authors, to trace the course of implementation and consequences, but also to reconsider the experience gained in order to obtain useful practices and avoid mistakes. The incompleteness of previous agrarian transformations is an important prerequisite for the next ones, which are designed to solve existing problems and address new ones dictated by political challenges, economic factors, and social demands.

Reforming land issues as an important component of any agrarian transformation cannot be viewed in isolation from the interests of the main actor - the peasant, who can be a farmer, an owner, and a rebel at the same time. After all, who else but he or she is capable of valuing freedom, loving the land, and fighting for the truth so desperately?

The agrarian reform of 1906-1913, so called the “Stolypin reform” in historiography, aimed at solving purely peasant problems (changes in land use, destruction of the rural community, encouragement of resettlement, creation of a land

market, etc.), at the same time contributed to the subjectification of the peasant as an active participant in social processes, capable of social reflection in everyday life.

Analysis of recent research and publications. The historiography of the problem of agrarian transformations of 1906-1913 is quite thorough, and scholars of different historical periods, scientific views, and directions have studied it. However, firstly, there is a problem of rethinking the existing scientific work due to its bias, and secondly, the study of manifestations and forms of social reflection of certain categories of the population on socially significant reforms, projects, and decisions that affect them directly remains out of the focus of scholars. In the works of contemporary researchers of agrarian transformations of the early twentieth century, special attention was paid to the attitude of the Ukrainian peasantry to the agrarian reform of 1900-1913 and the identification of social attitudes in the peasantry¹. The authors of a significant number of scientific works devoted to the reform studied various forms of protest activity of the Ukrainian peasantry in their regional dimension². It should be emphasized that reputa-

1 Бакало В., Гоцуляк В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2001. Вип. 27. С.92–94; Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.: [монографія]. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.; Короткова О. Зміни у соціальній свідомості селян України в період реформ 1906–1916 рр. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С.181-184; Малиновський Б. Пауль Рорбах. Столипінська аграрна реформа і причини Першої світової війни. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 18–20; Реент О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 6–16.

2 Бочаров В. Переселення селян з Харківської губернії (1906–1914 рр.). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2004. №9. С. 35–39; Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні під час здійснення Столипінської реформи. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 146–149.; Герасимчук О. Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській

ble authors mostly publish their research papers in the collection of scientific works “Ukrainian Peasant”, which indicates the high appreciation of the professional scientific publication and encourages young researchers to participate in peasant studies.

The purpose of the research is to identify various forms of social reflection of the Ukrainian peasantry on the course of the agrarian reform of 1906-1913 in the regional dimension and in everyday practice.

Presenting the main material. The interpretation of history through the prism of agrarianism as a peasant-centered phenomenon has traditionally attracted the attention of the scientific community for the reason that the Ukrainian peasantry is the central figure of social transformations, as a carrier of national identity and state-building synergy. The creator of Ukrainian statehood, M. Hrushevsky, also perceived Ukrainians from the perspective of peasant-centrism. In his programmatic work “The Foundations of Great Ukraine,” he emphasized: “The main foundation of this Great Ukraine will be the peasantry for a long time, if not always, and it will have to be built on it. For many years of our pre-dawn existence, we kept repeating that the future, the Ukrainian revival, and the future of Ukraine in general lies in the peasantry and only in the peasantry. Throughout the entire 19th century, Ukrainians and the peasantry became synonymous. Since all other strata had betrayed their nationality, all the material for national construction has been drawn from it, and it has pinned its hopes on it...”³.

The original desire of the Ukrainian peasantry to live and work on their own land, the desire to be independent of anyone’s interference in the sphere of individual economic activity, and the intention to gain the desired economic freedom had a positive impact on the dynamics of the implementation of reform measures proposed by the tsarist government represented by P. Stolypin.

According to the Decree “On Supplementing Certain Provisions of the Current Law Concerning Peasant Land Tenure and Land Use” of November 9, 1906, three main components of

the reform were to be implemented: 1) separation of peasants from the community and assignment of land to them as private property; 2) creation of farms and cuttings; 3) resettlement policy. The tools for implementing the project are the Peasant Bank, the cooperative movement, farming, market relations, etc.

Substantiating the reasons for the agrarian reform of 1906-1913, O. Reyent points out that “agrarian unrest during the revolution of 1905-1907 caused the local nobility to be concerned and even fearful for the future of land ownership,” as stated during the congress of the All-Russian Union of Landowners on February 12-16, 1906. Measures aimed at solving this problem “will make it possible to immediately reassure the people, since every peasant will feel that he has acquired property and land ownership, which he can turn into money and build his well-being on it”⁴. Therefore, the appearance of the decree of November 9, 1906, on the withdrawal of peasants from the community and the procedure for assigning land to them as private property was not accidental, as it was caused by a public demand addressed to the authorities on behalf of landowners who feared losing their property as a result of peasant protests and the peasantry seeking “land and freedom.”

The peasantry’s intrinsic motivation to be able to manage their own land and their natural willingness to move toward the dreamy prospects presented by the reformers on behalf of the government were translated into new socio-political realities - the rapprochement between the peasantry and the government. The atmosphere of trust was strengthened by strong information support from pro-government periodicals and government-funded “independent” newspapers, which filled their materials with agrarian topics. Their content covered various spheres of peasant life, ranging from everyday problems and how to solve them with government support, to agricultural legislation and its easy-to-understand interpretation, to peasant sentiment about the implementation of reform initiatives.

The government’s demonstration of commitment and openness to a constructive dialog with the peasantry worked flawlessly. After all,

губерній (1906-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2014. 325 арк.; Герасименко О. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву). *Література та культура Полісся*. 2005. Вип. 29. С. 145–152; Герасимчук О. Ставлення чернігівського селянства до аграрної реформи Столипіна. *Сіверянський літопис*. 2011. №1. С. 72–85; Сокирська В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г. Ю. Храбана. *Український селянин*, 2006. Вип. 10. С. 20–22.; Шевченко В. До питання про селянські виступи на Чернігівщині в період Першої світової війни (лютий 1914 – лютий 1917 р.). *Людина, суспільство, культура: Історія та сучасність*. Чернігів, 1996. С. 65–67.

3 Грушевський М. На порозі Нової України. Підстави Великої України. Село / Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання України», 1991. 162 с.

4 Рейнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*, 2006. Вип. 10. С. 7.

those who had always been used, hardly noticed, and openly neglected, at some point felt their demand and even importance. The opinion of O. Korotkova, who identified an important component of the reform, is correct: to rebuild the social consciousness of the peasant, to deprive him of his former status and legal isolation, and to include him in active social life⁵. The feeling that they are not, as before, objects of commodity-money and production relations, but the main subjects of changes and processes, was strongly and optimistically responded to. Time will tell whether their expectations will become reality.

German publicist P. Rohrbach, assessing the importance of Stolypin's agrarian reform for the imperial government and the peasantry, pointed out that the peasantry learned (or was taught - author) to identify their own interests with the state's. "Before the reform, the peasants treated the state as an extortionist, giving taxes and recruits to the government without expecting anything good in return. Now the state granted property rights and acted as a guarantor of its preservation, and the peasants had a very strong motive to support it. Thus, in the person of the peasant, Russian "pan-Slavism" received a powerful support and could now resort to the implementation of its aggressive plans," P. Rohrbach concludes, calling the reform a turning point in world history⁶.

A similar opinion was expressed by O. Rezent, noting that the main idea of the agrarian reform of 1906-1913 was the attempt of the ruling elite of the empire to create a layer of "strong and powerful" landowners between landlords and peasants in the person of farmers and cuttings, who would become "a stronghold of the monarchist regime in the countryside"⁷. Therefore, a circular sent by the Ministry of the Interior to the governors in 1908 allowed for forced redistributions to be carried out on a regular basis, even though each such redistribution meant the transfer of all peasant strips. The Ministry explicitly emphasized that "the implementation of compulsory allotments... will undoubtedly make the latter more compliant"⁸.

Opponents of the reform, led by representatives of various political currents, especially the Black Hundreds, launched a powerful counter-

reform activity, agitating the peasantry to oppose the government's innovations. Evidence obtained by the Police Department points to numerous facts of the distribution of propaganda materials (leaflets, brochures, books) among the rural population by young people who had traveled to a particular area in various ways (on foot, on horseback, passing by, by train). Given the information vacuum of the time, such printed materials were in great demand among villagers and were distributed on the principle of "read it and pass it on. Public reading of the content of the materials with their subsequent discussion was also practiced. Police prosecutions of propagandists proved ineffective, as the mobility of young people made it difficult to track them. Therefore, the Police Department issued an order to detain persons involved in the distribution of prohibited literature⁹.

In contemporary scholarly works, it is often argued that Ukraine at that time was the region where the implementation of the government's agrarian initiatives met with the least resistance from the peasantry. The loyal attitude of the Ukrainian peasantry to Stolypin's decree is explained, in their opinion, by the fact that the territory of the Ukrainian provinces was dominated by household land tenure, in contrast to the permanent redistribution of land characteristic of the Russian community. Therefore, government initiatives were rather perceived as a chance to legitimize land ownership of a particular plot, and in its absence, to obtain it elsewhere.

If there was resistance from the peasantry, it was caused by other factors. In particular, O. Melnyk, a researcher of the impact of the reform on the situation of peasants of the Left Bank, believes that the main object of opposition was not Stolypin's legislation itself, but "the lack of land for a significant number of direct producers in the presence of aristocratic land tenure of the nobility"¹⁰.

The researcher of the mentality of the Ukrainian peasantry, Y. Prysiazhniuk, disagrees with such considerations of the author and her associates, who believes that the desire for farming was based on "archetypal properties" that were built on traditionalist approaches without understanding the nature of market relations. The

5 Короткова О. Зміни у соціальній свідомості селян України в період реформ 1906–1916 рр. *Український історичний збірник*, 2008. Вип. 11. С.183.

6 Малиновський Б. Пауль Рорбах, Столипінська аграрна реформа і причини Першої світової війни. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 20.

7 Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С.7.

8 Дякин В. Был ли шанс у Столыпина? *Звезда*. 1990. № 12. С. 120–121.

9 Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). Ф.1152. Оп.1. Спр.185. Арк.2.

10 Мельник О. Аграрна реформа П. А. Столипіна та її вплив на становище селян Лівобережної України. *Порівняльно-аналітичне право*, 2020. Вип 1. С. 49.

Ukrainian peasantry, according to the author, simply did not have enough time to innovate and perceive the private form of ownership¹¹.

It should be also emphasized that an important component of the agrarian reform was to solve, in addition to the priority socio-economic task, an even more important socio-political one - the final destruction of the peasant community where it was weak. Therefore, the undisguised resistance to P. Stolypin's reformist course on the part of a significant part of the nobility and even the peasants themselves, members of the community, could have taken on unexpected forms and threatening proportions. After all, in the post-reform period (after the peasant reform of 1861), the political system proved to be extremely unstable and sensitive to challenges, while long-term political stability and social favor were necessary for the implementation of Stolypin's reform. According to O. Pavlov, this posed a double danger for landlords: first, they risked losing control over the system of functioning of landlord farms due to its provision with a peasant component (work, rent, hired labor, rural servitudes, mutual responsibility, etc.), and, second, they had competitors in the form of peasant owners and village societies¹².

Proving that servitudes have become a real source of hostility between landlords and peasants, O. Reyent¹³ gave several specific examples. For many generations, on the basis of easement law, the residents of the village of Kachaly in the Borodyansky subregion of the Kyiv region had been litigating with the administration of Count Shembek. However, even after losing the case, the peasants continued to graze their cattle and "resisted the forest guard of the Borodyanska economy"¹⁴. Another case that occurred on January 30, 1913, in the village of Bakaly, Yezeryansk district, Vasylkiv subregion, Kyiv region, was quite typical. During the division of the grazing land, which was jointly used by Countess Branitsk and the peasants, the latter "behaved extremely defiantly toward a member of the land surveying commission." In the end, the peasants refused to divide the grazing land,

stating that "they did not need any land management, and the land should go to them"¹⁵.

The land management commissions appointed by the government to carry out the land distribution procedure had to fulfill the main technical task: to completely demarcate the allotment land. The regulatory basis for their activities was the Law "On Amendments and Supplements to Certain Resolutions on Peasant Land Tenure" of June 14, 1910, which provided for general internal redistribution of land plots, and enshrined the automatic transfer of all rural communities (regardless of their desire - author) formed before 1887 and the Law on Land Management, adopted on May 29, 1911, which regulated in detail the procedure for land management and was supposed to help overcome the gridlock and divide land into small plots whose owners refused to agree to its division. The response to their resistance was to increase administrative pressure on peasants by representatives of land surveying commissions. A special circular obliged provincial officials to personally travel to the counties and "influence" the peasants¹⁶.

The land surveying commission of the Cherkasy district of the Kyiv province, like other similar commissions, began active work on drafting projects for the development of land plots, their delimitation, and control over the process of transition to farming and cutting. The commission's reports noted that not all peasant citizens were in favor of the innovations: there was no need to convince younger and more educated peasants, but representatives of the older generation were determined not to disrupt the usual way of life inherited from their parents and grandparents¹⁷.

The scale and dynamics of land surveying, especially in the Ukrainian provinces, increased social tensions in the countryside. Its growth was primarily determined by who and how well they managed to navigate the new situation: some managed to improve their financial situation, while others lost even what they had. For example, the following data shows the property differentiation among the peasantry of

11 Присяжнюк Ю. Ментальні «почування» українського селянства в умовах проведення столипінської аграрної реформи. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. с. 25

12 Павлов О. Столипінська аграрна реформа: погляд крізь призму століть. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т.88. Вип. 75. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2008. С. 64.

13 Реєнт О. Столипінська аграрна реформа: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С.10-11.

14 Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф.2. Оп.229. Спр.22. Арк. 115–115 зв.

15 ДАКО. Ф.2. Оп.229. Спр.58. Арк.13.

16 Бутирін С. Роль земських дільничних начальників у період столипінської аграрної реформи. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*, 2010. Вип. 2. С. 38.

17 Державний архів Черкаської області (надалі - ДАЧО). Ф.754. Оп. 9. Спр. 19. Арк.86.

Poltava province: the gross income of farms that owned land of up to one acre was 239.50 rubles, and those that owned 25-50 acres of land were 2315.87 rubles. As of 1910, 95 families did not have their own housing, so they were forced to rent it from kulaks and earned their living by working as laborers. One third of the peasants did not have their own cattle, and half had to work the land with cows¹⁸.

The violation of the principle of equality in the allocation of land to peasants was clearly one of the factors behind the peasant protests. The abuse of power and manipulative behavior of the commissioners were provoked by the “generosity” of wealthy peasants who wanted to get more productive and compactly located land. Poorer villagers, desperate for an adequate response from local authorities and regulatory bodies to violations, resorted to various forms of spontaneous protests (mostly arson of farm buildings, households of wealthy villagers, straw and hay bales). In addition, the forms of protest included damage to crops, obstruction of land surveying, beatings, and sometimes even murder of “farmers”¹⁹. The disdainful and prejudiced attitude of members of the peasant community toward the farmers and cut-offs was manifested even in the boycott of their presence in self-government bodies and village societies.

The peasantry’s dissatisfaction with the reform, in particular with the introduction of differentiation between the “strong and wealthy” and the “poor and drunk,” escalated into attacks “by the whole world” on the surveyors and their associates. For example, in the village of Tsarekonstantinivka, Ekaterinoslav province, peasants gathered to the east and threatened the “farmers.” The dissatisfied land surveyors were forbidden to carry out land surveying work. The governor had to come personally to restore order. The “order” was restored by dismissing the starosta and foreman and imprisoning the 20 most active rebels for 1 to 3 months²⁰.

Despite peasant resistance to the reform, land surveying work continued under security measures. The Chernihiv governor wrote in a secret memo to the Minister of the Interior on May 11, 1910, that each bailiff should organize

“a small detachment of cavalry that could appear as a military and political demonstration if necessary.” Such a practice had a preventive and calming effect on the behavior of the dissatisfied²¹.

Peasant resistance continued even when a third party appeared - representatives of the central government represented by the police. Using available means (labor tools, stones, sticks - author’s note), the peasants engaged in open confrontation with armed police officers. Such clashes resulted in arrests, injuries and killings of participants. Certain events that occurred in 1914, for example, in the village of Ledianyky, Iziaslav district²², and in the village of Vradiyevtsi, Ananiev province, Kherson region²³, are direct evidence of such clashes. The villagers’ obstruction of land surveying ended in an open armed confrontation with numerous victims.

There are regional differences in the readiness and openness of the peasantry to new realities. In particular, the peasants of the western region were more willing to show readiness for hamletization, as they could observe similar processes on the example of Polish and Austro-Hungarian manor individual farms, which were not subject to strict orders and community relations. The peasantry of the southeastern regions reacted even more painlessly to the need to revert (demarcate) land with its subsequent division into farms and parcels, as the original desire to become its full owner mobilized several thousand rural communities for a common cause.

A certain part of the peasantry of the Ukrainian provinces categorically refused to move to farms and receive cuts. For example, in 1910, the Poltava Provincial Land Management Commission received a complaint about the second Biyivska village community of the Kapustyn parish of the Hadiach district, where “as a result of underground propaganda” a large unrest against land management began²⁴. The example of some prompted the actions of others. In particular, the villagers of the Kapustyn village community, participants in a village meeting, told the land surveyors: “We don’t want any land plots, you want to ruin us, get out!”²⁵.

18 Євселевський Л. Кременчуччина у ХІХ – на початку ХХ ст. Історичний нарис. Кременчук, 1995. С. 92.

19 Бакало В., Гоцуляк В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2001. Вип. 27. С.92.

20 ЦДАІ України. Ф.442. Оп. 859. Спр. 19. Арк.173.

21 Бакало В., Гоцуляк В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2001. Вип. 27. С. 94.

22 ЦДАІ України. Ф. 442. Оп. 713. Спр.137. Арк.23.

23 ЦДАІ України. КМФ.12. Оп. 1. Спр. 448-449. Арк.37

24 Державний архів Полтавської області (надалі - ДАПО). Ф. 123. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1-9, 41, 53

25 Там само. Арк. 21-23.

According to S. Kornovenko and O. Herasymenko, disrupting village meetings where the content of decrees and laws on agrarian reform was explained was one of the most popular methods of fighting those who wanted to support the introduction of agrarian reform. “By disrupting village meetings, peasants tried to prevent the implementation of agrarian reforms in the countryside. They resorted to various means of protest, the reason for which was the fear of losing the best land and their belief that the exodus of some peasants to farms would worsen the already difficult land situation of the rest,” the authors argue²⁶.

The reaction of the peasantry to the organizational actions of the authorities to implement the reform was also affected by the failure to meet the deadlines. In particular, there were numerous instances of bureaucratic red tape in the preparation of the necessary documentation. For example, in 1911, members of the Kotelevka village community in the Akhtyrka district of the Kharkiv province (2621 people) applied to the Kharkiv Land Survey Commission with a request to ream out the land for logging. After a three-year process of land demarcation, they were informed that they should expect documentary confirmation of their rights no earlier than April 1917²⁷.

Peasant protests against reform measures can also be traced on the example of the Uman district of the Kyiv province, factually reflected in the publication of H. Khraban²⁸ and analyzed in detail by V. Sokyrskya²⁹.

In one of them, H. Khraban proved that most peasants, especially the poor, immediately felt significant risks in Stolypin’s law, especially when it came to the lands left for the cleanup. Their elimination deprived poor peasants of the opportunity to keep cattle, as there was no room for grazing on their own piece of land. While studying the social attitudes of the peasantry toward the reform, the author pointed out certain nuances. In particular, when the land of a poor or middle-class person was scattered in several places, it was difficult to cultivate, but at the same time it was possible to reduce the effects

of natural disasters (crop failure, drought, flood, lightning fire, etc.). When the land was supposed to be located in one place, the cutoff could fall on a “bad” place, and the crops would immediately die in the event of a disaster. The peasants would have to flee the village forever, giving the land to the village rich for nothing. Therefore, in his opinion, the majority of peasants opposed the farm system of land allocation³⁰.

Fully defending the position of collective land ownership and property equality in the countryside, Hraban rightly condemned the reform in that part of it that dealt with the intentions of dozens of wealthy peasants who, if they wanted to go to the farms, received the best land. This harmed hundreds of other farms that did not want either farms or land plots”, V. Sokyrskya said³¹.

Supporters of communal land use from the village of Babanky even decided to file a complaint with the tsar, asking him to intercede “for those who were offended and destroyed by the Uman Land Management Commission.” The peasants claimed that the commission had sent a surveyor to “allocate 250 owners of cutoff plots, giving them the best land on which to sow winter and spring crops, while leaving us, 335 community owners, with land with ponds, which will cause us losses due to the burning of bread and unfair cutting.” Therefore, on behalf of the community, the commissioners asked the tsar to “stop the illegal activities of the commission”³². They never received a response. Without waiting for the land division plan to be implemented, radical peasants went door-to-door and convinced their fellow villagers not to agree to exchange their fields with those who wanted to enter the farm, but to sow winter crops immediately after the harvest. The village was divided into two hostile camps: one was occupied by the community’s opponents, the wealthy peasants, and the other by the middle class and the poor. The hostility was often accompanied by fights with police calls and calls from the rebellious to a mediator. After the activists were arrested with the participation of the police, the farms were cut up³³. Similar

26 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. С.111.

27 Державний архів Харківської області (надалі – ДАХО). Ф.57. Оп. 1. Спр.6.

28 Храбан Г. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою. *Уманська зоря*. 1970. 25–26 вересня.

29 Сокирська В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г. Ю. Храбана. *Український селянин*, 2006. Вип. 10. С. 20–22.

30 Храбан Г. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою. *Уманська зоря*. 1970. 25 вересня. С.4.

31 Сокирська В. Особливості впровадження Столипінської аграрної реформи на Уманщині в дослідженнях Г. Ю. Храбана. *Український селянин*, 2006. Вип. 10. С. 21.

32 ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 79. Арк.14.

33 Храбан Г. До 60-річчя боротьби селян Уманщини із столипінською аграрною реформою. *Уманська зоря*, 1970. 26 вересня. С.4.

battles took place in the village of Sobkivka in the same county. On the night of September 9, 1909, when the village fell asleep, someone set fire to a fellow villager's house, where the surveyors lived, with the intention of destroying the land management plans. Having failed to find the culprit, several villagers who actively opposed land surveying were exiled from the village for 2 years to Moldova³⁴.

O. Herasymchuk believes that the main reason for the dissatisfaction of the peasantry of Chernihiv province with Stolypin's land management was its focus on the interests of the wealthy peasantry. The distribution of land and the allocation of peasants to farms and cuttings often took place forcibly, without taking into account the wishes and needs of the peasants. In his opinion, the most typical forms of social activity and protest moods in the countryside were the following: refusal of village assemblies to grant permits for allotments, complaints to higher authorities against land surveyors and local authorities, and obstruction of land surveying. Protest actions caused by the obvious property differentiation among villagers included arson, pogroms, unauthorized seizure of land, and damage to the property of farmers. The most common form of protest was arson (51 out of 58 recorded cases). Although the protests of the Chernihiv peasantry did not become widespread, they forced the authorities to take appropriate measures to curb peasant activity³⁵.

In general, according to the calculations of F. Los and O. Mykhailiuk, in 1907-1914, Kharkiv province ranked first among the rebellious provinces in terms of the number of peasant uprisings on the Left Bank of Ukraine (185 recorded cases), Poltava province ranked second (106 cases), and Chernihiv province ranked third (67 cases)³⁶. Thus, the government's expectation of an active transition of Ukrainian peasants to individual farming was not entirely justified. Resistance to the innovations was expressed in both legal and illegal forms: from official appeals to outright resistance.

At the same time, O. Korotkova traced the onset of positive changes in the behavior, habits, and interests of a significant part of the peasantry that moved to the farms: increased

social activity and self-confidence, increased interest in acquiring new agronomic knowledge and technologies, a decrease in the craving for alcohol and the need for noisy company³⁷.

Contemporary researchers of agrarian history (I. Romaniuk, O. Rud, Y. Prysiashniuk, O. Herasymchuk), assessing the agrarian reform of 1906-1913, emphasize the ambiguity of its results in the regional context. For example, in the Podillia province, almost all peasants (99.6%) were yard workers. Therefore, the interest in the reform was expected and steady. In Chernihiv province, on the other hand, 53.6% of peasant land ownership was communal, so peasant expectations of the positive effects of the reform appear to be more modest, and the main irritant of peasant discontent is the factor of social differentiation. The peasantry of Poltava province was mostly smallholders (59.7%), so the hope of getting land in private ownership due to the created preconditions was nurtured primarily by those with purchasing power.

The main problem for Ukrainian peasants during Stolypin's agrarian reform, which turned out to be common to all regions, was agrarian overpopulation and small landholdings. After all, most peasants had little or no land, and the bulk of the land stock was owned by latifundists. Therefore, in the new economic realities, there were several options for peasants to behave optimally: 1) to buy land on credit through the Peasant Land Bank; 2) to take advantage of the government's resettlement program to sparsely populated but vast areas of Siberia, the North Caucasus, and Central Asia; 3) to sell a small plot of land and move to a city.

R. Bakal's opinion is correct, as he believes that the allocation of land to private ownership with the right to carry out civil law transactions was a significant factor in the migration of the rural population to the city, which contributed to the deepening of proletarianization and urbanization³⁸.

At the same time, the reformed peasant farms were reoriented to a more intensive path of development through the use of agricultural machinery and mechanisms and more advanced tillage technologies, and the Ukrainian peasantry,

34 ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 8.

35 Герасимчук О. Реалізація столипінської аграрної реформи в Чернігівській губернії (1906-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2014. С.13-14.

36 Лось Ф. Класова боротьба в українському селі 1907-1914. Київ : Наукова думка, 1976. С.219.

37 Короткова О. Зміни у соціальній свідомості селян України в період реформ 1906-1916 рр. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 184.

38 Бакало Р. Общинне та поміщицьке землеволодіння у роки столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1913 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2003. Вип. 50. С.109.

in turn, was drawn into the market system of commodity-money relations.

An integral part of the agrarian reform of 1906-1913 was the mass resettlement of peasants from the central regions of the empire to Siberia, Central Asia, and the Far East, organized by the government. In March 1906, the tsarist government issued an instruction “On the Procedure for the Application of the Law of June 6, 1904,” which provided a mechanism for implementing the resettlement policy and made it possible to use a loan program and benefits to improve the living conditions of the migrants in their new homes.

The resettlement movement reached its peak in 1907-1909. Overall, during the reform, one-third of the 3 million migrants were peasants from the Ukrainian provinces. As of 2014, the diasporas of Ukrainian migrants they created in Siberia (the “Gray Wedge”) and the Far East (the “Green Wedge”) numbered 2 million people³⁹. M. Yakymenko’s analysis of the resettlement policy during the period of P. Stolypin’s agrarian reform shows that the events of the 1905-1907 revolution influenced the intensification of the resettlement policy. In his opinion, the landless or small-landed peasantry, having resorted to pogroms of landowners’ estates, tried to regain the lands seized by the nobility⁴⁰.

Migrants from the Ukrainian provinces were also active during the revolutionary movement of 1905-1907 in the Far East, protesting against the violation of their civil rights, criticizing land surveyors for their bias against them and bureaucratic red tape, and demanding the creation of local governments. They are actively involved in anti-government protests organized by the military. Most of the Ukrainian rebels were sentenced to death for their participation in the uprising in Vladivostok (1907), which ended in the massacre of its participants.

Therefore, the internal political situation in the countryside required decisive action to “evict the politically dangerous part of the rural poor to the outskirts of the empire,” to which the nobility was actively involved through a network of zemstvo institutions. Groups of “walkers” from Poltava, Chernihiv, Kharkiv, and Kherson zemstvos, supported by them organizationally

and financially, were sent to inspect vacant state lands⁴¹. That is, M. Yakymenko’s logic suggests that not only government officials but also the landed aristocracy, who recognized the resettlement of peasants as “a priority from the state point of view,” were interested in implementing and intensifying the resettlement policy. Therefore, the resettlement program in such circumstances became large-scale.

According to the researcher, during 1908-1909, about 7,000 walkers were sent from the Kyiv province alone to various resettlement areas. Their impressions of such “reconnaissance” were not optimistic: the offered lands had poor soil quality, climatic conditions were quite harsh, there were no water bodies, swampiness, remoteness of future settlements, and difficult logistics. These circumstances did not meet the expectations and ideal hopes that villagers had imagined from letters from fellow villagers and relatives⁴².

The social guarantees promised by the government to the IDPs turned out to be scanty, as no one received free meals for “legal” residents at the stations or guaranteed milk for their children. Moreover, to purchase a ticket to the desired destination, one had to overpay a considerable amount of money. Therefore, it is not surprising that at the stations where the resettlement trains were formed, “a real hell was happening - screaming, noise, crying of children and mothers who lost each other, running, fussing, - unbelievable...”⁴³.

The extremely difficult and lengthy journey to their destination drove the immigrants to complete impoverishment, and so a common sight in cities on the way to the Far East was the appearance of a large number of people with knots in their backs, asking for help wherever they could. Between 1906 and 1917, tens of thousands of people died of disease and starvation on the way to their future homes (with a predominance of child mortality - author). People were virtually abandoned to their fate. Therefore, those who had the means returned back, while for the rest it was a “one-way ticket”.

Among those immigrants who were unable to adapt and for whom the road to their homeland was closed, there were those who

39 Україна і світ. Історія господарства від первісної доби до індустріального суспільства. Навч. посібник для вузів / ред. Б. Д. Лановика. К.: Генеза, 1994. С.278.

40 Якименко М. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. Полтава. 2003. 130 с.

41 Якименко М. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. Полтава. 2003. С. 50.

42 Там само. С. 54.

43 Там само. С. 91.

emigrated abroad (the United States, Canada, and Australia). For example, in 1907, about 200 people emigrated from the Far East⁴⁴. Therefore, return migration to the previous place of residence or emigration outside the empire should be considered a form of protest activity of the Ukrainian peasantry against the poorly organized resettlement program.

V. Bocharov studied the implementation of the government's resettlement policy on the example of the Kharkiv province. The author also believes that the revolution of 1905 dramatically changed the government's attitude to resettlement policy, and, refusing to create obstacles to the resettlement movement, it turned to the tactics of its acceleration⁴⁵. The scholar refuted the ideological clichés of Soviet researchers about the coercive nature of the resettlement policy, citing convincing factual data: during 1906-1914, more than 97 thousand people moved from the province to the eastern regions, which was 8.6% of the total number of migrants from Ukraine. However, only 40.6% of them received passage certificates that guaranteed the legality of resettlement and certain social benefits⁴⁶.

IDPs (internally displaced people) who arrived at their final destination complained about high travel and transportation costs and low earnings. As an example, one peasant from Kharkiv province complained: "I earned 350 rubles from the sale of my house, land, etc. It was cheap to travel on the cast-iron railroad; but when I arrived in Omsk, I had to take a steamer down the river, and then it was a disaster. I was not accepted with a large property, although I waited in line for three weeks, and I had to travel 700 miles on horseback. And when I arrived, I bought a hut and a couple of horses, and I had only 80 rubles left. There is no work here"⁴⁷.

Therefore, most of those who consciously decided to move (mostly middle-income peasants and migrant workers) relied primarily on their own strength, as they had a personal interest in settling in a new place as soon as possible (this could vary either due to difficulties in establishing a household or due to the problem of adapting to unusual climatic conditions) and starting a business.

Moving a large number of people over long distances proved to be an extremely difficult problem. Due to the excessive load on the railways, they required both routine and major repairs, the pace of replenishing the shortage of train rolling stock was extremely low, and the passenger traffic was so large that it was quite problematic to manage. In order to improve the situation with passenger transportation, in 1908 a plan for fixed-term rail transportation was first tested: the first stage included immigrants to remote areas (except for Amur), those wishing to get to the Amur region were enrolled in the second stage (only half of the immigrants could use it). For the Poltava province, for example, the following resettlement queues were established: 1st - those who received land in the Primorsky, Abaikal, Irkutsk, and Trans-Ural districts; 2nd - in the Akmola district; 3rd - in the Tomsk (on state lands) and Yenisei districts; 4th - in the Tomsk (on cabinet lands); 5th - in the Tobolsk district⁴⁸.

Land chiefs ('Zemstvo'), who were supposed to prepare supporting documents for issuance in order to relieve the rush among those wishing to relocate, deliberately slowed down this process. For example, a group of residents of the village of Maksymivka in the Lubny district of the Poltava province wrote in a complaint to the Minister of Agriculture B. Ivanitsky on 07.04.1910 that two years had passed since they had asked the local authorities to issue documents for resettlement to the Barnaul district of the Tambov province. "What are we going to do," the villagers asked, "because our family is hungry at home and waiting for bread!"

At the same time, constant reports from migrants about problems with the quantity and quality of the allocated land, poor organization of resettlement, difficult conditions of adaptation and living, and limited government assistance led to a decline in resettlement activity. In 1911, this trend became apparent. According to S. Kornovenko and O. Herasymenko, this was due to several factors: first, the land management authorities did not have time to allocate the required amount of land, second, the imaginary euphoria of rapid enrichment had passed, and third, there was a crop failure caused by climatic factors.

44 Бочаров В. Переселення селян з Харківської губернії (1906–1914 рр.). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2004. №9. С. 36.

45 Там само. С. 38.

46 Зуева Н.С. Переселенческая политика российского правительства на Дальнем Востоке в период столыпинских реформ: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2016. С.175–176.

47 Якименко М. Сорочинська трагедія: монографія. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1990. С.90.

48 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С.102–103.

Thus, the resettlement campaign as an element of the agrarian reform of 1906-1913 was aimed at solving the political (development of the free territories of the empire), economic (alleviation of the problem of small land), social (prevention of social confrontation in the countryside) and, most importantly, national (destruction of signs of Ukrainian identity) tasks of the imperial government. It is no coincidence that P. Stolypin, as a champion of the idea of a “powerful and unlimited” Russian autocracy, in one of his speeches in the State Duma (1911) stated: “The historical task of Russian statehood is to fight the movement, nowadays called the Ukrainian movement, which contains the idea of reviving the old Ukraine and organizing the Little Russian Ukraine on an autonomous national-territorial basis”.

Conclusions. The “divorce” from the communal form of land use and the community as a social environment was less painful for the mentality of the Ukrainian peasantry than for the Russian peasant who could not imagine his life without them. At the same time, the motivation of certain groups of peasants to leave the community was different, as some wanted to become independent farmers, others wanted to avoid splitting up the land during its distribution, and some, on the contrary, after purchasing land,

planned to sell it profitably and move to the city. That is why the peasantry can be divided into two categories: the first is peasants who, having acquired land in one way or another, moved towards creating strong households, and the second is peasants who, having received land and the corresponding rights to it, entered into commodity-money relations.

The implementation of the agrarian reform of 1906-1913 demonstrates its own forms and methods of social reflection - from mass (riots, blocking the work of land surveying commissions, village assemblies) to individual (arson, crop burning, unauthorized deforestation, plowing of land, beating land surveyors, resistance to the police), etc. Conflicts between former members of the community have escalated due to the formation of peasants with different property and social status. The objects of peasant anger are no longer landlords, but peasants who have been cut off or have gone to the farm. The revolution of social consciousness did take place, as community stereotypes could not resist the new agrarian ideology.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research ‘Socio-cultural space of Ukraine in the second

half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century: the peasant world’ (state registration number: 0123U101600).

References:

1. Bakalo, V. & Hotsuliak, V. (2001). Selianski vystupy na Ukraini v chasy stolypinskoï ahrarnoi reformy. [Peasant demonstrations in Ukraine during the Stolypin agrarian reform]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiã istorichni nauky. [Announcer of the Tcherkasy University. Series are historical sciences]*, 27, 92–94. [in Ukrainian].
2. Bocharov, V. (2004). Pereselennia selian z Kharkivskoi hubernii (1906–1914 rr.). Resettlement of peasants from Kharkiv province (1906–1914). [Bulletin of the Eastern Ukrainian National University named after Volodymyr Dahl]. *Visnyk Shkhydnoукраїнського національного університету імені Володимира Дала. [Bulletin of the Eastern Ukrainian National University named after Volodymyr Dahl]*, 9, 35–39. [in Ukrainian].
3. Butyrin, Ye. (2010). Rol zemskykh dilnychnykh nachalnykh u period stolypinskoï ahrarnoi reformy. [The role of zemstvo district chiefs during the period of the Stolypin agrarian reform]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnykh sprav imeni E. O. Didorenka. [Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs]*, 2, 36–44. [in Ukrainian].
4. Herasymenko, O. (2005). Ahrarnyi rukh na Nizhynshchyni u 1900 – liutomu 1917 rr. (za materialamy mistsevoho arkhivu). [Agrarian movement in the Nizhyn region in 1900 – February 1917 (based on the materials of the local archive)]. *Literatura ta kultura Polissia. [Literature and culture of Polissia]*, 29, 145–152. [in Ukrainian].
5. Herasymenko, O. (2005). Selianskyi rukh na Livoberezhnii Ukraini pid chas zdiisnennia Stolypinskoï reformy. [Peasant movement on the Left Bank of Ukraine during the implementation of the Stolypin reform]. *Ukrainian peasant. Ukraïnskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 9, 146–149. [in Ukrainian].

6. Herasymchuk, O. (2014). Realizatsiia stolypynskoi ahrarnoi reformy v Chernihivskii hubernii (1906 – 1917 rr.). [Implementation of the Stolypin agrarian reform in the Chernihiv province (1906 – 1917)]. *Candsdat's thesis*. Chernihiv. [in Ukrainian].
7. Herasymchuk, O. (2011). Stavlennia chernihivskoho selianstva do ahrarnoi reformy Stolypina. [The attitude of the Chernihiv peasantry to Stolypin's agrarian reform]. *Siverianskyi litopys*. [Severyan annals], 1, 72–85. [in Ukrainian].
8. Hrushevskiy, M (1991). Khto taki ukraintsi i choho vony khochut. [Who are Ukrainians and what do they want]. Kyiv: T-vo «Znannia Ukrainy». [in Ukrainian].
9. Diakyn, V. (1990). Bil li u Stolypina shans? [Did Stolypin have a chance?]. *Zvezda*. [Zvezda], 12, 113–124. [in Russian].
10. Yevselevskiy, L. (1995). Kremenchuchchyna u KhIKh – na pochatku KhKh st. Istorychnyi narys: monohrafiia. [Kremenchuk in the 19th and early 20th centuries. Historical essay]. Kremenchuk. [in Ukrainian].
11. Zueva, N. (2016). Pereselencheskaia polytyka rossiiskoho pravytelstva na Dalnem Vostoke v peryod stolypynskiykh reform. [The resettlement policy of the Russian government in the Far East during the Stolypin reforms]. *Candidat thesis*. Moskva. [in Russian].
12. Kornovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902 – 1917 rr. [Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
13. Korotkova, O. (2008). Zminy u sotsialnii svidomosti selian Ukrainy v period reform 1906 – 1916 rr. [Changes in the social consciousness of the peasants of Ukraine during the period of reforms of 1906–1916]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian historical collection]*, 181–184. [in Ukrainian].
14. Los, F. (1976). Klasova borotba v ukrainskomu seli 1907 – 1914. [Class struggle in the Ukrainian village 1907–1914]. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. Malynovskiy, B. (2006) Paul Rorbakh. Stolypinska ahrarna reforma i prychny Pershoi svitovoi viiny. [Paul Rohrbach. Stolypin's agrarian reform and the causes of the First World War]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 10, 18–20. [in Ukrainian].
16. Melnyk, O. (2020). Ahrarna reforma P. A. Stolypina ta yii vplyv na stanovyshe selian Livoberezhnoi Ukrainy. [The agrarian reform of PA Stolypin and its impact on the situation of the peasants of the Left Bank of Ukraine]. *Comparative and analytical law*. [Porivnialno-analitychne pravo], 1, 48–51. [in Ukrainian].
17. Pavlov, O. (2008). Stolypinska ahrarna reforma: pohliad kriz pryzmu stolit. [Stolypin's agrarian reform: a view through the prism of centuries]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*. [Scientific works: Scientific and methodical journal], 75. [in Ukrainian].
18. Prysiazhniuk, Yu. (2006). Mentalni «pochuvannia» ukrainskoho selianstva v umovakh provedennia stolypynskoi ahrarnoi reformy. [Mental «feelings» of the Ukrainian peasantry in the conditions of the Stolypin agrarian reform]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 10, 22–25. [in Ukrainian].
19. Reient, O. (2006). Stolypinska ahrarna reforma: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky. [Stolypin agrarian reform: main events, periodization, features, consequences]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 10, 6–16. [in Ukrainian].
20. Sokyrskya, V. (2006). Osoblyvosti vprovadzhennia Stolypynskoi ahrarnoi reformy na Umanshchyni v doslidzhenniakh H. Yu. Khrabana. [Peculiarities of the implementation of the Stolypin agrarian reform in the Uman region in the studies of G. Yu. Hraban]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 10, 20–22. [in Ukrainian].
21. *Ukraina i svit. Istoriiia hospodarstva vid pervisnoi doby do industrialnoho suspilstva*. [Ukraine and the world. The history of the economy from primitive times to industrial society]. (1994). Kuiv. [in Ukrainian].
22. Khraban, H. (1970). Do 60–richchia borotby selian Umanshchyny iz stolypynskoiu ahrarnoiu reformoiu. [To the 60th anniversary of the struggle of the peasants of the Uman region against the Stolypin agrarian reform]. *Umanska zoria*. [Uman star], 25 veresnia. [in Ukrainian].
23. Khraban, H. (1970). Do 60–richchia borotby selian Umanshchyny iz stolypynskoiu ahrarnoiu reformoiu. [To the 60th anniversary of the struggle of the peasants of the Uman region against the Stolypin agrarian reform]. *Umanska zoria*. [Uman star], 26 veresnia. [in Ukrainian].

24. Shevchenko, V. (1970). Do pytannia pro selianski vystupy na Chernihivshchyni v period Pershoi svitovoi viiny (liutyi 1914 – liutyi 1917 r.). [To the question of peasant demonstrations in Chernihiv Oblast during the First World War (February 1914 – February 1917)]. *Liudyna, suspilstvo, kultura: Istorii ta suchasnist. [Man, society, culture: History and modernity]*, 65–67. [in Ukrainian].

25. Yakymenko, M. (2003). Pereseleattia selian z Ukrainy na Dalekyi Skhid v epokhu rynkovykh reform kintsia XIX – pochatku XX st. [Resettlement of peasants from Ukraine to the Far East in the era of market reforms of the late 19th and early 20th centuries]. Poltava. [in Ukrainian].

26. Yakymenko, M. (2003). Sorochynska trahediia. [Sorochyn tragedy]. Kyiv: Vyd-vo polit. lit-ry Ukrainy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 13.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 04.12.2023

УДК 94:[336.226.43.025.1:559.742.13](477)''1922/1937''(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Ovsinskyj

Jurij Ovsinskyj

Ph.D. (in History), Associate Professor of the Department of Medieval History and Byzantium Studies, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7174-256X>
mail: owsik1968@gmail.com

TAX LEGISLATION ON DOGS AND REGISTRATION AND TAX DOG TOKENS IN THE USSR (1922-1937 YEARS)

Bibliographic Description of the Article: Ovsinskyj, J. (2023). Tax legislation on dogs and registration and tax dog tokens in the USSR (1922-1937 years). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 39-48. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Ovsinskyj

Abstract. The purpose. Coverage based on discovered sources of the tax policy of the USSR in the 20s and 30s of the 20th century regarding dog owners, terms and amounts of payment, public reaction to innovations. Samples of tax registration tokens of this period are randomly analyzed (form, content, language, etc.). On the basis of this, for example, the degree of observance of the law on the language of the "rooting" period (1923-1932) is clarified.

The scientific novelty lies in the fact that although a lot has been written and published about the tax policy of the USSR in the 20s and 30s of the 20th century, this aspect of it has never been considered separately by anyone. Also, for the first time, the main types of tax-registration dog tokens of various cities of the USSR of the specified period are analyzed and introduced into scientific circulation.

Conclusions. In the 20s and 30s of the 20th century, the practice of taxing dogs on the population, which existed in the "pre-revolutionary" period, was revived in the USSR. The reason for this, first of all, was the need for accounting and registration of animals due to a significant number of stray dogs and frequent outbreaks of plagues, in particular rabies. Dogs were included in the "small livestock" category.

A whole layer of regulatory and binding resolutions of the authorities regarding this problem, which contained fiscal, registration, sanitary-veterinary, social-regulatory, penal and other components, was postponed. These resolutions were mostly published in the press of that time to familiarize the population with them.

The increase in the tax burden against the background of the famine years caused dissatisfaction among the population, especially the peasants, due to which the authorities were forced to react and began to deny the existence of a dog tax in some places.

Dog registration and tax tokens from Ukrainian cities of this period are witnesses of the era, historical sources and artifacts at the same time. According to the surviving specimens, we know that the «Ukrainian-speaking» dog tokens (1926-1937) first appeared in the stream of «rooting» as a historical phenomenon. Their analysis proves, for example, the violation by the administrative and financial bodies of certain Ukrainian cities in certain years of the requirements of the «Ukrainian language» of such tokens. After the Holodomor (1932-1933) and repressions (1934-1937), this phenomenon practically disappeared, which was obviously directly related to the collapse of the «Ukrainization» process as a whole.

Keywords: USSR, dog tax, stray dogs, rabies, veterinary care, registration, registration and tax token, district and city finance departments, «Ukrainization».

Юрій Овсінський

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики ЛНУ імені Івана Франка, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7174-256X>
mail: owsik1968@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Овсінський Ю. Податкове законодавство щодо собак та реєстраційно-податкові собачі жетони в УСРР (1922-1937 рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 39-48. doi:10.31651/2413-8142-2022-30-Ovsinskyj

ПОДАТКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ЩОДО СОБАК ТА РЕЄСТРАЦІЙНО-ПОДАТКОВІ СОБАЧІ ЖЕТОНИ В УСРР (1922-1937 РР.)

Анотація. Мета статті – висвітлення на основі виявлених джерел податкової політики УСРР у 20 – 30-ті роки ХХ ст. щодо власників собак, умов та розмірів сплати, суспільної реакції на нововведення. Прінагідно проаналізовано зразки податково-реєстраційних жетонів цього періоду (форма, зміст, мова тощо). На підставі цього, наприклад, з'ясовано її ступінь дотримання закону про мову періоду «коренізації» (1923 – 1932 рр.).

Наукова новизна полягає у тому, що хоча про податкову політику УСРР 20-30-х років ХХ ст. загалом написано й опубліковано чимало, саме цей її аспект ніколи й ніким окремо не розглядався. Також вперше вивчено й введено в науковий обіг основні види податково-реєстраційних собачих жетонів різних міст УСРР зазначеного періоду.

Висновки. У 1920-х роках в УСРР відродили практику податку на собак із населення, яка існувала до того у Російській імперії. Причиною цього була необхідність обліку та реєстрації тварин через значну кількість бездомних собак та часті спалахи пошестей, зокрема сказу. Собак було внесено до категорії «дрібна худоба». Відклався цілий пласт регулятивно-зобов'язувальних постанов влади стосовно цієї проблеми, які містили фіскальну, реєстраційну, санітарно-ветеринарну, суспільно-регулятивну, штрафну та інші складові. Ці постанови здебільшого публікувалися у тогочасній пресі для ознайомлення з ними населення.

Посилення податкового тягаря на тлі голодних років викликало невдоволення населення, особливо селян, через що влада змушена була реагувати й почала місяцями заперечувати існування податку за собак.

Собачі реєстраційно-податкові жетони з українських міст цього періоду є свідками епохи, історичними джерелами й артефактами одночасно. За екземплярами, що збереглися, знаємо, що у річці «коренізації» вперше як історичне явище мали ходження «україномовні» собачі жетони (1926 – 1937 рр.). Їх аналіз засвідчує, наприклад, порушення адміністративно-фінансовими органами окремих українських міст вимог «україномовності» таких жетонів. Після Голодомору (1932 – 1933 рр.) та репресій (1934 – 1937 рр.) це явище практично зникає, що, очевидно, було безпосередньо пов'язано із згортанням процесу «українізації».

Ключові слова: УСРР, податок за собак, бездомні собаки, сказ, ветеринарний догляд, реєстрація, реєстраційно-податковий жетон, окружні та міські фінвідділи, «українізація».

Постановка проблеми. Незважаючи на звернення науковців до висвітлення податкової політики УСРР досліджуваного періоду вцілому, окреслена у статті вузька проблематика є новою для вітчизняної історіографії й ніколи ніким окремо не розглядалася. Принагідно вперше вводиться в науковий обіг аналіз відомих автором реєстраційно-податкових собачих жетонів періоду УСРР як артефактів та джерел, свідків епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії вцілому податковою політикою УСРР 20 – 30-х років ХХ ст. та аналізом основних видів податків з населення займається П. Гай-Нижник, автор низки монографій та статей¹. Податкову політику радянської влади періоду НЕПу також досліджували С. Корновенко та В. Лазуренко². С. Міняйло проаналізувала податки в українському селі 30-х років ХХ ст.³

Метою статті є висвітлення на основі виявлених джерел податкової політики УСРР у 20 – 30-ті роки ХХ ст. щодо власників собак, умов та розмірів сплати, суспільної реакції на нововведення. Принагідно проаналізовано зразки податково-реєстраційних жетонів цього періоду (форма, зміст, мова тощо). На підставі цього, наприклад, з'ясовується й ступінь дотримання закону про мову періоду «коренізації».

Виклад основного матеріалу. На думку українського історика П. Гай-Нижника, з другої половини 1920 р. можемо говорити

про «повномірне запровадження воєннокомуністичної моделі для України, коли на її терені припиняються активні і тотальні бойові дії. УНР програє війну і на її території встановлюється більшовицька влада, керована з Росії. Щоправда, проголошена більшовиками Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) де-юре була суверенною аж до грудня 1922 р., проте де-факто [...] вона являла собою цілком маріонеточне територіально-адміністративне утворення (одиницю РСФРР)⁴.

Наслідком лихоліть й хаосу 1917 – 1922 рр. стали десятки тисяч покинутих непризволяче тварин, зокрема собак, які бродили містами, селами та польовими дорогами, стаючи джерелом поширення інфекцій, зокрема сказу. Саме очевидна невирішеність проблеми обліку та регулювання кількості собак у населення спонукала більшовиків реагувати на злободенне питання законодавчо й фіскально. З 1921 р. ними впроваджувалася нова економічна політика (НЕП), елементом якої стало відродження податкової системи, що повторювала в загальних рисах податкову систему Російської імперії. У цей період знову стягувалися промисловий податок, подвірний податок, військовий податок, квартирний податок, податок з нерухомості та землі, акцизи, мита, гербовий збір... і податок з тварин⁵.

31 жовтня 1922 р. голова Раднаркому Християн Раковський (Раковський Християн (1873-1941) – болг., румун., рос. і укр. по-

1 Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930 рр.). Київ, 2006. 303 с.; Гай-Нижник П. Податки в УСРР у період НЕПу (1921-1930 рр.) Історія торгівлі, податків та мита: П'ята міжнародна наукова школа-семінар (Дніпропетровськ, 27-28 жовтня 2011 року). Київ, 2011. С. 80-84; Гай-Нижник П. Податкова політика більшовиків в УСРР за часів воєнного комунізму. *Історія торгівлі, податків та мита*. 2011. Вип.2. С.96–106; Гай-Нижник П. Україна: фінанси і політика (1917–1922 рр.). Київ: Саміт-книга, 2021. 808 с.: іл.

2 Корновенко С., Лазуренко В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. Черкаси: Ваш дім, 2004. 184 с.

3 Міняйло С. Податкова політика радянської влади в українському селі в умовах формування та утвердження радгоспно-колгоспної системи (1930 – 1939 рр.): історичний аспект. Автореферат ... канд. іст. наук / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2007. 25 с.

4 Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917-1930 рр.). С. 182.

5 Краткая история налогов и налогообложения в России. URL: https://www.prostobiz.ua/biznes/razvitie_biznesa/stati/kratkaya_istoriya_nalogov_i_nalogooblozheniya_v_rossii

літ. діяч, голова РНК УСРР із січня 1919 по червень 1923 рр. – авт.) підписав Постанову⁶ «Про перелік худоби, що підлягає оподаткуванню місцевим податком»⁷, яка започаткувала радянське оподаткування собак. Собак було названо «прирученими тваринами» й визнано «дрібною худобою», поряд із вівцями, козами та свинями. Однак цього виявилось недостатньо. Проблема лежала не лише в податковій площині, а й у кінологічній, реєстраційно-обліковій та санітарно-ветеринарній. Виникла нагальна потреба законодавчого врегулювання багатьох пов'язаних з нею моментів.

На директиву згори відреагували на місцях. Так у постанові Київського Губфінвідділу № 514 від 30 грудня 1922 р. читаємо: «§2) З початку текучого 1922 – 1923 бюджетного року встановити: а) Збір з худоби та домашніх тварин, за винятком коней, у розмірі 400 руб. з голови великої рогатої худоби; і 100 руб. з голови дрібної худоби на півріччя». У примітці до цього параграфу уточнювалося, що «дрібною худобою вважаються [...] собаки понад 6 місяців [...], а дрібна худоба до 6 місяців збору не підлягає»⁸. Відтак у 1922 р. за одного пса належалося податку 100 руб. на півріччя, що згідно з грошовою реформою (Всередині країни діяли дві валютні системи: забезпечені червінці та незабезпечені «радзнаки» (рублі, карбованці) емітовані в різний час. Держбанк щодня оголошував новий курс червінця по відношенню до карбованця, що породжувало спекуляцію і створювало труднощі для розвитку торговельної та господарської діяльності. 24 жовтня 1922 р. був прийнятий декрет Раднаркому про проведення другої деномінації. Відповідно до декрету в обіг випускалися державні грошові знаки РРФСР зразка 1923 р. 1 карбованець 1923 року дорівнював 100 карбованцям грошовими знаками 1922 р. або 1 млн карбованців грошовими знаками, що випускалися до 1922 р. – авт.) відповідало 1 рублю (карбованцю) у 1923 р.

Очевидно, що у м. Києві над цим працювала ціла група фахівців – кінологів, юристів, працівників санітарно-ветеринарних служб. Результатом такої співпраці стала Обов'язкова Постанова київського Губвикон-

кому № 221 від 19 вересня 1923 р., що містила аж 23 параграфи⁹!

У преамбулі постанови пояснювалося, що приймається вона «з приводу того, що головною причиною великого поширення сказу поміж домашніми тваринами та затруєння сказом людей є відсутність правил, щодо утримання собак та планомірних заходів відносно ловлі та знищення шляючих та безхозяйних собак в м. Києві та міських селитьбах губернії»¹⁰.

Документ дуже інформативний і цікавий, то ж проаналізуємо його докладно. Найважливішим тут бачиться § 8, згідно з яким «всі собаки в залежності від способу їх держання поділяються на дві категорії: 1) ланцюгових, що тримають на ланцюгах, а не на мотузках; 2) неланцюгових (для полювання, дворових, хатніх та инш)». Таку деталізацію у радянських нормативно-виконавчих актах зустрічаємо вперше! Однак у тексті, на жаль, не вказано податкові тарифи (чи відсутність таких) застосовно до вищезгаданих категорій.

Отже, наприклад, перебування пса в межах подвір'я свого господаря, але не на ланцюгу, автоматично ставило його в один ряд із мисливськими та хатніми псами. До цієї постанови додавався промовистий зразок бланку відомості, за якою домоуправління мали надавати комунвідділам відомості про собак, що перебували на їх території. У ньому вписувалося прізвище та ім'я власника пса, номер помешкання і категорія пса. До «неланцюгових» тут віднесено «для полювання, хатніх, дворових та безхозних»¹¹.

Згідно з §1, право заповнювати такі бланки мали «всі власники будинків, орендатори, керуючі справами, домкомбіді, держустанови та инш. м. Києва та міських селитьб Київщини». На це давалося 2 тижні з дня публікації постанови в пресі. §2 зобов'язував паралельно виявляти й реєструвати безхозних собак. Після збору даних, згідно з §20, на комунвідділи покладалися:

«1) Реєстрація собак і видача встановлених знаків з номерами.

2) Ловля та знищення волочащих собак.

3) Виключення, згідно припису ветеринарного догляду, всіх покусаних собак та котів із місця їх перебування та знищення їх.

6 На підставі постанови РНК РСФРР від 26 вересня 1922 р. (опублікованої в „Известиях ВЦИК” 1 жовтня 1922 р. ч. 221/1660), а також згідно ст. 8 п. “А” розділу 2 Постанови „ВуЦВК” від 15 серпня 1922 р. „Про місцевий бюджет” (Збірн. Узак. за 1922 р. ч. 34, ст. 534).

7 Постанова Ради Народних Комісарів. Про перелік худоби, що підлягає оподаткуванню місцевим податком. *Вісти ВУЦВК* [Харків]. 1922. № 269. 29 листопада. С. 4.

8 По Губфинотделу. Об установлении окладного года. Приказ № 514. 30 декабря 1922 г. *Вестник Киевского губисполкома* №21. Киев. 1923. 4 января. С. 2.

9 Про Заходи попередження й боротьби зі сказом собак в м. Києві та инш. міських селитьбах Київщини. Обов'язкова постанова Губвиконкому ч. 221 від 19-го вересня 1923 р. *Вістник Київського губвиконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів*. Київ. 1923. № 80. 11 жовтня. С. 1-2.

10 Ibid. С. 1.

11 Ibid. С. 2.

4) Виключення всіх підозрілих до захоรวання сказом собак та котів й доставка їх до ветеринарних установ, згідно розпорядження ветдогляду.

5) Будування та спорудження ізоляторів для затриманих собак»¹².

Комунвідділам надавалося «право брати з володарів зареєстрованих собак плату за знаки з номерами по заготовчій їх вартості» (§22), які «повинні причіплюватися до нашійників» (§3). Від реєстрації звільнялися цуценята віком до одного місяця. А от «міліційські собаки-шукачки та циркові дресіровані собаки» підлягали реєстрації на загальних підставах (§4). У §5 прямо говориться, що це податок, встановлений Губфінвідділом, тому жетон міг бути виданий лише після пред'явлення квитанції про його сплату. Сам розмір податку в цій розлогій постанові чомусь жодного разу не вказується, хоча реєстраційний «номерний знак» згадується у §3, 5-6, 9, 20, 22 постанови. Описаний вище екземпляр реєстраційно-податкового жетона з Києва за 1923 р. автором невідомий (Хоча можливо він є у одній із приватних колекцій за цим напрямком – авт.), однак зберігся аналогічний жетон круглої форми з м. Житомир з написом «Ж.О.Ф.О» (Житомирский Окружной Финансовый Отдел) і вказаним роком – «1923» (реєстраційний номер 24)¹³.

Гості м. Києва, що прибували з собаками, мали їх зареєструвати у Комунвідділі й також отримати «знак з номером», тобто сплатити податок (§6). Більше того, §7 їм приписувалося «тримати собак на привязі чи в намордниках; в протилежному випадку собаки вважаються волочачими, підлягають затриманню та знищенню, а володарі їх несуть відповідальність за порушення цієї постанови».

Всі зареєстровані собаки могли вільно «випускатися на вулиці, у двори, сади та інші місця громадського користування зі знаками в нашійниках та намордниках, що цілком забезпечують від укусу, або ж виводитись на смичках, в протилежному випадку собаки вважаються волочачими і підлягають знищенню; собаки-шукачки та циркові можуть випускатися на час праці та дресіровки в місця громадського користування без намордників та шворок (§9)».

Комунвідділи мали діяти «під догляданням Ветдогляду Губ. і Окраземуправління по планам й методам, що вироблено ними при

безпосередній та найближчій участі ветдогляду (§21)». «Окрвиконкомам надається право в залежності від місцевих умов та степені росповсюдження сказу між собаками в сільських місцевостях – поширити цю постанову і на них (§23)». Тобто, постанова набувала чинності й у селах Київщини.

В оголошенні Черкаського Окрфінвідділу від 3 жовтня 1923 р. стосовно необхідності реєстрації собак також знаходимо перелік осіб (власники будинків, орендарі, управдомі і коменданти), котрі зобов'язані не пізніше 5 жовтня 1923 р. подати в Окрфінвідділ відомості про власників собак. «Дворово-ланцюгові» собаки мали подаватися окремим списком¹⁴.

Процедура реєстрації власниками своїх собак у місцевих органах у саркастичній формі описана 12 грудня 1923 р. у харківській газеті «Пролетарий» (стаття «Собачья регистрація»). «Як облік, так і волокіта. Собаку треба зареєструвати і то по два дні доводиться простоювати у чергах. Приблизно так: Робітник, що має собаку, з'являється до районного фінінспектора, отримує у нього «собачу» анкету, заповнює її, повертається назад до фінінспектора, від нього до фінвідділу, там скеровується від столу до столу. Зрештою, стає у чергу. І чекає»¹⁵.

В Обов'язковій Постанові №101 Єлисаветградського окрвиконкому від 2 листопада 1923 р. собаки також названі оподатковуваною «дрібною худобою», але з уточненням, що «дворово-ланцюгові» і «розшукові» собаки податком не обкладаються. За півріччя тут належалося до сплати 10 коп. за кожного пса (це еквівалент 10-ти рублів у 1922 р. – авт.). «Названий податок підлягає сплаті за 1-е півріччя 1923-24 бюджетного року в м. Єлисаветграді не пізніше 15-го листопада, а в інших міських місцевостях Округи не пізніше, ніж 30 листопада»¹⁶. Тариф був однаковим як для м. Єлисаветграда, так і для міст округи: Бобринця, Новомиргорода і Новоукраїнки¹⁷.

Суттєво інші податкові тарифи на 1923 р. знаходимо у цікавому документі, датованому 31 травня 1923 р., – Наказі № 34 Донецького Губвиконкому (проведеному через Губфінвідділ) для міста Бахмут. Вже преамбула цього наказу показує рівень тогочасної радянської бюрократії, де пояснюється, що документ узгоджено з п'ятьма різними постановами й доповненнями ВУЦВК за 1922 – 1923 рр. Далі

¹² Ibid.

¹³ Див. №1 у додатку. Наявний у приватній збірці автора.

¹⁴ Оповіщення Черкаського Окрфінотдела. *Шлях революції*. Черкаси. 1923. № 179. 3 жовтня. С. 4.

¹⁵ Собачья регистрація. *Пролетарий* [Харків]. 1923. № 35. 12 декабрия. С. 5.

¹⁶ Обязательное постановление № 101 Елисаветградского Окружного Исполнительного комитета. 2 ноября 1923 года. *Красный путь* [Елисаветград]. 1923. № 252 (551). 3 ноября. С. 3-4.

¹⁷ От Елисаветградского Окрфінотдела. *Красный путь*. 1923. № 259 (558). 13 ноября. С. 4.

це все ще узгоджувалося з Управлінням Народного Комісаріату Фінансів і з НКВС (!)¹⁸.

Донецький губвиконком запроваджував на території Донецької губернії низку місцевих податків, зборів та мит. Параграфом №16 запроваджувався податок на худобу та інших домашніх тварин. У містах за півріччя: а) з голови великої рогатої худоби – 25 руб.; б) з голови дрібної худоби – 5 руб. Уточнювалося, що до дрібної худоби відносяться й собаки. Відтак у містах, навіть таких як Бахмут, утримання собаки коштували власнику 10 руб. на рік (еквівалент 1000 руб. у 1922 р.). Ця постанова набувала чинності з 1 квітня 1923 р.¹⁹ Очевидно, такий розмір податку протримався лише до кінця поточного року й навряд чи був виконаний, бо у наступні роки спостерігаємо його різке зменшення.

Окрім вищеописаних у 1923 – 1925 рр. ціла низка обов'язкових постанов губернських та окружних виконкомів про запровадження податку за собак мала місце у таких містах: Харків²⁰, Полтава²¹, Прилуки²², Катеринослав²³, Одеса²⁴, Миколаїв²⁵, Первомайськ²⁶, Мелітополь²⁷.

Як бачимо, податкові тарифи фінвідділів губвиконкомів в УСРР суттєво різнилися, що наводить на думку про певну свободу дій на місцях у цьому питанні. Загальнореспубліканського фіксованого тарифу не існувало.

У голодні роки податковий гніт часто викликав суспільне невдоволення. Це був час, коли населення ще наслідувалося задавати владі незручні питання у періодичних виданнях. Показовим тут є лист «Транспортника, тов. Бачманова» до редакції газети «Волинський пролетарий». Він, зокрема, обурювався тим, що радянська влада відродила низку податків, які існували ще у царській Росії, і, на його думку, мали би бути скасовані як пережиток тих часів. Редакція газети 28 березня 1924

р. відповіла «тов. Бачманову», що «податок за собак не існує, а оплачується лише вартість нумера при реєстрації собак»(!)²⁸. Це було би правдою, коли б держава власним коштом покривала видатки на виготовлення жетонів, надаючи їм лише обліково-реєстраційного характеру, як це було у Російській імперії, де наприклад, існувала пільгова категорія собачих жетонів «безплатный» (або у міжвоєнній Польщі, де звільненими від податку були окремі категорії «ланцюгових» та службових собак і жетон видавався безкоштовно).

Подібне цього ж року стверджував у «Торгово-Промисловому Бюлетені Київської товарної біржі» такий собі товариш «Е. Зісерман»: «структура сучасного київського комунального бюджету докорінно різниться від звичної будови довоєнних [царських. – Авт.] міських бюджетів. Якщо останні у своїй дохідній частині опиралися переважно на систему місцевих податків і зборів, то сучасний бюджет київського Комгоспу цілковито позбавлений цих елементів, [...] починаючи з оціночного збору і закінчуючи податком на собак»²⁹. Однак цитована вище «Обов'язкова Постанова київського Губвиконкому № 221» чітко вказує, що це податок, який сплачується (§5). Постає питання – для чого знадобилося вводити в оману населення? Очевидно, щоб якось вгамувувати зростання невдоволення політикою більшовиків.

Про те, що це був саме податок, свідчить й бланк облікової податкової відомості окрфінвідділу м. Зінов'ївська (Зінов'ївськом у 1924-1934 рр. називалося м. Копивницький (Кіровоград). – авт.) за 1924 р., де в графі № 9 вказано «Мелкий скот и собаки». Зазначалося, що розмір цього податку затверджено згідно з Постановою № 1469 Одеського губвиконкому. Далі уточнювалося, що це «місцеві податки та збори», які слід сплачувати піврічно: 1-е

18 Официальный отдел. Приказ №34 Донецкого Губернского Исполнительного Комитета (По Губфинотделу) 31 мая 1923 года. г. Бахмут. *Всероссийская кочегарка* [Бахмут]. 1923. № 81 (827). 6 июня. С. 4.

19 Ibid.

20 Обязательное постановление Харьковского Губисполкома от 14 июля 1924 г. № 141. *Коммунист* [Харків]. 1924. № 161. 16 июля. С. 4. Местные налоги и сборы на 1924-25 г. [Харків]. *Харьковский пролетарий*. 1924. № 126. 16 сентября. С. 3.

21 Постанова Ч. 241 Полтавського Губвиконкому по Губфінвідділу. 14 листопада 1924 року. *Більшовик Полтавщини*. 1924. № 14. 20 листопада. С. 4; Обов'язкова постанова № 93 Полтавського Губерніального Виконавчого Комітету від 27 червня 1925 року. *Більшовик Полтавщини*. 1925. № 145. 28 червня. С. 4.

22 Обов'язкова Постанова Ч 16. Копія. Прилуцького Округового Виконавчого Комітету. 2-го квітня 1925 року. *Правда Прилучини*. 1925. № 29. 9 квітня. С. 4.

23 Обязательное постановление Екатеринослав. Губисполкома по Губземуправлению и Губземкоммунхозу № 61. мая 22-го дня 1925 г. Екатеринослав. *Звезда* [Катеринослав]. 1925. № 853. 29 мая. С. 4.

24 О местных налогах и сборах. Обязательное постановление губисполкома по губфинотделу. № 259. *Известия*. Одесса. 1924. № 1469. 24 октября. С. 5.

25 Обов'язкова постанова Ч. 20 Миколаївського Окрвиконкому по Відмісгоспу від 9 квітня 1925 р. *Красный Николаев*. 1925. № 1278. 12 апреля. С. 6.

26 Офіційний відділ. Обов'язкова Постанова № 51. Первомайського Окрвиконкому від 11 серпня 1925 року. *Селянська газета* [Первомайськ]. 1925. № 117. 21 серпня. С. 4.

27 Об'явление. Мелитопольский Окружной Отдел Местного Хозяйства. *Думка* [Мелітополь]. 1925. № 105 (568). 13 травня. С. 4.

28 Транспортнику тов. Бачманову. *Волинський пролетарий* [Житомир]. 1924. № 71. 28 марта. С. 4.

29 Зисерман Е. Доходы от торговли в бюджете Коммунодела. *Торгово-промышленный бюллетень Киевской товарной биржи*. 1924. № 208 (613). 17 сентября. С. 1.

півріччя 1924 – 1925 бюджетного року (Жовтень – Квітень)³⁰.

Відлунням суспільного невдоволення «собачим» податком став фельетон «Обложить!» у харківській газеті «Коммунист». Його автор «Вл. Павлов» з сарказмом звертався до авторів податкового зарахування собак до «малої худоби»: «кози, там, вівці, барани, свині... Записав. А ще? Собаку треба сюди ж. Також скотина же ж, не людина. Собаку припиши»³¹.

Не забарилося й реакція «верхів». 8 січня 1925 р у Харкові на засіданні ВУЦВК В. Чубар³² виголосив доповідь «Замітки про село», в якій, зокрема, озвучив питання утримання в селянських господарствах собак. Він зауважив, що Раднарком постановив розпочати рішучу боротьбу з прибудними собаками, «кусючими та лихими». Собак із селянських господарств, які вешталися вулицями без нашийників і неприв'язані, було прирівняно до бездомних. Власників собак за такі випадки планувалося штрафувати на 25 карб.³³

Далі В. Чубар з цього приводу зауважив: «Я зв'язую цю постанову з бюджетом, тому що вже занадто близькі ці дві статті: штрафи взагалі і штраф у 25 карб. (вартість корови) за прибудну селянську подвірну собаку. У розмовах зі мною селяни витлумачили цю постанову теж так само. Вони вважають, що це додатковий податок на собак, щоб почати оподаткування кішок. [...] Слід обережніш ставитись до селянства, не смикати його та не надуживати накладанням штрафів»³⁴.

Наприкінці червня 1925 р. у Харкові Наркомздорв'я подав до Раднаркому УСРР доповідну записку «Про міри боротьби зі сказом». Що цікаво, найдієвішим заходом також пропонувалося «обкласти власників собак у місті [Харкові] податком, з тим щоб за рахунок цих коштів посилити загони з вилову й знищення бездомних собак»³⁵. Однак цей податок вже існував, принаймні з 1922 р. Сумнівно, щоби у Наркомздорв'ї цього не знали. Очевидно, тут йшлося не про запровадження податку на собак як нового, а про суттєве збільшен-

ня його розмірів. 8 вересня 1925 р., коли ця пропозиція обійшла низку кабінетів і описала повне бюрократичне коло («за згодою Наркомздорв'я, Наркомвну-справ та Нарком'юсту»), Наркомзем видав інструкцію «Про боротьбу зі сказом тварин, що набрав характеру справжнього громадського лиха». Цікаво, що ця всереспубліканська інструкція передбачала «обов'язкову реєстрацію собак», але слова «податок» у ній не знаходимо³⁶.

Для радянської влади найлегшим й перевіреним способом «випустити пар» була теза про те, що у «капіталістичних країнах ще гірше». Кампанія за вказівкою згори запускала одночасно у багатьох виданнях, наприклад, проти Польщі. Чого лише варті заголовки: «Налоговое бешенство польских панов. Плати за собаку, плати и за кошку»³⁷ чи «Под панским игом. Вакханалия налогов»³⁸.

Так 17 листопада 1924 р. харківська газета «Вечернее радио» розповідала про податкову вакханалію в «панській» Польщі. «На голову селян як з рога достатку сипляться все нові й нові податки, які необхідно сплачувати в найкоротші терміни, інакше з'являється поліція, яка приступає до непорядкового опису майна, а потім відвозить його невідомо куди; з-поміж інших [...] селяни платять податок на худобу, собак [...], а останнім часом уряд має намір ввести податок на котів»³⁹. Насправді ж податок на собак не був чимось новим для польських земель, бо його сплачували ще з 60-х років XIX ст. і в підросійській, і в південно-східній частині розділеної тоді Польщі.

12 лютого 1925 р. газета «Харьковский пролетарий», покликаючись на бесіди з якими-сь анонімними «політемігрантами», вдалася до вже відвертих нісенітниць: «у Польщі існує «собача арифметика»: за одну собаку треба платити 12 злотих, за дві собаки – 25, якщо немає собаки – 50, а якщо чотири – нічого»⁴⁰. Насправді у 1925 р. у м. Львові (де власне й визначалася податкова політика в т.зв. «Східних кресах» Речі Посполитої) за звичайного пса платилося 10 злотих, за мисливського – 20, за кожного другого звичайно-

30 Ця ж відомість поширювалася для заповнення у містах Бобринець, Ново-Миргород і Ново-Українка (зараз Кіровоградської обл.). Формуляр бланка див.: От Зиновьевского Окргинотдела. *Червоный шлях*. 1924. Ч. 256 (853). Зіновівськ. 7 листопада. С. 6.

31 Павлов Вл. Маленький фельетон. *Обложить! Коммунист* [Харків]. 1924. № 124 (1315). 31 мая. С. 1.

32 Влас Якович Чубар (1891-1939) - видний український політичний і державний діяч, у 1925 р. член ЦК КП(б) України, член Політбюро ЦК КП(б) України, голова РНК Української СРР (1923-1934 рр.). Розстріляний у 1939 р. Реабілітований невдовзі після смерті Й. Сталіна, у 1955 р.

33 Замітки про село. Бюджет району [Доповідь Власа Чубаря на засіданні ВУЦВК]. *Вісти ВУЦВК* [Харків]. 1925. № 5. 8 січня. С. 2.

34 Ibid.

35 Епидемия бешенства. *Коммунист* [Харків]. 1925. № 136. 18 июня. С. 3.

36 Боротьба зі сказом тварин. *Вісти ВУЦВК* [Харків]. 1925. № 204. 8 вересня. С. 3.

37 Налоговое бешенство польских панов. Плати за собаку, плати и за кошку. *Красная армия* [Київ]. 1924. № 1092. 18 ноября. С. 1.

38 Под панским игом. Вакханалия налогов. *Вечернее радио* [Харків]. 1924. № 79. 17 ноября. С. 3.

39 Ibid.

40 В царстве “демократической” Польши. Из бесед с политэмигрантами. *Харьковский пролетарий*. 1925. № 34 (246). 12 февраля. С. 2.

го – 20 злотих, за третього – 30, за четвертого – 40 тощо⁴¹.

До репресивних заходів органи радянської влади вдавалися, коли встановлений місцевими губфінвідділами термін сплати податку минав. До справи брався фіннагляд разом із міліцією. Розпочиналися масові облави на неплатників і при виявленні таких затримували зі складенням протоколу і притягали до судової відповідальності згідно з 2-ю частиною ст. 79 Карного Кодексу УСРР⁴².

Обов'язкова постанова Харківського губвиконкому (№141) від 14 липня 1924 р. зобов'язувала всіх громадян м. Харкова, що мають собак, забезпечити їх нашійниками та номерами встановленого зразка, які належалося отримати в губфінвідділі (ГФВ) при сплаті місцевого збору з собак. Собак без нашійників і номерів вважали бродячими, вилловлювали й відправляли для знищення на утильзагод. Штраф за невиконання цієї постанови був вагомим – до 300 рублів⁴³. 16 вересня 1924 р. у Харкові також набула чинності постанова губфінвідділу про «Місцеві податки і збори на 1924-25 р.». Собак як «дрібну худобу» оподатковували розміром 20 коп на рік. Водночас уточнювалося, що «собаки, які належать робітникам та службовцям, від податку звільняються»⁴⁴.

У податковій політиці регіони рівнялися на Київ та Харків, бо, наприклад, на Полтавщині постановою місцевого губвиконкому (Ч. 241 від 14 листопада 1924 р.) також був затверджений податок «на 1924 – 1925-й бюджетовий рік в межах Полтавщини для збільшення місцевих коштів». За одну голову великої рогатої худоби належалося 2 крб на рік, а за «інших домашніх тварин, рахуючи й собак» – 20 коп. за рік. «Безумовному звільненню від податку підлягали родини громадян, які знаходяться на службі в Червоній армії та флоті, кількістю [...] трьох голів дрібної тварини на сім'ю»⁴⁵. Сплата мала здійснюватися двома частками у кожному півріччі, однак той же ж полтавський губфінвідділ невдовзі змушений був визнати, що «богацько платників одноразового податку на потреби населення, яке

потерпіло від неврожаю, не виплатило й доси першої половини цього податку»⁴⁶.

Щодо собачих реєстраційно-податкових жетонів УСРР цього періоду, маємо відомості про окремі екземпляри, що збереглися у приватних колекціях, або зрідка з'являються на світлинах у тематичних форумах. Впорядкованого каталогу стосовно них на сьогодні ще не має. Але навіть вони дозволяють простежити певні тенденції і витворити загальну картину. У 1923-1925 рр. мовою жетонів була російська.

У річищі короткотривалої політики «українізації», згідно з Постановою ВУЦВК і РНК УСРР № 202 від 30 квітня 1925 р.⁴⁷: «(п.2) усі зносини державних установ і державних торговельно-промислових підприємств на території УСРР провадиться українською мовою [...]»; (п.5) «усі акти публічно-правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки то-що на території УСРР належить перевести ступнево, але не пізніш як 1-го січня 1926 року, на українську мову, з тим що надається право складати їх, поруч з українською мовою, також і російською мовою». Останнє уточнення призвело до неповного виконання цієї постанови у окремих регіонах України, здебільшого в зросійщених містах. Дійсно у 1926 р. вперше (!) з'явилися й принаймні до 1937 р. застосовувалися різноманітні україномовні жетони, зокрема, собачі реєстраційно-податкові.

Зважаючи на те, що влада на місцях мала певний ступінь самостійності у своїх діях, а також за відсутності єдиного чіткого розмежування повноважень у сфері реєстрації, оподаткування та лікування домашніх тварин, цим займалися найрізноманітніші органи. Так, наприклад, у Харкові, Житомирі, Полтаві та Миколаєві ця справа перебувала на балансі окружних та міських фінвідділів.

Круглий жетон з м. Харкова «Г.Ф.О.» (Горфинотдел) на перше півріччя 1925 р. ще російськомовний, як і овальний жетон «Х.О.Ф.О. 1925 – 1926 г.г.» (Харьковский Округной Финансовый Отдел)⁴⁸. Вже наступного податкового року вийшов україномовний жетон трикутної форми з написом по периме-

41 Згідно з ухвалою Тимчасової Ради міста Львова від 16 травня 1924 р. (Jedno z więcej interesujących posiedzeń Tymcz. Rady miejskiej // Chwila. № 1857. 17 maja 1924 г. – S. 8).

42 Об'явление Харьковского Губфинотдела №3. *Харьковский пролетарий*. 1924. № 145. 8 октября. С. 4.

43 Обязательное Постановление Харьковского Губисполкома от 14 июля 1924 г., № 141. *Коммунист* [Харків]. 1924. № 161. 16 июля. С. 4.

44 Местные налоги и сборы на 1924-25 г. [Харьков]. *Харьковский пролетарий*. 1924. № 126. 16 сентября. С. 3.

45 Постанова Ч. 241 Полтавського Губвиконкому по Губфінвідділу 14 листопаду 1924 року. *Більшовик Полтавщини*. 1924. № 14. 20 листопада. С. 4.

46 Ibid.

47 Постанова ВУЦВК і РНК УСРР № 202 від 30 квітня 1925 р. «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату». URL: https://uk.wikisource.org/wiki/ЗУРПСУУ/1925/1/26/Про_заходи_термінового_переведення_повної_українізації_радянського_апарату.

48 Див. № 2-3 у додатку.

тру: «ХАРКІВСЬК[ий]. ОКРФІНВІДД[іл]. за 1926 – 1927 р.р.»⁴⁹. Жетон з Харкова з написом «Х.О.Ф.В.» і «1928 Р.» також був україномовним⁵⁰. У Харкові ще реєстрували собак й у «Секції службового собаківництва при ТСОАВІАХЕМі» (україномовний жетон 1930 р.)⁵¹. Також україномовним є собачий жетон «М.О.Ф.В.» (Миколаївський Окружний Фінансовий Відділ) за 1928 – 1929 рр.⁵²

У м. Києві, Дніпропетровську, Одесі та Умані цим опікувалися міський та окружний комунгоспи. Так, у Києві вже з 1926 р. й, як мінімум, до 1930 р. маємо україномовні жетони (відповідно КМКГ та КОКГ). Щоправда, собачий жетон з Києва за 1927 – 1928 рр. взагалі «безмовний»⁵³. У Дніпропетровську в 1929 р. маємо російськомовний, а на податковий 1929-1930-й рік – україномовний (Д.К.Г. – Дніпропетровське Комунальне Господарство)⁵⁴.

У м. Одеса ще у 1930 р.⁵⁵ окружний комунгосп випускав російськомовний собачий жетон – «О.О.К.Х.» (Одесское Окружное Комунальное Хозяйство). 1930 г. «Регистрация собак»⁵⁶. Одночасно цікавий україномовний жетон маємо з м. Одеси за 1931-й рік (перекарбований у 1937-му році). При нагоді зауважимо, що це чи не єдиний поки що відомий собачий жетон з серпом і молотом як офіційною радянською символікою (на собачих жетонах її ніде не ставили). По-друге, український правопис тут збережено у його тодішньому варіанті: ТДОАВІАХЕМ (Товариство Допомоги Обороні, Авіації та Хемічному будівництву) («АвіАція» та «хЕмія», які пізніше були виправлені в українському правописі під російський варіант «авіація» та «хімія». Трапляються й жетони цього періоду з написом «ТСОАВІАХЕМ», де «С» це «Сприяння», що знову є більш наближеним до російського варіанту – «ОСОАВІАХІМ» (Общество Содействия Обороне, Авиации и Химическому строительству). – авт.). Написи на цьому ж жетоні «п/с СС» означають «питомник собак Службове Собаківництво». Чому цей жетон перекарбовували й повторно використа-

ли у 1937-му р.? Очевидно, що експеримент з українізацією поступово згорнули, бо подібні жетони за 1933 – 1935 рр. взагалі невідомі. Дефіцит нових жетонів змушував вдаватися до старої практики перекарбовування більш старих екземплярів.

Принаймні у 1930 – 1936 рр. в обігу перебували україномовні собачі жетони «Ум.К.Г.» (Уманське Комунальне Господарство) у м. Умані⁵⁷.

Газета «Діло» 20 травня 1930 р. повідомляла західноукраїнському читачеві, що «у СРСР завели новий податок для власників собак» (хоча насправді він був введений ще у 1922 р.). Далі уточнювалося, що він має ««клясовий» характер: 10 карбованців річно для пролетарів, а 20 карбованців для іншої кляси» (за одного пса)⁵⁸. Очевидно, йшлося про розмір податку конкретно на 1930-й рік.

Цікавий україномовний жетон з написом «Худоба. 1932 р.» походить із Полтавщини⁵⁹. Спосіб виконання традиційний для радянських жетонів цього періоду – тонке пресування. Розмір жетона відповідає собачим. Якщо ж взяти до уваги той факт, що у радянських розпорядчих актах собаки проходять як «мала худоба», можливо й собачий.

Далі був Голодомор 1932 – 1933 р., під час якого вищеописаних службових собак, разом із озброєними інструкторами-собаководами, радянська влада застосовувала для охорони сільських районів, полів і хліборобських культур, водойм тощо з метою запобігання викрадення продукції чи намагань населення забезпечити себе бодай якимись харчами. Собаки також допомагали виявляти нелегальні збірники харчових продуктів і допомагали затримувати людей, які намагалися втекти за межі оточеного військами НКВС району чи просто роздобути їжу для свого виживання⁶⁰.

Висновки. У 20-30-х роках в УСРР мала місце практика оподаткування власників собак. Причиною цього була необхідність обліку та реєстрації тварин через значну кількість бездомних собак та часті спалахи пошестей, зокрема сказу. Собак було внесено до катего-

49 Див. № 4 у додатку. Реєстраційний номер цього жетона - 12757 засвідчує значну кількість собак у населення Харкова у 1926-1927 рр.

50 Див. № 7 у додатку.

51 Див. № 13 у додатку.

52 Див. № 8 у додатку.

53 Див. № 5-6, 9-10 у додатку.

54 Див. № 11-12 у додатку.

55 Більш ранні екземпляри реєстраційно-податкових собачих жетонів з Одеси авторіві невідомі.

56 Див. № 14 у додатку.

57 Див. № 16, 18 у додатку.

58 Ріжні вістки. *Діло* [Львів]. 1930. № 109. 20 травня. С. 4.

59 Див. № 12 у додатку. Був знайдений у Кобеляцькому районі Полтавської обл. України.

60 Про це більш докладно див.: Кульчицький С. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 237 с.; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932-1933 років. Свідчення. Книга перша / Упорядн. О. Веселова, О. Нікілев; відповідальний редактор В. Смолій. Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Фондація Українського геноциду; НАН України. Інститут історії України. Київ: ВД «Калита», 2009. 936 с.

рії «дрібна худоба». Відклався цілий пласт регулятивно-зобов'язувальних постанов влади стосовно цієї проблеми, які містили фіскальну, реєстраційну, санітарно-ветеринарну, суспільно-регулятивну, штрафну та інші складові.

Собачі реєстраційно-податкові жетони з українських міст цього періоду є свідками

епохи, історичними джерелами й артефактами одночасно. За екземплярами, що збереглися, знаємо, що у річці «коренізації» вперше як історичне явище мали ходження «україномовні» собачі жетони (1926 – 1937 рр.).

			
№11. Ж.О.Ф.О. (Житомирский Окружной Финансовый Отдел). 1923 г. Розмір - 33x33 мм. Метал - Мідь.	№12. Г.Ф.О. (Городской Финансовый Отдел). 1 полугодие 1925 г. [м. Харків]. Розмір - 30x30 мм. Метал - Латунь.	№11. 1929 г. ДНЕПРОПЕТРОВСК. РЕГИСТРАЦИЯ СОБАК. Розмір - 32x28 мм. Метал - Алюміній.	№12. Д.К.Г. (Дніпропетровське Комунальне Господарство). РЕЕСТРАЦІЯ СОБАК. 1929-1930 р.р. Розмір - 30x30 мм. Метал - Алюміній.
			
№13. Х.О.Ф.О. (Харьковский Окружной Финансовый Отдел). 1925-1926 рр. Розмір - 30x28 мм. Метал - Латунь.	№14. Харківськ[ий] Окр[ужний] Фін[ансовий] Відд[іл]. За 1926-1927 р.р. Розмір - 37x33 мм. Метал - Латунь.	№13. ТСОАВІЯХЕМ. СЕКЦІЯ СЛУЖБОВОГО СОБАКІВНИЦТВА. м. ХАРКІВ. 1930 р. Розмір - 40x40 мм. Метал - Латунь.	№14. 1930 г. О.О.К.Х. (Одесское Окружное Комунальное Хозяйство). РЕГИСТРАЦИЯ СОБАК. Розмір - 40x40 мм. Метал - Латунь.
			
№15. I.VIII.[19]26. – I.VIII.[19]27. К.О.К.Г. (Київське Окружне Комунальне Господарство). Розмір - 24x28 мм. Метал - Латунь.	№16. 1/8.[19]27. – 1/8 [19]28. [м. Київ]. Розмір - 25x25 мм. Метал - Латунь.	№15. 1937 р. [перекарб. з 1931 р.], п/с СС (питомник собак Службове Собаківництво). м. ОДЕСА. ТДОВАІЯХЕМ. Розмір - 35x33 мм. Метал - Латунь.	№16. Ум.К.Г. (Уманське Комунальне Господарство). 1931 р. [перекарб. з 1930 р.]. Розмір - 36x36 мм. Метал - Цинк.
			
№17. Х.О.Ф.В. (Харківський Окружний Фінансовий Відділ). 1928 р. Розмір - 30x28 мм. Метал - Латунь.	№18. М.О.Ф.В. (Миколаївський Окружний Фінансовий Відділ). 1928-1929 р. Розмір - 35x27 мм. Метал - Латунь.	№17. ХУДОБА. 1932 р. (Кобеляцький р-н Полтавської обл.). Розмір - 39x39 мм. Метал - Латунь.	№18. УМ.К.Г. (Уманське Комунальне Господарство). 1936 р. Розмір - 34x34 мм. Метал - Латунь.

References:

- Hai-Nyzhnyk, P. (2006). Podatkova polityka Centralnoji Rady, uriadiv UNR, Ukrajinskoji Derzhavy, USSR (1917-1930 rr.) [Tax policy of the Central Rada, the governments of the Ukrainian People's Republic, the Ukrainian State, and the USSR (1917-1930 years)]. Kyiv. [in Ukrainian].
- Postanova Rady Narodnyh Komisariv. Pro perelik chudoby, szczo pidliagaje opodatkuvanniu miscevyim podatkom [Resolution of the Council of People's Commissars. About the list of livestock subject to local tax]. (29.11.1922). *Visty VUCVK [News VUCVK]*, 269, 4. [in Ukrainian].
- Po Gubfinotdelu. Ob ustanowlenii okladnogo goda. Prikaz № 514. [According to the Gubfin Department. On the establishment of the salary year. Order No. 514] (30.12.1922). *Vestnik Kievskogo Gubispolkoma [Bulletin of the Kyiv Provincial Executive Committee]* (4.01.1923), 21, 2. [in Russian].
- Pro zachody poperedzhennia j borotby zi skazom sobak v m. Kyjivi ta ynsz. Miskych selytbach Kyivszczynty. Oboviazkova postanova Gubvykonkomu cz. 221 [About measures to prevent and combat dog rabies in Kyiv and others. urban settlements of Kyiv region. Mandatory Resolution of the Gub Executive Committee, Part 221] (19.09.1923 r.). *Vistnyk Kyivskogo Gubvykonkomu Rady robotnyczyh, selianskyh ta czervonoarmijskyh deputativ [Bulletin of the Kyiv Provincial Executive Committee of the Council of Workers', Peasants' and Red Army Deputies]*. (11.10.1923), 80, 1-2. [in Ukrainian].
- Opoviszczennia Czerkasskogo Okrfynotdela [Notification of the Cherkassy District Finance Department]. *Szlach revoluziji [The path of revolution]* (3.10.1923), 179, 4. [in Ukrainian].

6. Sobaczja registracija [Dog registration]. *Proletarij [Proletarian]*. (12.12.1923), [Charkiv] 35, 5. [in Russian].
7. Obiazatelnoje postanovlenie №101 Jelisavetgradskogo Okružhnogo Ispolnitelnogo Komiteta [Mandatory Decree No. 101 of the Elisavetgrad District Executive Committee] (2.11.1923). *Krasnyj Put [Red path]*. (3.11.1923), 252, 3-4. [in Russian].
8. Oficialnyj otdel. Prikaz №34 Doniezkogo Gubernskogo Ispolnitelnogo Komiteta (Po Gubfinotdelu) g. Bachmut (31.05.1923). *Verossijskaja koczegarka [All-Russian stoker]*. (6.06.1923), 81, 4. [in Russian].
9. Obiazatelnoje postanovlenije Charkovskogo Gubispolkoma [Mandatory resolution of the Kharkov Provincial Executive Committee]. №141. (14.06.1924). *Komunist*. (16.09.1924), 161, 4. [in Russian].
10. Mestnyje nalogi i sbory na 1924-25 g. [Local taxes and fees for 1924-25] // *Charkovskij proletarij [Kharkov proletarian]* (16.09.1924), 126, 3. [in Russian].
11. Postanova Cz.241 Poltavskogo Gubvykonkomu po Gubfinviddilju [Decree Ch. 241 of Poltava Gubvikonkom on Gubfinviddil] (14.11.1924). *Bilzovyk Poltavszczyzny [Bolshevik of Poltava region]*. (20.11.1924), 14, 4. [in Ukrainian].
12. Oboviazkova postanova №93 Poltavskogo Gubernijalnogo Vykonavczogo Komitetu [Mandatory Decree No93 Poltava Provincial Executive Committee] (27.06.1925). *Bilzovyk Poltavszczyzny [Bolshevik of Poltava region]*. (28.06.1925), 145, 4. [in Ukrainian].
13. O mestnych nalogach i sborach. Obiazatelnoje postanovlenije gubispolkoma po gubfinotdelu [About local taxes and fees. Mandatory resolution of the provincial executive committee for the provincial financial department]. № 259. *Izvestija. Odessa [News. Odessa]*. (24.10.1924), 1469, 5. [in Russian].
14. Transportniku tov. Baczmanovu [Transport worker Comrade Bachmanov]. *Volynskij proletarij. [Volyn proletarian]*. (28.03.1924), 71, 4. [in Russian].
15. Ziserman E. Dochody ot torgovli v biudzhete Kommunitdela [Income from trade in the budget of the Communal Department]. *Transportno-Promyslennyj Biuletěn Kievskoj tovarnoj birzhy [Commercial and industrial bulletin of the Kyiv Commodity Exchange]*. (17.09.1924), 208, 1. [in Russian].
16. Ot Zinovievskogo Okrfinotdela [From the Zinoviev Regional Financial Department]. *Czervonyj szlach [Red path]*. (7.11.1924), 256, 6. [in Russian].
17. Zamitky pro selo. Biudzhēt rajonu [Notes about the village. District budget] *Visty VUCVK [News VUCVK]*. (08.01.1925), 5, 2. [in Ukrainian].
18. Borotba zi skazom tvaryn [Fighting animal rabies]. *Visty VUCVK [News VUCVK]*. (08.09.1925), 204, 3. [in Ukrainian].
19. Nalogovoje beszenstvo polskich panov. Plati za sobaku, plati i za kozzku [Tax frenzy of the Polish pans. Pay for the dog, pay for the cat]. *Krasnaja armija [Red army]*. Kyiv (18.11.1924), 1092, 1. [in Russian].
20. V carstve „democraticzeskoj” Polszy. Iz besed s politemigrantami [In the realm of “democratic” Poland. From conversations with political emigrants]. *Charkovskij proletarij [Kharkiv proletarian]*. (12.02.1925), 34, 2. [in Russian].
21. Obiavlēnie Charkovskogo Gubfinotdela [Announcement of the Kharkiv Regional Financial Department] №3. *Charkovskij proletarij [Kharkiv proletarian]*. (08.10.1924), 145, 4. [in Russian].
22. Postanova VUZVK i RNK USSR [Resolution of the VUCVK and the RNA of the Ukrainian SSR. “About measures for the urgent implementation of the complete Ukrainization of the Soviet apparatus”] №202 (30.04.1925). https://uk.wikisource.org/wiki/ЗУПРСУУ/1925/1/26/Про_заходи_термінового_переведення_повної_українізації_радянського_апарату. [in Ukrainian].
23. Rizhni vistky [Different news]. *Dilo [Deed]*. Lviv. (20.05.1930), 109, 4. [in Ukrainian].
24. Dodatky [Applications]. Osobystyi fotoarkhiv Ovsinskogo J. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 25.08.2023

Схвалено до друку / Accepted: 17.11.2023

УДК: 65.321.8:631.15 (477)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Oliinyk-Soloshenko

Oleksandr Oliinyk

*PhD (Law), Associate Professor, Head of the Department of theories and methods of teaching socio-legal disciplines,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-9751>
e-mail: oleynik.oleks@gmail.com*

Olena Soloshenko

*PhD (History), Associate Professor, Associate Professor of the Department of theories and methods of teaching socio-legal disciplines,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>
e-mail: soloshenkoelena@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Oliinyk, O. & Soloshenko, O. Participation of private and rented enterprises in agricultural processing products in the years of NEP in Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 49-56. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Oliinyk-Soloshenko

PARTICIPATION OF PRIVATE AND RENTED ENTERPRISES IN AGRICULTURAL PROCESSING PRODUCTS IN THE YEARS OF NEP IN UKRAINE

Abstract. *The aim of the paper is to show the evolution of the development of private and rented entrepreneurship in the field of agricultural processing during the NEP years.*

The scientific novelty of the article consists in highlighting the realities of private production in agricultural sectors and the strategy of the Soviet power of the Bolsheviks to gradually displace and destroy it. Rent and other economic factors in the leather and food industries, which were mostly agricultural in nature, are considered. In order to guarantee a high level of rent and interest the entrepreneur in increasing production, modernization of equipment *gubradnarkhoziv* established a mandatory minimum of it in comparison with the pre-war period. In terms of their size and technical equipment, private and rental enterprises were inferior to state-owned ones, and very often they did not have any mechanical engines. At the same time, their labor productivity was 1.7 - 2 times higher. Additional profit at private and leased Enterprises was obtained by increasing the working day to 10, 12, and sometimes up to 16 hours, reducing the lunch break, using child and women's labor for reduced wages, saving money due to non-compliance with sanitary and hygienic working conditions. As a rule, a piecework form of remuneration was used. The amount of wages was set depending on individual output. Private traders more carefully selected the personnel of workers. Wages were 15-60% higher than in state-owned enterprises, while entrepreneurs organized the production cycle in such a way that workers worked with greater intensity, sometimes overtime at no extra charge.

Conclusions. *Having failed to win a competitive competition, the Soviet state abandoned economic methods of combating private entrepreneurship in these industries and begins to use purely administrative, strong-willed methods. Thus, at the beginning of 1926, tariffs for railway transportation for private enterprises of these industries were tripled. The people's Commissariat of Railways of the USSR was recommended not only to limit their maintenance, but even to refuse private owners this. State and cooperative organizations were forbidden to sell grain, leather and other raw materials to private owners, and they were generally deprived of the opportunity to get loans. Local authorities were given the task: to look for ways to break agreements for the lease of Mills, scourers and creameries.*

As a result of this policy, there is a sharp reduction in private production in these industries and a decrease in its relative and absolute share in the national economy

Key words: *rent, gubradnarkhozi, private enterprise, labor remuneration, mill, creamery, scourer.*

Олександр Олійник

*кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і методики викладання суспільно-правових дисциплін, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8382-9751>
e-mail: oleynik.oleks@gmail.com*

Олена Солошенко

*кандидат історичних, доцент, доцент кафедри теорії і методики викладання суспільно-правових дисциплін, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди, Харків, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2877-0237>
e-mail: soloshenkoelena@ukr.net*

Бібліографічний опис статті: Олійник О., Солошенко О. Участь приватних та орендних підприємств у переробці сільськогосподарської продукції в роки НЕПу в Україні. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 49-56. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Oliinyk-Soloshenko

УЧАСТЬ ПРИВАТНИХ ТА ОРЕНДНИХ ПІДПРИЄМСТВ У ПЕРЕРОБЦІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ В РОКИ НЕПУ В УКРАЇНІ

Анотація. Мета роботи показати еволюцію розвитку приватної та орендної підприємницької діяльності в галузі переробної сільськогосподарської продукції в роки непу.

Наукова новизна статті полягає у висвітленні реалій приватного виробництва в сільськогосподарських галузях та стратегії радянської влади на її поступове витіснення та знищення. Розглянута орендна плата та інші економічні чинники в шкірохутровій та у харчовій галузях, які більшою мірою носили сільськогосподарський характер. Щоб гарантувати високий рівень орендної платні і зацікавити підприємця в збільшенні виробництва продукції, модернізації устаткування губраднаргоспи встановлювали обов'язковий його мінімум, порівняно з довоєнним періодом. За своїми розмірами та технічною осначеністю приватновласницькі та орендні підприємства поступалися державним, на них дуже часто не було ніяких механічних двигунів. Водночас продуктивність праці на них була в 1,7 – 2 рази вищою. Додатковий прибуток на приватних і орендованих підприємствах отримувався шляхом збільшення робочого дня до 10, 12, а іноді і до 16 годин, скорочення обідньої перерви, використання дитячої та жіночої праці за зменшену платню, економії коштів за рахунок не дотримання санітарно-гігієнічних умов праці. Як правило, використовувалася відрядна форма оплати праці. Розмір заробітної платні встановлювався залежно від індивідуального виробітку. Приватники більш ретельно підбирали кадровий склад робітників. Заробітна платня була на 15 – 60% вищою ніж на державних підприємствах, водночас підприємці організовували виробничий цикл таким чином, що робітники працювали із більшою інтенсивністю, іноді понаднормово без додаткової оплати.

Висновки. Не зумівши отримати перемогу в конкурентному змаганні, радянська держава відмовилася від економічних методів боротьби з приватним підприємництвом в цих галузях і застосувала суто адміністративні, вольові методи. Так, на початку 1926 р. тарифи на залізничні перевезення для приватних підприємств названих виробництв були збільшені в три рази. Наркомату шляхів сполучення СРСР було рекомендовано не тільки обмежити їх обслуговування, а навіть відмовляти приватникам в цьому. Державним і кооперативним організаціям заборонялося продавати приватникам зерно, шкіри та іншу сировину, вони взагалі позбавлялися можливостей отримати кредити. Місцевим органам влади ставилося завдання: шукати шляхи розриву угод на оренду млинів, круподерок та олійниць.

У результаті такої політики відбулося різке скорочення приватного виробництва в названих галузях і зниження його відносної й абсолютної питомої ваги в народному господарстві

Ключові слова: орендна плата, губраднаргоспи, приватне підприємство, оплата праці, млин, олійниця, круподерка.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія реформування промисловості та сільського господарства в період нової економічної політики 1921 – 1929 рр. посідає значне, але не достатнє місце у дослідженнях вітчизняних науковців.

У 1920-ті рр. була опублікована велика кількість праць, написаних працівниками профспілкових, господарських та партійних органів. Більша частина цієї літератури присвячена створенню та загальним принципам діяльності профспілок в СРСР та УРСР, їх організаційно-масовій роботі. Окремі аспекти порушеної нами теми висвітлено у працях Г. Белкіна, В. Буянова, В. Копалкіна, О. Купермана, Г. Ломова, Ю. Ларіна, С. Фридмана, Ю. Фролова та інших авторів. Працюючи в радянських органах, ці дослідники

перебували під цензурою та самоцензурою. Тобто, правдивість цих праць мала обмежений характер.

Отже, на нашу думку, об'єктивні наукові праці, в яких проаналізовано окремі аспекти нашої теми починають з'являтися у період перебудови і особливо з розпадом СРСР у 1991 р., що дало можливість поступово відкрити архівні матеріали й позбутися ідеологічної та політичної цензури. Серед сучасних науковців, які вивчають відповідну наукову проблематику з різних боків, виокремимо доробок А. Бола¹, Б. Бруцкаса², С. Кульчицького³, О. Мовчан⁴, О. Пирого⁵ тощо. Варто також виокремити колективну роботу В. Греченка і О. Ярмиша⁶, де показано вплив командно-адміністративної системи на розвиток господарства країни.

1 Ball A.M. Privat Trade and Traders during NEP. Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture. Indiana, 1992. P.90-105.

2 Бруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы. *Вопросы экономики*. 1991. №10. С.137-160.

3 Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Основи, 1995. 203 с.

4 Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.

5 Пиріг О. А. НЕП: більшовицька політика імпровізації. Київ: Вид-во КНТЕУ, 2001. 274 с.

6 Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків: Вид-во НУВС, 2001. 276 с.

Попри те, що в центральних архівах України та інших пострадянських країн зберігається чимала кількість документів зазначеної тематики, розвиток приватного виробництва України на селі в період непу, на наш погляд, ще й досі не досліджено з достатньою повнотою.

Метою нашого дослідження є з'ясування розвитку приватновласницьких та орендних відносин в низці сільськогосподарських галузей промисловості в роки непу (1921 – 1929 рр.) в Україні.

Виклад основного матеріалу. Перехід до нової економічної політики призвів до легалізації та помітної активізації приватної підприємницької активності населення. Під впливом пов'язаних із непом змін сформувався новий соціальний прошарок. За своїм політичним, соціальним і економічним становищем його представники помітно різнилися від іншого населення. Згідно з чинним в УСРР законодавством, вони не мали виборчих прав, можливості вести пропаганду своїх поглядів, не мали права бути членами профспілок, обіймати посади в державному апараті, призиватися до Червоної Армії⁷.

Їх діяльність базувалась на отриманні в різний спосіб прибутків, зокрема з використанням найманої праці. Абсолютизуючи останню обставину, більшість радянських дослідників традиційно характеризували цей соціальний прошарок як експлуататорський клас. Як правило, «непмани» зображались як спекулянти, котрі всіляко ускладнювали поступальний розвиток народного господарства.

Відповідно до такого підходу, зростання державного сектора економіки у будь-якій галузі при зменшенні ролі інших розцінювалось як досягнення. Тому насильницькі дії держави щодо приватних підприємств вважались завжди виправданими. Не випадково у назвах історичних досліджень з цієї проблематики переважали терміни «боротьба» і «ліквідація». Подібні трактування призводили до створення викривленої уяви про виробничу діяльність приватного капіталу, зокрема в галузі переробки сільськогосподарської сировини.

Перехід до непу змінив становище середньої і дрібної буржуазії. Вона отримала «твердий ґрунт під ногами». Типовий загальний орендний договір, часткова денаціоналізація дрібної промисловості, незважаючи на період «революційної законності», чіткі зобов'язання власників перед державою створювали необхідні умови для правового захисту підприємців. Це стало основною передумовою активного проведення першого етапу орендної кампанії, що розпочалася в УСРР наприкінці липня 1921 р⁸.

Вона проходила більш інтенсивно, порівняно з процесами денаціоналізації, трестування великих державних підприємств та іншими нововведеннями нової економічної політики. Це пояснюється такими причинами: по-перше, значна кількість керівних працівників центральних і місцевих партійних та державних органів не вірила, що «неп – це всерйоз і надовго» і тому саботувала процес денаціоналізації; по-друге, оренда була найбільш простим методом перебудови промисловості на нових умовах господарювання і в стислі строки давала значні надходження в загальнодержавний і місцеві бюджети.

У серпні 1921 р. РНК УСРР видала спеціальну постанову про регулювання розвитку борошномельно-круп'яного виробництва. В ній було дозволено за клопотанням губекономрада дещо зменшувати рівень натурального податку з орендних млинів. Цікаво, що, зберігаючи перевагу кооперативних організацій на право оренди виробництв цієї галузі, перед приватними особами, пропонувалось обкладати їх податком за однаковою шкалою⁹.

Загалом умови здачі в оренду промислових виробництв були досить суворими. Наприклад, коефіцієнт рівня спрацьованості технічного устаткування дозволялося встановлювати на рівні не більше 25%, і це після семи років війн за умов розрухи¹⁰.

Реалізація непу часто наштотувалася на безпосередній спротив на місцях. У Харкові комісія тресту Головборозна, що перевіряла процес денаціоналізації та передачі в оренду млинів, була «заарештована та посаджена в підвал»¹¹. На засіданні Полтавської губернської економічної ради активно обстоюва-

7 Конституція УСРР від 14 березня 1919 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text>

8 *Народное хозяйство Украины*. 1923. №2-3. С.7.

9 Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф.Р-3886. Оп.1. Спр.1, Арк.15.

10 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України). Ф.34. Оп.3. Спр.446. Арк.23.

11 ЦДАВО України. Ф.34. Оп.3. Спр.335. Арк.2.

лася думка про необхідність збереження за державою якомога більше млинів, що краще закрити їх, ніж надати можливість «...експлуатувати їх приватним власникам, з денационалізацією не поспішати, відклавши вирішення цього питання на рік. Пропонувалося також обмежити максимальний строк оренди двома роками»¹².

Все це примусило губернські економічні ради приймати інколи досить жорсткі рішення, щоб примусити повітові радянські органи діяти оперативніше. Так, Подільська губкономрада на своєму засіданні 8 листопада 1921 р. запропонувала останнім закінчити процес передачі в оренду млинів протягом одного тижня¹³.

Орендна плата для більшості приватних виробництв у зазначених галузях на початку проведення нової економічної політики визначалися, як правило, у натуральній формі. У 1921/22 р. середня орендна платня була такою: у шкірохутровій галузі – 20%; у харчовій – 8%¹⁴.

Середня ж орендна плата для всіх галузей промисловості УСРР складала у цей період 17% від кількості виробленої продукції¹⁵.

Однак розмір орендної плати в окремих губерніях був різним. У деяких із них він значно перевищував середній рівень. Наприклад, у Миколаївській губернії орендна плата та інші виплати на шкірпереробних виробництвах досягала 35 – 40% від виготовленої продукції. Крім того, підприємці повинні були передавати в губраднаргосп 15% дублячих матеріалів, продавати йому ж 20 – 25% готових виробів за собівартістю¹⁶.

Щоб гарантувати високий рівень орендної платні й зацікавити підприємця в збільшенні виробництва продукції, модернізації устаткування губраднаргоспи встановлювали обов'язковий його мінімум, порівняно з довоєнним періодом. Так, на орендних шкірпереробних підприємствах Київського губраднаргоспу він встановлювався на рівні 75%¹⁷. Схожу політику проводила і Полтав-

ська губернська рада народного господарства¹⁸.

Як правило, приватний капітал найбільшу активність виявляв у легкій та харчо-смаковій галузях промисловості: з 6 116 підприємств, що були здані в оренду до 20 січня 1922 р., – 5441 належали до останньої, зокрема 2500 млинів. Вони натурою за оренду здали державі тільки у 1921 р. 5 млн. пудів борошна¹⁹.

Безумовно, бажання приватників брати в оренду підприємства саме цих галузей було не випадковим. Це пояснюється тим, що на цих виробництвах мав місце швидкий обіг капіталу, їх продукція завжди користувалася широким попитом²⁰.

Майбутні бізнесмени, що діяли в цих галузях промисловості, зазвичай, володіли обмеженим капіталом, що частково зберігся із дореволюційних часів у золоті, коштовностях або товарах, частково накопичених у період «військового комунізму». Їхнє становище було позначене нестабільністю. У цій ситуації «зірвати куш» стало природним бажанням більшості приватних підприємців, накопичити капітал всіма можливими способами.

Ю. Ларін, інші автори 1920-х років стверджували, що більшість представників «нової буржуазії» в минулому були крупними торговцями чи фабрикантами. Ця теза була поширена в радянській історіографії. Така оцінка мала ідеологічне забарвлення і нав'язувалася щоб підкреслити тезу про те, що як дореволюційна буржуазія, так і «нова» належали до єдиної категорії «колишніх». Однак серед нових підприємців практично не було представників дореволюційної комерційної еліти України. Більшість їх втратили свій капітал, змушені були емігрувати або загинули. До таких висновків прийшов і один із сучасних американських дослідників історії «останнього капіталістичного класу Радянської Росії» А. Болл²¹.

Укладання орендних договорів між представниками губраднаргоспів і приватними особами особливо інтенсивно проходило

12 ДАПО. Ф.Р-3873. Оп.1. Спр.16а. Арк.4.

13 ЦДАВО України. Ф.34. Оп.3. Спр.296. Арк.25.

14 *Народное хозяйство Украины*. 1922. №2-3. С.43.

15 Так само. С.43.

16 *Народное хозяйство Украины*. 1922. №2-3. С.44.

17 ЦДАВО України. Ф.34. Оп.4. Спр.710. Арк.28.

18 ЦДАВО України. Ф.34. Оп.4. Спр.1026. Арк.56.

19 *Профессиональная жизнь*. 1922. №4. С.19.

20 *Промышленность Украины*. 1924. №19. С.53.

21 Ball A.M. *Privat Trade and Traders during NEP. Russia in the Era of Nep: Explorations in Soviet Society and Culture*. Indiana, 1992. P.91.

восени-взимку 1921 – 1922 рр. Оренда передбачала зобов'язання орендаря зберегти профіль підприємства і забезпечити його діяльність. Більше половини виробництв були орендовані колишніми власниками, котрі мали необхідні знання та досвід, орендуючи підприємства «на ходу», із робітниками, сировиною та паливом. Більшість орендних договорів були короткотерміновими. Це пояснювалося складністю загального господарського становища та політикою губраднаргоспів, що розраховували на те, що при покращенні загальних умов, експлуатація цих виробництв державою буде більш вигідною.

Перспективи ж розвитку ценових приватновласницьких підприємств були примарними. Підприємства, в яких чисельність найманих робітників перевищувала 30 осіб, могли бути в приватній власності не інакше, як на умовах «внутрішньої концесії». У підприємств втрачався стимул до розгортання легального виробництва та збільшення чисельності робітників. У СРСР так і не було засновано жодної внутрішньої концесії. Власники, що мали кошти для розширення бізнесу, вкладали їх не в одне велике виробництво, а організовували кілька дрібних, засновували псевдокооперативи, експлуатували «квартирників»²².

За своїми розмірами та технічною оснащеністю приватновласницькі та орендні підприємства поступалися державним. На них дуже часто не було ніяких механічних двигунів. Водночас продуктивність праці на них була в 1,7 – 2 рази вищою²³.

«Соціалістичні організації працюють погано і дорого, – писав у 1929 р. відомий економіст Б. Бруцкус. – Справа зовсім не у тому, що більшовики «головотяпи». Досвід – справа важлива... Значно гірше, що «соціалістичні» організації по сіті нехтують принципом досягнення найбільших результатів, з найменшими затратами, котрий складає душу здорового господарства...»²⁴. Робітники приватних підприємств були впевнені, що приватна промисловість неодмінно перемогла б державну, якщо б першій надали більшу

свободу дій, і вважали, що тільки внаслідок адміністративних заходів приватник утримується у штучних межах²⁵.

Додатковий прибуток на приватних і орендованих підприємствах отримувався завдяки збільшенню робочого дня до 10, 12, а іноді і до 16 годин, скорочення обідньої перерви, використанням дитячої та жіночої праці за зменшену платню, економії коштів за рахунок не дотримання санітарно-гігієнічних умов праці. Були випадки і «хижацької оренди», коли єдиною метою орендаря був таємний розпродаж устаткування та запасів сировини²⁶.

Умови і організація праці на приватних виробництвах в галузях переробки сільгоспсировини також мали свої відмінності. Як правило, використовувалася відрядна форма оплати праці. Розмір заробітної платні встановлювався залежно від індивідуального виробітку. Приватники ретельніше підбирали кадровий склад робітників. Заробітна плата була на 15 – 60% вищою, ніж на державних підприємствах, водночас підприємці організовували виробничий цикл таким чином, що робітники працювали із більшою інтенсивністю, іноді понаднормово без додаткової оплати. Тобто, підвищена заробітна плата заміняла робітникам ті пільги, що були у державному секторі: безкоштовне санітарно-курортне лікування, додаткові відпустки, пільгова оплата комунальних послуг та інше²⁷.

Між підприємцями і робітниками, як правило, встановлювалися тісні, іноді особисті взаємовідносини. Їх суть зовсім не зводилася до класового антагонізму, як закликали їх оцінювати профспілки, комсомол, партійна пропаганда. Приватник був зацікавлений у створенні атмосфери співробітництва і намагався залучити робітників до участі у справах виробництва, до участі у своєрідних виробничих нарадах. Були навіть випадки, коли робітники отримували від підприємців гроші «на проведення революційних свят»²⁸.

Діяльність приватних осіб у сфері переробки сільгоспсировини залишалась обмеженою внаслідок насамперед невеликих

22 Ларин Ю. Капиталистическая промышленность, ее рабочие и наша установка *Большевик*. 1921. №11-12. С.83.

23 Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР. М.-Л., 1929. С.140.

24 Бруцкус Б. Народное хозяйство Советской России, его природа и его судьбы *Вопросы экономики*. 1991. №10. С.158.

25 Ломов Г. Работа среди рабочих частных предприятий. М., 1927. С.43.

26 Белкин Г. Рабочий вопрос в частной промышленности. М., 1926. С.116.

27 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф.5451. Оп.12. Д.185. Л.281.

28 Буянов В. О работе профсоюзных на частных и концессионных предприятиях. М.-Л., 1927. С.31-32.

розмірів основного капіталу. Нове будівництво ускладнювалося відсутністю належних коштів. Переміщення ж приватного капіталу з торгівлі у промисловість можна було очікувати лише за умови, що його діяльність у виробничій сфері буде вигіднішою. Однак на практиці ситуація була протилежною, особливо якщо врахувати особливості податкової системи, котра робила торгівлю діяльність прибутковішою. Наркомат фінансів СРСР запропонував інший шлях: подальша денационалізація промисловості. Однак ці пропозиції навіть не розглядалися²⁹.

Постійна нестача обігових коштів у приватному секторі ускладнювалася тогочасною системою кредитування. Частка приватної клієнтури в державних і акціонерних банках не перевищувала 3 – 4% навіть у найбільш успішний для них період – 1924/25 р. Строк користування кредитами обмежувався трьома місяцями під 16 – 20% річних, на відміну від 8 – 10% для кооперації та держпромисловості³⁰. Умови кредитування були жорсткими: якщо забезпечення підтоварних кредитів держорганам та кооперації повинно було перевищувати їх заборгованість на 30 – 50%, то щодо приватних підприємців у кілька разів більше. Першим дозволялося зберігати товари у складі на власних складах, приватникам – на банківських. Загалом кредитування приватної промисловості було недостатнім, що змушувало підприємців постійно звертатися до лихварів. Все це стимулювало приватників до об'єднання їх вільних капіталів у товариствах взаємного кредиту (дала – ТВК)³¹.

Умови, за яких розвивався приватний бізнес у 1920-х роках, формували і особливості поведінки підприємців. «Сьогодні приватному промисловцю здають в оренду підприємство чи дозволяють торгівлю, а завтра, зважаючи на новий зигзаг політики його банкрутують та відправляють на заслання за Полярне коло. Сьогодні дозволяють приватні ТВК, а завтра, знайшовши дрібні порушення формальних норм, їх закривають»³². В умовах, «коли навмисно проти приватного капіталу як конкурента держави на еконо-

мічному ґрунті застосовують цілий арсенал засобів – від найважчих податків і зборів до відмови у кредиті, в перевезенні вантажів, – тоді працювати приватними торговцями та промисловцями можуть, здається, тільки авантюристичні елементи, причому котрі все зароблене проживають, тому що накопичувати його задля майбутньої конфіскації в тому чи іншому вигляді не має сенсу»³³. Так оцінювали ситуацію приватні підприємці.

Як вже відзначалося, радянська влада більше погоджувалася на передачу державних підприємств в оренду, ніж на їх денационалізацію. Тому орендарями ставали насамперед колишні власники, яким не вдалося домогтись денационалізації своїх підприємств. Часто останні ховалися під вивіскою різноманітних трудових артілей. Вони розраховували зберегти свої виробництва за допомогою оренди, а в майбутньому домогтись будь-яким шляхом денационалізації й повернення підприємств у повну свою власність.

Продукція приватного сектору в більшості галузей не стільки конкурувала з державними підприємствами, скільки доповнювала їх виробництво. Наприклад, приватники в шкірохутрових виробництвах обробляли шкіру дрібних тварин, чим держпромисловість не займалась. Виробництво цих та інших трудомістких і необхідних предметів не цікавило великі державні підприємства, які не бажали займатись цим³⁴.

Тогочас на багатьох орендних і приватновласницьких підприємствах проводилася велика робота з їх модернізації, розширення виробництва. З цією метою тривали ремонт і заміна устаткування, придбання, зокрема і за кордоном, обладнання, були випадки нового будівництва. Так, у Харкові збудували новий, один із найбільших у республіці, приватний паровий млин³⁵.

Однак, починаючи з 1924/25 р. і особливо 1925/26 р., починається поступовий процес обмеження орендної промисловості. Насамперед це стосується круп'яного, борошномельного, олійного, шкірохутрового виробництв³⁶. Було кілька причин як політичного,

29 Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф.7733. Оп.6. Д.764. Л.13.

30 Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. М., 1925. С.15-33.

31 ГАРФ. Ф.130. Оп.8. Д.764. Л.20.

32 Взгляд со стороны / Сост. В. В. Кудрявцев. М.: Московский рабочий, 1991. С.301.

33 Взгляд со стороны / Сост. В. В. Кудрявцев. М.: Московский рабочий, 1991. С.100.

34 Частный капитал в народном хозяйстве СССР. М., 1927. С.68 - 69.

35 Там само. С.2.

36 Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. М., 1926.

так і економічного характеру зміни ставлення держави до приватних підприємств цього сектору. По-перше, в партійно-державному керівництві СРСР перемогла думка, що розширення діяльності приватного підприємництва в вищезгаданих галузях поставить під його залежність розвиток сільського господарства і життєвий рівень населення країни. По-друге, підприємці продовжували звертатись до владних органів із проханнями провести денационалізацію орендованих ними підприємств і отримати їх у повну власність. По-третє, приватні виробництва дедалі успішніше конкурують із державними на ринках збуту, вони перехопили сировину, труднощі із забезпеченням якою держпідприємства стали відчувати все гостріше³⁷.

З 1925/26 р. скорочується, а потім і зовсім припиняється банківське кредитування приватних виробництв цих галузей, забезпечення необхідними їм матеріалами з імпорту, зростають тарифи на користування залізничним, морським і річковим транспортом. Починається масове розривання орендних угод із приватними особами. Одночасно швидко зростає кількість підприємств, переданих в оренду державним і кооперативним організаціям³⁸.

Все це підкріплюється відповідними партійними документами, в яких йдеться про вичерпання резервів розвитку приватного виробництва³⁹. У результаті наступу на приватне підприємництво в галузі швидко зменшується чисельність працюючих.

Висновки. Не зумівши отримати перемогу в конкурентному змаганні, радянська держава відмовилася від економічних методів боротьби з приватним підприємництвом в цих галузях і застосувала суто адміністративні, вольові методи. Так, на початку 1926 р. тарифи на залізничні перевезення для приватних підприємств названих виробництв були збільшені в тричі. Наркомату шляхів сполучення СРСР було рекомендовано не тільки обмежити їх обслуговування, а навіть відмовляти приватникам у перевезеннях. Державним і кооперативним організаціям заборонялося продавати приватникам зерно,

шкіри та іншу сировину, вони взагалі позбавлялися можливостей отримати кредити. Місцевим органам влади ставилося завдання: шукати шляхів до розриву угод на оренду млинів, круподерок та олійниць⁴⁰.

Свій внесок у витіснення приватного підприємництва з харчосмакової галузі в республіці, одній з найбільш розвинутих в СРСР, зробило і партійно-державне керівництво України. 28 квітня 1926 р. РНК УСРР направила в окрвиконкоми інструктивний лист про негайне припинення угод на оренду млинів приватниками. У разі неможливості використання млинів, що залишилися без господарів, державними і кооперативними організаціями пропонувалось йти на їх закриття і консервацію⁴¹.

У зв'язку з тим, що порушувалося багато норм і положень радянського законодавства про оренду, РНК запропонувала Наркомату юстиції УСРР направити відповідні вказівки судам на випадок звернення до них орендарів з проханням про юридичний захист. Вказувалося, що це рішення потрібно приймати, незважаючи на можливі втрати місцевих бюджетів.

Республіканському Наркомату торгівлі було запропоновано внести зміни в умови угод на оренду і діяльність підприємств харчосмакової галузі приватного сектору. Зокрема, їх власникам та орендарам дозволялося закуповувати збіжжя та іншу необхідну сировину тільки за державними цінами і вироблену продукцію продавати лише через державну і кооперативну торговельну мережі.

Подібна політика реалізувалася і щодо приватних підприємств шкірохутрових виробництв. Державним і кооперативним організаціям і підприємствам заборонялося продавати їм дефіцитні шкіри великої рогатої худоби, хутрову сировину, дубільні та інші необхідні матеріали. Заборона поширювалася не тільки на приватників, а й навіть на артілі та підприємства промислової кооперації⁴².

У результаті такої політики відбулося різке скорочення приватного виробництва в

37 Копалкин В.М. Частная промышленность СССР. М., С.26.

38 Фролов А. Работа партии на частных предприятиях. М., 1926. С.9.

39 Копалкин В.М. Частная промышленность СССР. М. С.24.

40 Частный капитал в народном хозяйстве СССР. М., 1927. С.161 - 167.

41 ДАПО. Ф.Р-1241. Оп.1. Спр.3. Арк.1.

42 ДАПО. ФР-1241. Оп.1. Спр.3. Арк.180.

називаних галузях і зниження його відносної та абсолютної питомої ваги в народному господарстві⁴³.

References:

1. Ball A. (1992). Privat Trade and Traders during NEP. Russia in the Era of Nep: *Explorations in Soviet Society and Culture*. Indiana, 90-105. [in English].
2. Belkin, G. (1926). Rabochii vopros v chastnoi promyshlennosti. [Work question in private industry]. Moskva: Voprosy truda. [in Russian].
3. Brutskus, B. (1991). Narodnoe khoziaistvo Sovetskoi Rossii ego priroda i ego sudby. [The national economy of Soviet Russia, its nature and its fate]. *Voprosy ekonomiki. [Economic issues]*, 10, 137-160. [in Russian].
4. Buianov, V. (1927). O rabote profsoiuzov na chastnykh i kontsessionnykh predpriatiakh. [On the work of trade unions at private and concession enterprises]. Moskva ; Lenynhrad: Doloj negramotnost. [in Russian].
5. *Chastnyi kapital v narodnom khoziaistve SSSR. [Private capital in the national economy of the USSR]*. (1927). Moskva: Aktsionernoe obshchestvo Promizdat. [in Russian].
6. Fridman, S. (1925). Chastnyi kapital na denezhnom rynke. [Private capital in the money market]. Moskva. [in Russian].
7. Frolov, A. (1926). Rabota partii na chastnykh predpriatiakh. [Party work at private enterprises]. Moskva. [in Russian].
8. Hrechenko, V. & Yarmysh, O. (2001). Ukraina u dobu «rannoho» totalitaryzmu (20-ti roky KhKh st.). [Ukraine in the era of “early” totalitarianism (20s of the 20th century)]. Kharkiv: Vyd-vo NUVS. [in Ukrainian].
9. Konstytutsiia USRR vid 14 bereznia 1919 r. [Constitution of the USSR dated March 14, 1919]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19#Text> [in Ukrainian].
10. Kopalkin, V. (1927). Chastnaia promyshlennost v SSSR. [Private industry of the USSR]. Moskva ; Lenynhrad: Gosizdat. [in Russian].
11. Kulchytskyi, S. (1995). USRR v dobu novoi ekonomichnoi polityky (1921-1928): Sproba pobudovy kontseptualnykh zasad realnoi istorii. [The USSR in the era of the new economic policy (1921 – 1928): An attempt to build the conceptual foundations of real history]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
12. Kulchytskyi, S. (1999). Ukraina mizh dvoma viinamy (1921 – 1939). [Ukraine between two wars (1921 – 1939)]. Kyiv: Alternatyvy,. [in Ukrainian].
13. Kuperman, O. (1929). Sotsialno-ekonomicheskie formy promyshlennosti SSSR. [Socio-economic forms of industry of the USSR]. Moskva ; Lenynhrad. [in Russian].
14. Larin, U. (1921). Kapitalisticheskaia promyshlennost ee rabochie i nasha ustanovka. [Capitalist industry, its workers and our installation]. Bolshevik. [Bolshevik], 11-12. [in Russian].
15. Lomov, G. (1927). Rabota sredi rabochikh chastnykh predpriatii. [Work among workers of private enterprises]. Moskva. [in Russian].
16. Movchan, O. (2011). Povsiakdenne zhyttia robitynykiv USRR. 1920-ti rr. [Everyday life of workers of the USSR. 1920s]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
17. *Narodnoe khoziaistvo Ukrainy. [National economy of Ukraine]* (1922). 2-3. [in Russian].
18. *Narodnoe khoziaistvo Ukrainy. [National economy of Ukraine]* (1923). 2-3. [in Russian].
19. *Professionalnaia zhizn [Professional life]*. (1922). 4. [in Russian].
20. *Promyshlennost Ukrainy [Industry of Ukraine]*. (1924). 19. [in Russian].
21. Pyrih, O. (2001). NEP: bilshovytska polityka improvizatsii. [NEP: Bolshevik policy of improvisation]. Kyiv: Vyd-vo KNTEU. [in Ukrainian].
22. *Vzgliad so storony. [A look from the outside]* (Ed.) Kudriavtsev, V (1991). Moskva: Moskovskii rabochii. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 02.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2023

43 Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР. М.-Л., 1929. С.140.

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94:338.43(477): [140.8:631.11](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kornovenko-Morozov

Serhii Kornovenko

*Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and
Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Anatolii Morozov

*Doctor of History, Professor, head of the Department of Archival Studies and
Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky*

National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>

e-mail: anacid2012@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Morozov, A. (2023). The latest study methodology of agrarian history of Ukraine: rural studies. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 57-70. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kornovenko-Morozov

THE LATEST STUDY METHODOLOGY OF AGRARIAN HISTORY OF UKRAINE: RURAL STUDIES

Abstract. The purpose of the article. *The authors of the article aim to gain knowledge about the latest methodology of historical and agrarian research in Ukraine, in particular, about such a methodological paradigm as rural studies.*

The scientific novelty of the publication lies in the fact that the authors have analysed the use of rural studies in modern studies of agrarian history. In particular, it was established that, **firstly**, rural studies is a relatively new methodology that was formed during the 1960s – 1980s as a reflection on the processes of globalization, it was the result of returning «face to the peasants». It represents a new understanding of the non-linear multifaceted interaction of rural and urban subsystems of society; **secondly**, rural studies unite all scientific directions that study certain components of the rural territorial subsystem of society; **thirdly**, the conceptual apparatus of rural studies includes «rurality», «rural development», «ruralization», «ruralism», «rural history»; **fourthly**, rural history, according to ruralists, despite the debatable theoretical development of the concept, is a component of rural studies, an independent branch of historical science in the context of rural studies, which is both theoretical and empirical history, the subject field of which is rural space and rural territories; **fifthly**, the heuristic value of rural studies in general and ruralism in particular is that the latter is designed to form a systematic view of the prospects and ways of rural development in a post-industrial society. The heuristic potential of rural studies is fully revealed in the studies related to the agrarian history of Ukraine in the 2000s. The authors of the article did not find works written on the basis of rural studies, which relate to the earlier periods of the agrarian history of Ukraine, so we cannot talk about the heuristic potential of the rural studies in relation to earlier periods of agrarian history Ukraine does not have to; **sixthly**, the ruralists' thesis that rural history is broader than agrarian history or the history of the peasantry needs additional theoretical refinement. In particular, the ruralists' proposed understanding of the essence of rural history, its scientific toolkit, requires additional argumentation. Considering the results of the analysis of the considerations proposed by them regarding the essence of rural history, according to the authors of the article, they only strengthen the understanding of the latter as a synonym of agrarian history; **seventhly**, the ruralists have not provided a coherent system of convincing evidence in favor of their thesis that «agrarianism» and «ruralism» are not the same thing». On the contrary, the considerations proposed by the ruralists give sufficient grounds to speak of ruralism as agrarianism of the second half of the 20th – beginning of the 21st century; **eighthly**, there are no fundamental differences between agrarianism and rural studies, they complement each other as methodological paradigms. For example, if agrarianism is a heuristic scientific tool for studying the pre-industrial, industrial peasantry, then ruralism is a post-industrial one. In this way, synergy or complementarity is achieved – enlargement of chronological boundaries, object and subject fields of research, panoramic and thoroughness of new scientific knowledge obtained, etc.

Key words: rural studies, methodology, rurality, rural development, ruralization, ruralism, rural history, agrarian history, agrarianism.

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Анатолій Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5486-235X>
e-mail: anacid2012@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Корновенко С., Морозов А. Новітня методологія вивчення аграрної історії України: руралістика. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 57-70. doi:10.31651/2413-8142-2023-30-Kornovenko-Morozov

НОВІТНЯ МЕТОДОЛОГІЯ ВИВЧЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: РУРАЛІСТИКА

Анотація. Мета статті. Автори статті ставлять за мету отримати знання щодо новітньої методології історико-аграрних досліджень в Україні, зокрема, стосовно такої методологічної парадигми, як руралістика.

Наукова новизна публікації полягає у тому, що авторами проаналізовано застосування руралістики в сучасних дослідженнях із аграрної історії. Зокрема, встановлено, що, **по-перше**, руралістика є відносно новою методологією, що сформувалася упродовж 1960-х – 1980-х рр. як рефлексія на процеси глобалізації, стала результатом повернення «обличчям до селян» Вона представляє нове розуміння нелінійної багатоаспектної взаємодії сільської та міської підсистем суспільства; **по-друге**, руралістика об'єднує всі наукові напрями, що вивчають ті чи інші складники сільської територіальної підсистеми соціуму; **по-третє**, до поняттєвого апарату руралістики належать «руральність», «руральний розвиток», «руралізація», «руралізм», «сільська історія»; **по-четверте**, сільська історія, на думку руралістів, попри дискусійність теоретичної розробки поняття, – складник руралістики, самостійна галузь історичної науки у контексті руралістики, що водночас є теоретичною й емпіричною історією, предметним полем якої є сільський простір та сільські території; **по-п'яте**, евристична цінність руралістики загалом і руралізму зокрема полягає у тому, що останній покликаний сформувати системне уявлення про перспективи і шляхи сільського розвитку в постіндустріальному суспільстві. Повною мірою евристичний потенціал руралістики розкрито у дослідженнях, що стосуються аграрної історії України 2000-х рр. Праць, написаних на засадах руралістики, що стосуються ранніших періодів аграрної історії України, авторами статті не віднайдено, тому говорити про евристичний потенціал руралістики стосовно попередніх періодів аграрної історії України не доводиться; **по-шосте**, додаткового теоретичного доопрацювання потребує теза руралістів стосовно того, що сільська історія є ширшою за аграрну історію чи історію селянства. Додаткової аргументації, зокрема, вимагає запропоноване руралістами розуміння сутності сільської історії, власне її наукового інструментарію. З огляду на результати аналізу запропонованих ними міркувань стосовно сутності сільської історії, вони на думку авторів статті, лише посилюють розуміння останньої як синоніму аграрної історії; **по-сьоме**, руралістами не наведено стрункої системи переконливих доказів на користь їхньої тези стосовно того, що «аграризм» і «руралізм» не одне і теж». Навпаки, запропоновані руралістами міркування дають достатньо підстав говорити про руралізм як аграризм другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; **по-восьме**, між аграризмом і руралістикою відсутні принципові розбіжності, вони як методологічні парадигми доповнюють одна одну. Наприклад, якщо аграризм є евристичним науковим інструментом для вивчення доіндустріального, індустріального селянства, то руралізм – постіндустріального. У такий спосіб досягається синергія чи комплементарність – розширення хронологічних меж, об'єктного і предметного полів дослідження, панорамність і ґрунтовність отриманих нових наукових знань тощо.

Ключові слова: руралістика, методологія, руральність, руральний розвиток, руралізація, руралізм, сільська історія, аграрна історія, аграризм.

Problem statement. Traditionally, research on the agrarian history of Ukraine has been a priority in Ukrainian historiography. The dramatic transformations of socio-economic, socio-political, cultural and spiritual life that began in the second half of the 1980s and early 1990s also affected the development of historical and agricultural research in Ukraine. There have been qualitative changes in this area. According to the authors of the article, the main ones were as fol-

lows: first, the restoration and re-establishment of such a fundamental component of national historical science as agrarian history; second, the formation of scientific schools of agricultural historians; third, the functioning of specialized scientific professional publications on agrarian history, such as “Ukrainian Peasant”, “Bulletin of Agrarian History”, etc.

In view of this, the analysis of the latest methodological paradigms in the study of agrar-

ian history is of scientific, practical, and social importance. This determines the relevance of the proposed study.

Research analysis. The issues raised in our publication are among those that are in the focus of constant attention of researchers, participants of scientific and practical conferences, round tables, and seminars. The professional works are those of H. Vasylichuk¹, V. Bondar^{2, 3}, V. Hotsuliak⁴, V. Honcharevskyi⁵, Y. Prysiazhniuk⁶, I. Farenii⁷, S. Liakh⁸, Y. Kalakura⁹ and other authors.

The purpose of the article At the same time, according to the authors, it is promising to clarify the methodological tools of the latest historical and agricultural research in Ukraine. In view of this, the authors of **the article aim** to gain knowledge of the latest methodology of historical and agricultural research in Ukraine, in particular, with regard to such a methodological paradigm as ruralism.

The statement of the basic material. At the beginning of the twenty-first century, such a methodological approach as ruralism was formed in the scientific discourse of Ukraine. It is represented by the works of H. Prytula¹⁰, O. Pavlov¹¹ and other scholars. It came into the field of our research attention because:

1) its supporters argue that the subject field, a component of rural studies, is 'rural history';

2) its theorists consider it possible and appropriate to study 'rural history' in the system of historical sciences;

3) the intellectual sources of rural studies are the works of F. Brodel, P. Sorokin, and K.

Zimmerman on the rural-urban continuum as a convergence of town and village.

Rural studies is a relatively new methodological construct that evolved during the 1960s and 1980s, transforming into a separate scientific tool in the early twenty-first century. The chronological period in the global history of science, in particular historical science, which developed in the postwar period, is marked by nonlinear transformations that reflected the priority planetary trends. The scientific and technological revolution and scientific and technological progress of the 1960s-1980s were the intellectual basis for globalization processes and the industrialization of the leading countries of that time. Excessive enthusiasm for the latter had ambiguous consequences for both individual countries and the world as a whole. This was primarily due to the aggravation of contradictions in the world, transformations of social structures of individual societies, etc.

At the same time, new existential challenges have emerged, such as human existence in the industrial and post-industrial eras. Previous intellectual constructs proved to be partially or completely incapable of "explaining the world and becoming the basis for its transformation." Historical science as a component of global knowledge and reflections on reality has also undergone changes under the influence of the above priority trends. The focus of historians' attention has shifted from structures and processes to culture, lifestyles, inner experience of both individuals and communities, etc. (for details refer¹²).

1 Васильчук Г. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20 – 30-хрр. XX ст.: історіографічний дискурс. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2006. Вип. 30. С. 22 – 28.

2 Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Українського історичного журналу» *Український історичний журнал*. 2008, Вип. 11. 2008 С. 337 – 351.

3 Бондар В. Вітчизняні селянсько-інституційні їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. 19. С. 178 – 210.

4 Гоцуляк В. Актуальні питання методології та інституціоналізації історії селянства в дзеркалі історіографії. *Вісник Черкаського університету . Серія Історичні науки*. 2010. Вип. 182. С. 16-20.

5 Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011. 219 с.

6 Присяжнюк Ю. Українське селянство в контексті сучасних дослідницьких завдань. *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 74 – 79.

7 Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М.І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130 – 136.

8 Лях С. Методологія історії: класика і практика. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 130 с.

9 Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. К.: «ВПЦ Київський університет», 2022. 464 с.

10 Прутула Х. Соціально-економічний розвиток сільських територій: регіональний вимір. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долишнього НАН України», 2015. 356 с.

11 Павлов А. Руральний контекст глобального економічного розвитку України. *Modern Science – Moderni Veda. Praha*. 2015. № 5. С. 15 – 22; Павлов А. Ідентифікація і класифікація сільських територій: теорія, методологія, практика. Одеса: Астропринт, 2015. 344 с.; Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69 – 86; Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 30 – 37; Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 157 – 186; Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні напрями. Одеса: Астропринт, 2018. 408 с.

12 Павлов О., Павлова І. Руралістичні засади брендингу сільських територій Південного регіону України. Одеса: Астропринт, 2019. 288 с.; Стельмах С. Парадигми історичної думки у XX столітті. *Політична думка*. 1997. № 4. С. 153 – 169; Стельмах С. Історична наука // *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2005. С. 562 – 566.

Our judgments are in line with the correct observations of T. Portnova. The scientist defines the period we have outlined as the time of the “Golden age” of the history and anthropology of the peasantry. The researcher justifiably emphasizes that the development of historical science was significantly influenced by the “practices of ‘social history’ in the study of ‘dumb’ subordinate social groups”¹³. First of all, we are talking about the peasantry.

Given these general trends in historical science, a peasant-centered approach to the study of social problems of rural-peasant development is emerging in Ukrainian academic discourse. It was represented in the work of agricultural economist V. Yurchyshyn and his team of like-minded people: L. Shepotko, P. Sabluk, O. Onyshchenko, O. Pavlov, and others. In particular, V. Yurchyshyn substantiated and made public the idea that “until the peasant-centered principle becomes a priority in Ukrainian society, there is a real threat of losing the peasantry as a social class”. He called for raising the peasant issue to the level of a national idea and proposed a specific algorithm for its implementation. He also raised the problem of peasant asociality as a result of reforming the agricultural sector of the economy without taking into account possible social risks and negative consequences. It is possible to eliminate such peasant antisociality by developing and implementing a peasant-centered state strategy¹⁴.

The reasons for the emergence of ruralism, according to O. Pavlov, one of the theorists of this methodology, are as follows: first, “the current state of globalization, characterized by the development of two opposing trends - integration and localization of all spheres of public life”; second, a new understanding of “the issue of interaction between urban and rural territorial subsystems of society”; third, the fallacy of the approach that ignores the specifics of cities and villages; fourth, the inexpediency of artificially limiting rural development to the agricultural food function¹⁵; fifth, the deepening specialization of scientific research and integration of urban and rural areas; sixth, the emergence of new interdisciplinary scientific fields that accumulate

the potential of modern science and its innovative research methods¹⁶.

In our opinion, the picture of the reasons for the formation of ruralism will be more complete if we take into account both the reasons given above by O. Pavlov and the global trends of the 1960s-1980s, intellectual reflection on existential challenges in a highly organized industrial civilization, the emergence of new tools of historical science, such as “new social history,” and the intellectual contribution of the scientific school of V. Yurchyshyn. All of these phenomena and processes, in our opinion, can be figuratively called, to paraphrase a famous work by J. Melin of 1914¹⁷, “facing the peasants.” This, in our opinion, is the generalized formula-cause of the emergence of ruralism. O. Pavlov also agrees with this, noting that rural studies “arose as a result of a systematic study of such a complex natural and socio-spatial formation as rural areas in terms of its structure and functions. It (rural studies - the authors of the article) unites all scientific areas that study certain components of the rural territorial subsystem of society”¹⁸.

It is interesting that similar trends in the socio-economic, socio-political, and intellectual development of European countries in the 1830s gave rise to the phenomenon of agrarianism, a peasant-centered phenomenon of that time¹⁹.

Developing a judgment about rural studies as a scientific field, O. Pavlov distinguishes three levels of its research field:

- 1) global;
- 2) national;
- 3) rural.

The first level includes issues related to the foundations of the natural, spiritual, and economic existence of rural society, the place and prospects of the rural direction of development in the modern globalized world, and the role of agricultural labor in solving global problems, etc. The second includes issues related to the entire set of interconnections and relationships between the rural territorial subsystem of society and the corresponding urban subsystem. The third is the range of issues that reveal the specifics of rural life in all its manifestations: from the rational foundations of the natural and socio-cultural space of rural areas to their mental im-

13 Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. К.: «ВПЦ Київський університет», 2022. 464 с.

14 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні направлення. Одеса: Астропринт, 2018. С. 8.

15 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*, 2016. № 5. С. 30.

16 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69.

17 Мелін Ж. Назад к земле. Москва: Труд, 1914. 190 с.

18 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69.

19 Корновенко, С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.

age. Priority issues include land ownership and land use, effective use of the integral potential of rural areas, development of the rural economy, creation of appropriate conditions for rural life, so that life in rural areas becomes a joy for those who are born and live there²⁰.

The concept of rural studies includes the following: “rurality”, “rural development”, “ruralization”, “ruralism”, “rural history”. Their meaning, according to Pavlov, defines the system of knowledge about rural studies as an interdisciplinary scientific field²¹. Thus, rural studies, as interpreted by the developers of this scientific concept, is an interdisciplinary scientific field that unites all scientific areas that study certain components of the rural territorial subsystem of society. In this understanding of the essence of this methodological construct, we see an attempt by its authors to combine the general and the specific, the global and the local, eliminating contradictions between them, and to approach the study of rural history as a component of rural studies in a systematic and comprehensive manner. At the same time, the use of the concepts of “rural territorial subsystem of society” and “rural history” requires, in our opinion, convincing arguments and explanations of how their use differs for the better from the well-known concepts of “peasantry”, “agrarian history”, etc.

The primary importance in the conceptual apparatus of rural studies belongs to “rarity”. It is defined as a certain state of being that is dynamically developing. This understanding of it correlates with the philosophical interpretation of life as a holistic unity of anthropic, material, social and spiritual forms of life. In this sense, “rurality” is a real state of both natural and artificial nature, society and consciousness (mentality). It is an objective and subjective reality that manifests itself in the objects of the material and ideal world, in the social and individual consciousness. It is the world of things and ideas created by nature and man as its creator²². Rationality-being is in constant spatial and temporal development. It is the essence and state of the object of study. It is translated from Latin as rurality²³.

In general, “rurality” is understood broadly by ruralists. In addition to the above, it is interpreted in the following ways. First, as a rural

identity that is associated with a certain object of rurality, its specific activity, as well as with the space and place of activity. Its attributes, expressors of rural identity, are the peasant, agriculture, and the village. Ruralists, sharing the position of the civilizational approach in the interpretation of the peasantry, believe that the last three categories position a certain stage of civilizational development of mankind - an agrarian society in which the dominant and identifying components were the peasantry as a social group, agricultural labor as the main type of economic activity and way of life, and the village as a type of settlement and space of life. Further, using the terminology of the civilization approach, they interpret “rurality” as “an attribute of pre-industrial social development or as a historical anachronism, manifested in the dominance of natural-patriarchal and agrarian-small-scale economic systems”²⁴. Secondly, “rurality” is both a social phenomenon and a social process that is understood outside of the formative context. It is a way of perceiving the world and living of Ukrainian citizens living in rural areas²⁵. Third, “rurality” is a concept that has undergone semantic changes. Initially, “rurality” was associated with the village as an arable settlement, whose inhabitants were mainly engaged in agriculture. In view of this, the term “rural” had a sectoral rather than settlement origin. Over time, it came to mean everything that was associated with a settlement formed around arable land. The expansion of the economic functions of the village did not lead to a change in semantics. The village continued to be understood as a place of production. This gave scholars grounds to consider the concepts of “agrarian” and “rural” to be identical. Semantic changes in “rurality” occurred in the early twenty-first century with the introduction of the concept of “rural areas” into scientific circulation. Since then, “rurality” has been understood from the perspective of the territorial approach²⁶.

The typical signs, features and properties of “rurality” are:

- 1) agricultural use of the territory;
- 2) economic mono-functionality;
- 3) fine-dispersed type of settlement;
- 4) low-rise and estate development of the territory;

20 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 70.

21 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 31.

22 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні напрями. Одеса: Астропринт, 2018. С. 24.

23 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69.

24 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 31 – 32.

25 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69 – 70.

26 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 32.

- 5) combination of agricultural landscapes with natural & recreational landscapes;
- 6) socially homogeneous composition of the population;
- 7) low population density;
- 8) basic infrastructure;
- 9) simplified communication system;
- 10) direct nature of interpersonal relations²⁷.

This definition of “rurality,” as its analysis shows, combines several methodological approaches. In our opinion, these are: “history of mentality”, civilizational, social history, etc. Ruralists confirm the correctness of our reasoning and note that rural studies as a scientific field is based on the following important theoretical and methodological foundations “the fundamental provisions of civilizational and world-system theories, physical economy, socioeconomics, the concept of sustainable development, modern achievements of economic, historical, geographical, legal, sociological, philosophical sciences, ethnology, cultural studies, public administration theory and their methodological arsenal”²⁸.

Generally, without objecting to this attempt to concentrate in one scientific field the scientific tools of other branches of knowledge, we would like to draw attention to some contradictions that arise as a result of the use by ruralists of certain concepts that they use to define the essence of “ruralism”. In particular, the first thesis stated above: “the attributes and expressions of rural identity are the peasant, agriculture, and the village”. The second is “rural identity, which is associated with a certain object of rurality, its type of activity, as well as with the space and place of activity.” The third is the “rural-centered approach” declared by the scientific school of V. Yurchyshyn. Comparison of these theses makes it obvious that the interpretation of “ruralism” overlooks its subject, its carrier, and “rural identity,” in our opinion, is a category-identifier of only space, not a way of production activity, and it does not have a subjective character. In addition, “rural identity” cannot be a phenomenon of the civilizational approach used by ruralists to define “ruralism.” Such a civilizational phenomenon is known to be the peasantry. O. Pavlov himself writes about this in his monograph, noting that the peasant (social

group)²⁹ is the expressor of rationality. In view of this, the term “peasant identity” seems to be more correct, as “rural identity” is undoubtedly a component of it.

In our opinion, the ruralists’ judgment of agrarian society “as a historical anachronism, manifested in the dominance of natural-patriarchal and agrarian-small-scale economic systems” requires additional arguments. It contradicts the interpretation of the peasantry by representatives of the civilizational approach, whose scientific tools are used by ruralists to define “rurality.” In particular, O. Spengler, as V. Afanasiev has rightly proved, substantiated that “the peasant class serves the great life not only by giving it food obtained from the land, but also by its own blood, which for centuries has been flowing from villages to higher classes, taking their form there and supporting their life”³⁰. O. Pavlov himself, in his 2015 publication, emphasizes that “rurality” is “not positioned as a natural-patriarchal or agrarian-small-scale system”³¹.

According to the above understanding of “rurality”, the object of scientific attention of ruralists is rural areas. The latter are interpreted as an agro-ecosystem, economic space, social environment and mental image³². In our opinion, this proposed definition of the concept is abstract. It contains categories, such as “mental space,” which are debatable and subject to interpretation. Our reservations are recognized by O. Pavlov. He points out that there are a number of difficulties with this term:

- 1) the implicit nature of the concept;
- 2) pluralism in understanding due to different approaches to its interpretation by representatives of different fields of knowledge;
- 3) the concept is not enshrined in Ukrainian legislation;
- 4) non-recognition of rural areas as an independent object of sociological research;
- 5) uncertainty of the criteria for identifying rural areas³³.

At the same time, despite the above reservations, ruralists consider it appropriate to speak of rural history as a component of rural studies; as an independent branch of historical science in the context of rural studies, the research field of

27 Ibid. С. 33.

28 Павло О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69 – 86. С. 70.

29 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні направлення. Одеса: Астропринт, 2018. 408 с. С. 25.

30 Афанасьев В. Историческая социология Данилевского, Шпенглера и Сорокина. *Социологические исследования*. 2005. № 5. С. 129 – 137. С. 133.

31 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69.

32 Павлов А. Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика. Одеса: Астропринт, 2015. С. 72 – 153.

33 Ibid. С. 72.

which is rural space and rural territories (objects of rural progress)³⁴. They substantiate the expediency of this position by referring to the latest historical developments, in particular, those of J. Vermenich, as well as foreign historiography, such as the work of J. Levy. In their understanding, what is common to both domestic and foreign historiography in defining the research field of rural history is the historical reconstruction and interpretation of a certain local space, the boundaries of which are determined by the type of settlement. Ruralists are convinced that rural space is multiscale, not limited to the village, rural areas occupying a certain area of rural space, thus embodying it and endowing it with natural and social characteristics, it is the object of historical research as a component of rural studies. According to this logic, the temporal, spatial and essential³⁵ dimensions of rural territory as a multilevel system are the direct subject of study of rural history³⁶.

In this context, it is important to answer the question: “What is rural history, which has as its subject matter a multi-scale rural space embodied by rural areas and endowed with their natural and social characteristics?” Ruralists interpret rural history as both theoretical and empirical history. By the first component, they mean historical knowledge about the national level of rural areas, and by the second - a cross-section of historical knowledge at other levels of territories, primarily the basic one. Accordingly, rural history directly corresponds to the hierarchical structure of rural areas. It consists of the history of the territories of the basic level (history of the territorial community), the territories of the district level (rural local history), the territories of the regional level (history of the rural component of the region), the territories of the national level (history of the rural territorial subsystem of society)³⁷.

In our opinion, this answer is not exhaustive, as it leaves unanswered the question: “How is rural history different from agrarian history?” There is a reasonable understanding that “rural history” is a derivative of “urban” or “urban history” or its opposite, because ruralism, as its developers note, was formed as the antithesis of urbanism. As is well known, agrarian history is a science that produces historical knowledge at

both the macro and micro levels, a fundamental component of Ukrainian history. In this context, the agrarian history of Ukraine is indeed “the history of the peasantry, the foundation of the nation,” the history of “the presence of the peasantry in the national history of Ukraine”³⁸.

Ruralists’ attempts to show agrarian history as a discipline that, along with historical geography, social geography of agriculture, regional studies, historical landscape studies, etc., resulted from the “junction” or intersection of directions and points of contact of common research problems, are also insufficiently motivated³⁹. According to the authors of the article, the “disciplines” listed by O. Pavlov are self-sufficient branches of humanities that were formed in the context of the global development of scientific knowledge with a clear object and subject field of study. The ambition for interdisciplinarity of rural studies, and thus of rural history, is not a sufficient reason to downplay the importance of historical geography, agrarian history, etc. Such an approach is questionable in an attempt to define the essence of rural history by denying the self-sufficiency of other branches of the humanities and claiming their research field.

Based on the above logic of O. Pavlov’s presentation, the opposite judgment seems reasonable: rural studies, and thus rural history, were the result of the “junction” or intersection of such independent branches of humanities as agrarian history, historical geography, etc. that had already been formed in previous years and centuries. The basis for this judgment is the lack of a ruralist, and thus “rural history” scientific toolkit.

Borrowing/using the scientific tools of other branches of the humanities, rural studies, and thus rural history, should have its own, so to speak, autochthonous scientific tools. Instead, the analysis of the methods of rural history proposed by O. Pavlov shows only their borrowing. In particular, the researcher considers the “arsenal of research methods of historical science” to be a scientific toolkit of rural history. These include: source study, retrospective, event analysis, etc⁴⁰. Based on the analysis of the above, it is obvious that these methods are methods of historical science and do not reflect the difference

34 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 69.

35 Ibid. С. 76.

36 Ibid. С. 72 – 73, 75.

37 Ibid. С. 82.

38 Смолій В. Передмова // *Історія українського селянства*. Нариси в 2-х томах т. 1. С. 5.

39 Павлов О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. *Регіональна історія України*. 2015. Вип. 9. С. 78.

40 Ibid. С. 78.

between research on rural history and research on agrarian history.

We can also observe contradictions in the judgments of ruralist theorists regarding the essence of rural history. In one paragraph, they write about the fallacy of identifying rural space “with the history of the peasantry, the village, or agrarian history.” In the next paragraph, they argue the opposite, that “rural history in the context of its levels corresponds to one or another local level of historical science. Local history and microhistory are comparable to the history of a territorial community, local history to a certain extent to rural local history, and regional history to a certain extent to the history of the rural component of a region. The history of the rural territorial subsystem of society is a direct component of national history”⁴¹.

According to the authors of the article, in view of the above, the ruralists’ thesis that rural history is broader than agrarian history or the history of the peasantry requires a more thorough explanation and proof. Their arguments strengthen the understanding of rural history as synonymous with agrarian history. Their thesis about separating the rural component⁴² of historical science from its historical component is essentially a reiteration of the understanding of agrarian history as a fundamental component of Ukrainian history, as we wrote above and as stated in the preface to the two-volume essays in *The History of the Ukrainian Peasantry*. At the same time, if rural history = agrarian history, then O. Pavlov’s opinion that its separation from historical science is a development of the general scientific trend toward specialization of knowledge is reasonable. Such a separation contributes to solving socially significant problems, enriches its heuristic potential by attracting interdisciplinary methodological techniques in response to the challenge of our time - substantiating the ways of reviving rural areas and their access to a qualitatively better standard of living⁴³.

According to ruralists, “rural development” is a form of manifestation of rurality. In this sense, its task is to preserve and maintain the rural state of being and its characteristic activi-

ties, which are directly related to the origins of human life and society⁴⁴.

On the one hand, “rural development” is an objective, multidimensional process characterized by self-organization and self-development due to the multifunctionality of rural areas. On the other hand, “rural development” is the purposeful development of rural areas in accordance with their social purpose and tasks. At the same time, rural development is influenced by external factors. Globalization sets a certain algorithm for it⁴⁵.

Despite the number of approaches to the interpretation of this concept, ruralists reduce them to two main ones: sectoral and territorial. In this sense, “rural development” reflects the evolutionary development of an object, the transition from one state to another. The dynamics of development can be traced in the course of the object’s performance of specific functions determined by the nature of the object. Since the object of rational development is simultaneously associated with the relevant space and type of economic activity, there are different ways of identifying⁴⁶ it in the research discourse and management practice. According to O. Pavlov, “rural development” can be defined as a purposeful process that takes place mainly within the rural spatial segment, which plays an important role in the life of the whole society⁴⁷.

“Ruralization is understood by ruralists as a social process. There are “narrow” and “broad” interpretations of this term. In the first case, it means measures to introduce ecological and aesthetic elements of the rural landscape into the urban landscape. The second is the process of quantitative growth of rural settlements and the number of rural population, i.e. intensification of the process of rural development of the territory, spreading and preservation of the rural way of life in certain territorial elements of agglomeration settlement⁴⁸.”

It is more realistic and natural to understand “rurality” as a conscious choice of rural areas by urban residents as a more attractive place of permanent residence than the city. As a social phenomenon, rurality has its own classification. For example, O. Pavlov proposed the following:

1) imaginary (false);

41 Ibid. С. 85.

42 Ibid. С. 86.

43 Ibid.

44 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні напрoвлення. Одеса: Астропринт, 2018. С. 47 – 48.

45 Ibid. С. 60.

46 Ibid. С. 48 – 62.

47 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 34.

48 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні напрoвлення. Одеса: Астропринт, 2018. С. 62.

- 2) real (actual);
- 3) hybrid (aka 'dachaization')⁴⁹.

There are also five main types of rurality:

- 1) caused by the growth of anthropogenic pressure on the environment, primarily in cities;
- 2) socio-cultural and natural, based on religious and environmental motives;
- 3) boom in cottage construction in the suburban area;
- 4) seasonal migration of summer residents;
- 5) forced migration⁵⁰.

According to O. Pavlov, one of the four scientific categories-identifiers of 'Rural studies' is 'Ruralism'⁵¹. This concept was introduced into scientific circulation in the 1950s by the intellectual efforts of L. Wirth, a representative of the Chicago sociological school. In particular, in his work "Life in the City," he compared the lifestyles of urban and rural areas in the United States and Western Europe. He emphasized the "fusion" of urban and rural lifestyles into a single whole. This process, according to the sociologist, is an indisputable fact. In this context, he argued that "urbanism is no longer identical to industrialism, and ruralism is no longer identified with non-mechanized labor. This is due to the standardization of lifestyles. Accordingly, rural life, as we know it today, "begins to look archaic in our eyes; we increasingly look at it as a relic of another era"⁵². This definition of "ruralism" by L. Wirth, in our opinion, is not a definition of the term, since it does not reveal its meaning/content, but rather an explanation of it by applying the method of "from the opposite". Accordingly, it is debatable.

Thus, it is sufficient to assume that before L. Wirth introduced this term into scientific circulation, "ruralism" was understood only as "non-mechanized labor", "rural patriarchal way of being", which is an "anachronism" in relation to modernity and was not in wide scientific circulation. This opinion is supported by O. Pavlov, who noted that the concept of "ruralism" is the least developed concept compared to other categories of ruralism. One of the rationalism theorists explains the above situation by the fact that the term "agrarianism" is more widely used in science. At the same time, he believes that "agrarianism" and "ruralism" are

not the same thing. In particular, "agrarianism" does not replace "ruralism," which "conveys the broad content of this ideological trend." Thus, O. Pavlov interprets "ruralism" as an ideological trend that occupies a special place in the theory of ruralism. Central to "ruralism" is the anthropo-rural discourse, which is associated with the world of feelings, experiences, worldview, mental and transformative activities to "remake" a person in the rural space and increase his or her life-affirming role in social development. "The social significance of ruralism lies in the fact that the future of the entire society, not just its rural component, depends on whether it is presented as a reflective nostalgic consciousness or as a half-boyish lament for the primary patriarchal way of life, or as a worldview and ideology that reflects and promotes rurality and ruralization"⁵³. The historical mission of ruralism, the researcher argues, "is not so much to replace the habitat of rural society as to replace 'homo ruralistucus' itself"⁵⁴.

Offering his own understanding of "ruralism," O. Pavlov calls for focusing not on the triad "way of life - its resource and factor - subject," but on its reflection in the thinking activity of the researcher who traces the historical evolution of the process in the interconnection of its components. Guided by such considerations, he proves that the systemic role in understanding the essence of ruralism as a certain system of beliefs about the rural way of life is played by the assessment of the attitude of peasants and the whole society at a certain stage of its development to the land, and through this attitude - the definition of social values⁵⁵.

Considering "ruralism" as an ideological current that occupies a special place in the theory of ruralism, O. Pavlov analyzes its evolution as a system of views on agricultural labor, the village and the peasantry⁵⁶. In his opinion, the origins of ruralism, thoughts, views, ideas that fall under the definition of "ruralism" are represented in the intellectual heritage of D. Mendeleev, O. de Balzac, N. Berdyaev, K. Marx, V. Raymont, J. Horvath, J. Knap, L. Tolstoy, I. Franko, A. Fet, O. Vasilchikov, O. Herzen, M. Chernyshevsky, S. Bulgakov, V. Chernov, S. Maslov, P. Sorokin, O. Chayanov, G. Studensky, M. Oganovsky,

49 Ibid. С. 64, 72.

50 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 35.

51 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научные направления. Одесса: Астропринт, 2018. С. 74.

52 Вирт Л. Жизнь в городе // Избранные работы по социологии. Сборник переводов. М.: ИНИОН, 2005. С. 119 – 131, 127.

53 Павлов О. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016. № 5. С. 36.

54 Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 159.

55 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научные направления. Одесса: Астропринт, 2018. С. 76.

56 Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 162 – 180.

L. Litoshenko, B. Brutskus, M. Kondratiev, M. Tulaykov, M. Makarov, members of the socio-political organization “Peasant Russia” that existed in Prague in the 1920s, and others⁵⁷.

In this way, he understands ruralism as both socio-economic agrarian thought and a certain trend in fiction. However, such an understanding of “ruralism” gives grounds for its identification with these phenomena, for its understanding on the basis of similarity with another, rather than self-determination - self-identification. The above analysis deserves critical remarks in view of the fact that, apart from Ivan Franko’s work, it does not present the Ukrainian narrative itself. Whereas the latter took place in the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries and is reflected, for example, in the creative intellectual heritage of P. Kulish⁵⁸, M. Kotsiubynskyi, O. Kobylanska, D. Dontsov, V. Lypynskyi, M. Hrushevskyi, and P. Skoropadskyi. In addition to “Peasant Russia,” there was the Ukrainian Academy of Economics in interwar Czechoslovakia, in the Poděbrady region. Its scientific and pedagogical staff, in particular, H. Simantsiv⁵⁹, maintained close intellectual relations with A. Švěhla, M. Hodži, J. Kettner, and other well-known experts on agrarian-peasant issues⁶⁰.

The analysis proposed by O. Pavlov, in our opinion, would only benefit if the author expanded the subject field of his research and provided more convincing arguments in favor of distinguishing “ruralism” from “agrarianism.” Pavlov’s reasoning does not clearly show that “agrarianism” and “ruralism” are not the same thing; on the contrary, it shows their ideological and fundamental kinship, especially their peasant-centeredness. In our opinion, “ruralism” means “agrarianism of the second half of the twentieth and early twenty-first centuries”, the evolution of agrarianism in the light of the development of knowledge, research methodologies, and new civilizational and global challenges. In particular, our research has shown that agrarianism has a broad and narrow meaning. In the broad sense, Central and South-Eastern European agrarianism of the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century is a holistic socio-cultural phenomenon, a phenomenon of

the history of Central and South-Eastern Europe of the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century, caused by objective-subjective-subjective factors that are the object of knowledge. In a narrower sense, Central and Southeastern European agrarianism is a system of peasant-centered ideas of various subjects of the socio-cultural space of Central and Southeastern Europe in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century, and their practical implementation. Concretizing a narrower understanding of the Central and South-Eastern European agrarianism of the second half of the nineteenth - first third of the twentieth centuries, we state that this is a system of ideas about peasants, peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history capable of independent state-building; a component of the state’s domestic economic policy aimed at solving the agrarian/peasant question; as self-awareness of peasants, as peasant political culture and political consciousness, as the practical realization of peasant hopes and ideas about their just future; a component of social, party and political thought⁶¹.

In terms of its ideological and semantic content, our understanding of “agrarianism” coincides with the understanding of “ruralism,” with a correlation of chronological boundaries that do not contradict but complement each other. Here are the arguments in favor of our position. First, the circumstances of the formation of both phenomena are similar: the cyclical-historical recurrence of “turning to the land”. Secondly, both “agrarianism” and “ruralism” are the discovery of the “peasantry” for the world in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century and the second half of the twentieth century - the beginning of the twenty-first century, respectively. Thirdly, both “agrarianism” and “ruralism” are strategies for the integrated development of the village, peasantry, rural areas, their socio-economic, socio-cultural and other components, taking into account the chronological limits of the existence of these phenomena, and the tools for its implementation. Fourthly, the ignoring by ruralists of the agrarian practices of solving the agrarian issue, the

57 Павлов А. Руралістика: теорія, методологія, научні напрями. Одеса: Астропринт, 2018. С. 75 – 104.

58 Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. Ч. 5. С. 64 – 76.

59 Корновенко С., Глібішук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм. Черкаси, 2021. С. 167 – 184.

60 Корновенко С., Компанієць О. Українсько-чехословацький аграристський дискурс 1920-х – 1930-х рр. *Український селянин*. 2022. Вип. 28. С. 14-26. Корновенко, С., Тельвак, В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.

61 Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16.

peasant revolutionary subjectivity of 1902-1933 deepens the already existing contradictions in “ruralism” regarding its peasant-centeredness as a phenomenon declared by the scientific school of V. Yurchyshyn and not represented in the categorical apparatus of “ruralism”. Fifth, the approach of complementarity proposed by us does not contradict the self-sufficiency of both agrarianism and ruralism, but only confirms the continuity in the development of scientific and theoretical thought and practices of its implementation, and expands the heuristic possibilities of both. Sixthly, both agrarianism and ruralism are based on the same methodology of the civilization approach, the Annales school, the socio-cultural approach, etc. Seventh, our approach does not deny the civilizational significance of the peasantry, and strengthens the balance between global and local studies of the peasantry as a multidimensional, objectively existing historical phenomenon. Eighth, both phenomena are an alternative to both local and global socio-economic, socio-political, sociocultural, technological, etc. progress, a “third way.” Ninth, while agrarianism is a heuristic scientific tool for studying the pre-industrial, industrial peasantry, ruralism is a post-industrial one. In this way, synergy or complementarity is achieved, i.e., the expansion of chronological boundaries, object and subject fields of research, the volume and thoroughness of the new scientific knowledge gained, etc. Tenthly, the intellectual work of ruralists, as evidenced by the analysis of the works of its representatives, concerns the 1980s-2000s. Representatives of this methodological trend do not have works on the agrarian history of Ukraine, for example, the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries.

Our position is confirmed by the understanding of “ruralism” by ruralists themselves. In particular, O. Pavlov unequivocally and reasonably states that “ruralism is designed to form a systematic view of the prospects and ways of rural development in a post-industrial society”⁶². This, in our opinion, is the heuristic potential of ruralism. Indeed, the threat to Ukraine’s national security also comes from neglecting the existing problems of rurality.

The heuristic potential of ruralism is fully revealed in studies related to the agrarian history of Ukraine in the 2000s: rural branding as a marketing tool and management function; methodological foundations of rural branding; characteristics of rural areas in the context of the branding approach; socio-economic determinants of rural branding; concepts of rural brand formation, etc⁶³.

In this regard, the study of the mental map of images of rural areas of modern Ukraine, based on the ruralism methodology, is indicative. Given its scientific, practical, and socio-political significance, it is relevant. It represents the objects of identification in the perception of certain subjects of identification, which characterizes their type of thinking, level of consciousness and attitude to these natural and socio-spatial formations. According to the findings of ruralists, the majority of the population of Ukraine, including rural residents, do not perceive rural areas as a desirable place to live. In particular, the most part of young people do not formulate prospects for their life trajectory in rural areas. The researchers’ arguments that rural areas have a negative image among Ukrainian citizens as a place of permanent residence and life are reasonable⁶⁴.

Equally scientifically significant, in particular for domestic policy in modern Ukraine, its ethno-cultural component aimed at consolidating the Ukrainian political nation, are the results of studying the structure of the ethnic composition of rural areas during the 2000s. The ruralists convincingly revealed that the highest index of ethnic mosaicism of the rural population as of 2018-2019 is characteristic of Odesa (0.64), Chernivtsi (0.45), Donetsk (0.45), Luhansk (0.44), and Zaporizhzhia (0.43) regions. The lowest scores are typical for Volyn (0.02), Ivano-Frankivsk (0.02), Ternopil (0.02), Lviv (0.03), Vinnytsia (0.04), Chernihiv (0.05), and Cherkasy (0.05) regions. The average value of the ethnic mosaic index for Ukraine is 0.25. It contrasts with the index of ethnic mosaicism in the city. The latter is 0.48. Rural areas in the Central-Northern and Western regions of Ukraine are predominantly mono-ethnic; the Eastern-Southern region is bi-ethnic; and Chernivtsi, Odesa, and Zakarpattia regions are mixed⁶⁵.

62 Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 181.

63 Павлов О., Павлова І. Руралістичні засади брендингу сільських територій Південного регіону України. Одеса: Астропринт, 2019. С. 57 – 260.

64 Павлов О. Руралізм як світогляд та ідейна течія: історичний вимір. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 182 – 183.

65 Павлов О., Павлова І. Руралістичні засади брендингу сільських територій Південного регіону України. Одеса: Астропринт, 2019. С. 24 – 25.

The conclusions. Consequently, summarizing the above, there are sufficient grounds to state: **first**, rural studies is a relatively new methodology that was formed in the 1960s - 1980s. As a reflection on the processes of globalization, it was the result of a return to “face the peasants”. It represents a new understanding of the nonlinear multidimensional interaction of rural and urban subsystems of society; **secondly**, rural studies unites all scientific areas that study certain components of the rural territorial subsystem of society; **thirdly**, the conceptual apparatus of rural studies includes “rurality”, “rural development”, “ruralization”, “ruralism”, “rural history”; **fourthly**, rural history, according to ruralists, despite the controversial theoretical development of the concept, is a component of ruralism, an independent branch of historical science in the context of ruralism, which is both theoretical and empirical history, the subject field of which is rural space and rural territories; **Fifth**, the heuristic value of rural studies in general and ruralism in particular is that the latter is designed to form a systematic view of the prospects and ways of rural development in a post-industrial society. The heuristic potential of ruralism is fully revealed in studies of the agrarian history of Ukraine in the 2000s. The authors of this article have not found any works based on ruralism that deal with earlier periods of Ukraine’s agrarian history, so it is not possible to talk about the heuristic potential of ruralism in relation to earlier periods of Ukraine’s agrarian history; **sixth**, the ruralists’ thesis that rural history is broader than agrarian

history or the history of the peasantry requires additional theoretical elaboration. In particular, the understanding of the essence of rural history and its scientific tools proposed by ruralists requires additional argumentation. Given the results of the analysis of their proposed considerations of the essence of rural history, they, in the opinion of the authors of the article, only strengthen the understanding of the latter as a synonym for agrarian history; **seventh**, ruralists do not provide a coherent system of convincing evidence in favor of their thesis that “‘agrarianism’ and ‘ruralism’ are not the same thing. On the contrary, the considerations offered by ruralists provide sufficient grounds to speak of ruralism as the agrarianism of the second half of the twentieth and early twenty-first centuries; **eighth**, there are no fundamental differences between agrarianism and ruralism; they complement each other as methodological paradigms. For example, while agrarianism is a heuristic scientific tool for studying the pre-industrial, industrial peasantry, ruralism is a post-industrial one. In this way, synergy or complementarity is achieved, i.e., the expansion of chronological boundaries, object and subject fields of research, the broad character and thoroughness of the new scientific knowledge gained, etc.

Funding. The article contains the results of a study based on the fundamental research ‘Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century: the peasant world’ (state registration number: 0123U101600).

References:

1. Afanasev, V. (2005). Istoricheskaya sotsiologiya Danilevskogo, Shpenglera i Sorokina. [Historical sociology of Danilevsky, Spengler and Sorokin]. *Sotsiologicheskie issledovaniya. [Sociological research]*, 5, S. 129 – 137. [in Russian].
2. Bondar, V. (2008). Suchasna istoriografiiia ahrarnoi istorii Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» [Modern historiography of the agrarian history of Ukraine in the second half of the 19th - early 20th centuries. on the pages of the «Ukrainian Historical Journal»]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian Historical Collection]*, 11, 337 – 351. [in Ukrainian].
3. Bondar, V. (2008). Vitchyzniani selianoznavchi instytutsii yi yikh rol u vvychneni istorii ukrainskoho selianstva poreformenoi doby. [Domestic institutions of peasant studies and their role in the study of the history of the Ukrainian peasantry of the post-reform era]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. [Historiographic research in Ukraine]*, 19, 178 – 210. [in Ukrainian].
4. Farenii, I. (2019). Kontseptsiiia natsionalnoi ahrarnoi burzhuaznoi revoliutsii pochatku XX st. akademiika M.I. Yavorskoho. [The concept of the national agrarian bourgeois revolution of the beginning of the 20th century. Academician M.I. Yavorsky]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 21, 130 – 136. [in Ukrainian].
5. Honcharevskyi, V. (2011). Tsyvilizatsiinyi pidkhid do istorii: suchasnyi ukrainskyi dosvid (1991-2009) [Civilization approach to history: modern Ukrainian experience (1991-2009)]. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].

6. Hotsuliak, V. (2010). Aktualni pytannia metodolohii ta instytutstionalizatsii istorii selianstva v dzerkali istoriohrafii [Current issues of methodology and institutionalization of peasant history in the mirror of historiography]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya Istorychni nauky. [Bulletin of Cherkassy University. Series Historical sciences]*, 182, 16-20. [in Ukrainian].
7. Kalakura, Ya. (2022). Ukrainska istoriohrafia na perelomi: vid metodolohichnoho monizmu do yevropeiskykh oriientyriv. [Ukrainian historiography at a turning point: from methodological monism to European landmarks]. Kyiv: «VPTs Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
8. Kornovenko, S. & Kompaniets, O. (2022). Ukrainsko-chechoslovatskyi ahrarytskyi dyskurs 1920-kh – 1930-kh rr. [Ukrainian-Czechoslovak agrarian discourse of the 1920s - 1930s.]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 28, 14-26. [in Ukrainian].
9. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th - the first third of the 20th century]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian].
10. Kornovenko, S. (2020). Khutirska filosofia P.Kulisha: bilia dzherel ukrainskoho ahraryzmu [The peasant philosophy of P. Kulish: near the sources of Ukrainian agrarianism] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 5, 64 – 76. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M., Ilytskyi, V., Kompaniets O., Iozovyi, V., Pasichna, Yu. & Telvak, V. (2021). Selianotsentrychnyi fenomen Ukrainkoi revoliutsii 1917 – 1921 rr.: ahraryzm [The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917-1921: agrarianism]. Cherkasy. [in Ukrainian].
12. Liakh, S. (2021). Metodolohiia istorii: klasyka i praktyka. [Methodology of history: classics and practice]. Zaporizhzhia: Vydavnychi dim «Helvetyka». [in Ukrainian].
13. Melin, Zh. (1914). Nazad k zemle. [Back to the ground]. Moskva : Trud. [in Russian].
14. Pavlov, A. (2015). Identifikatsiya i klassifikatsiya selskikh territorii: teoriya, metodologiya, praktika. [Identification and classification of rural territories: theory, methodology, practice]. Odessa: Astroprint. [in Russian].
15. Pavlov, A. (2015). Ruralnii kontekst globalnogo ekonomicheskogo razvitiya Ukraini. [Rural context of global economic development of Ukraine]. *Modern Science – Moderni Veda*, 5, 15 – 22. [in Russian].
16. Pavlov, A. (2018). Ruralistika: teoriya, metodologiya, nauchnie napravleniya. [Ruralistics: theory, methodology, scientific directions]. Odessa: Astroprint. [in Russian].
17. Pavlov, O. & Pavlova, I. (2019). Ruralistychni zasady brendynhu silskykh terytorii Pivdennoho rehionu Ukrainy. [Rural principles of branding of rural areas of the Southern region of Ukraine]. Odesa: Astroprint. [in Ukrainian].
18. Pavlov, O. (2015). Predmetne pole silskoi istorii yak skladovoi ruralistyky. [the subject field of rural history as a component of rural studies]. *Rehionalna istoriia Ukrainy [Regional history of Ukraine]*, 9, 69 – 86. [in Ukrainian].
19. Pavlov, O. (2016). Sutnist teoretychnykh zasad ruralistyky: poniatiino-katehorialnyi aparat. [The essence of theoretical foundations of rural studies: conceptual and categorical apparatus]. *Ekonomika APK [Economy of agro-industrial complex]*, 5, 30 – 37. [in Ukrainian].
20. Pavlov, O. (2018). Ruralizm yak svitohliad ta ideina techiia: istorychnyi vymir. [Ruralism as a worldview and ideology: historical dimension]. *Rehionalna istoriia Ukrainy [Regional history of Ukraine]*, 12, 157 – 186. [in Ukrainian].
21. Portnova, T. (2016). Liubyty i navchaty: selianstvo v uiavlenniakh ukrainskoi intelihentsii druhoi polovyny XIX st. [love and teach: the peasantry in the ideas of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th century]. Dnipropetrovsk: LIRA. [in Ukrainian].
22. Prysiazhniuk, Yu. (2018). Ukrainske selianstvo v konteksti suchasnykh doslidnytskykh zavdan. [Ukrainian peasantry in the context of modern research tasks]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 20, 74 – 79. [in Ukrainian].
23. Prytula, Kh. (2015). Sotsialno-ekonomichni rozvytok silskykh terytorii: rehionalnyi vymir. [Socio-economic development of rural areas: regional dimension]. Lviv: DU «Instytut rehionalnykh doslidzhen imeni M.I. Dolishnoho NAN Ukrainy». [in Ukrainian].
24. Smolii, V. (2006). Peredmova [Foreword]. *Istoriia ukrainskoho selianstva. [History of the Ukrainian peasantry]*. Kyiv. [in Ukrainian].

25. Stelmakh, S. (1997). Paradyhmy istorychnoi dumky u XX stolitti. [Paradigms of historical thought in the 20th century]. *Politychna dumka [Political opinion]*, 4, 153 – 169. [in Ukrainian].
26. Stelmakh, S. (2005). Istorychna nauka [Historical science]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine]*. Kyiv: Naukova dumka, 3. [in Ukrainian].
27. Vasylchuk, H. (2006). Problemno-teoretychni priorytety suchasnykh dysertatsiinykh doslidzhen z istorii Ukrainy 20 – 30-khrr. XX st.: istoriografichnyi dyskurs. [Problem-theoretical priorities of modern dissertation studies on the history of Ukraine 20-30 years. 20th century: historiographical discourse]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka. [Bulletin of Zhytomyr State University named after I. Franko]*, 30, 22 – 28. [in Ukrainian].
28. Virt, L. (2005). Zhizn v gorode [Life in the city]. *Izbrannie raboti po sotsiologii. [Selected works on sociology]*. Moskva: INION, 119 – 131. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 05.09.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.11.2023

УДК 94(477.5) «XIX/XX»

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Klish-Syrotiuk

Andriy Klish

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214088961>

e-mail: Klish_1980@tnpu.edu.ua

Nazar Syrotiuk

postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0760-163X>

e-mail: nazar.syrotjuk@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Klish, A. & Syrotiuk, N.(2023). Promoting the establishment of Raiffeisen unions in Halychyna through the columns of the newspaper «Ruslan». *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 71-76. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Klish-Syrotiuk

PROMOTING THE ESTABLISHMENT OF RAIFFEISEN UNIONS IN HALYCHYNA THROUGH THE COLUMNS OF THE NEWSPAPER «RUSLAN»

Abstract. The aim of the article is to explore and analyze the process and results of propaganda and application of Raiffeisen's ideas regarding the establishment of credit unions in Halychyna in the late 19th century through the pages of the newspaper «Ruslan». Focusing on the influence of this publication on the formation and development of the cash-credit system in the region, the article seeks to highlight the role of «Ruslan» in promoting cooperative ideas and contributing to the creation of financial institutions aimed at improving the economic situation of the population and the development of agriculture.

The scientific novelty of the article lies in the analysis of the role and impact of the newspaper «Ruslan» in popularizing Raiffeisen's ideas about the creation of credit unions in Halychyna. Articles, publications, and editorial materials that illuminate and contribute to the spread of cooperative concepts are considered.

Conclusions. As a result of the analysis of the history of propagating the establishment of Raiffeisen's credit unions in Halychyna through the pages of the newspaper «Ruslan», several key conclusions can be drawn. «Ruslan» played a crucial role in disseminating ideas of the credit-cooperative movement in Halychyna. Through its articles and publications, it became a platform for promoting Raiffeisen's ideas and highlighting the advantages of establishing unions in rural communities. The simplicity and effectiveness of Raiffeisen unions were emphasized in the newspaper. «Ruslan» acted not only as an informational channel but also as a platform for expressing the thoughts and opinions of citizens. The active interaction of readers with the editorial team allowed the shaping and adaptation of cooperative ideas to the specific needs of communities. The propaganda of credit-cooperative ideas through the newspaper contributed to the activation of rural communities in establishing Raiffeisen unions. Created unions became not only a financial instrument but also a platform for uniting citizens in addressing their economic needs. However, the proposed projects of progressive reforms by Christian socialists did not find complete approval among the wider audience.

Key words: newspaper «Ruslan», Raiffeisen unions, Halychyna, sejm, cooperation.

Андрій Кліш

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214088961>

e-mail: Klish_1980@tnpu.edu.ua

Назар Сиротюк

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0760-163X>

e-mail: nazar.syrotjuk@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Кліш А., Сиротюк Н. Пропагування заснування спілок Райфайзена в Галичині на шпальтах часопису «Руслан». *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 71-76. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Klish-Syrotiuk

ПРОПАГУВАННЯ ЗАСНУВАННЯ СПІЛОК РАЙФАЙЗЕНА В ГАЛИЧИНІ НА ШПАЛЬТАХ ЧАСОПISУ «РУСЛАН»

Анотація. *Мета статті* дослідити та проаналізувати процес та результати пропаганди та застосування ідей Райфайзена щодо створення кредитних спілок в Галичині в кінці XIX ст. на сторінках часопису «Руслан». Акцентуючи увагу на впливі цього видання на формування і розвиток касово-кредитної системи у регіоні, стаття прагне висвітлити роль «Руслана» у поширенні ідей кооперації та сприянні створенню фінансових установ, спрямованих на поліпшення економічного становища населення та розвиток сільського господарства.

Наукова новизна статті полягає у аналізі ролі та впливу часопису «Руслан» у популяризації ідей Райфайзена щодо створення кредитних спілок у Галичині. Розглядаються статті, публікації та редакційні матеріали, що висвітлюють і сприяють поширенню концепцій кооперації.

Висновки. У результаті аналізу та дослідження історії пропагування заснування кас Райфайзена в Галичині через сторінки часопису «Руслан» можна зробити кілька ключових висновків. Часопис «Руслан» відіграв важливу роль у поширенні ідей кредитно-кооперативного руху в Галичині. Завдяки статтям та публікаціям він став платформою для просування ідей Райфайзена та висвітлення переваг заснування кас у сільських громадах. У часописі наголошувалося на простоті та ефективності спілок Райфайзена. Часопис виступав не лише як інформаційний канал, але й як платформа для висловлення думок та поглядів громадян. Активна взаємодія читачів із редакцією дозволяла формувати та адаптувати ідеї кооперації під потреби конкретних громад. Пропаганда кредитно-кооперативних ідей через часопис сприяла активізації сільських громад у заснуванні кас Райфайзена. Створені каси ставали не лише фінансовим інструментом, але і платформою для об'єднання громадян у вирішенні їх економічних потреб. Проте, запропоновані християнськими суспільниками проекти поступових реформ не знайшли повного схвалення серед широкого загалу.

Ключові слова: часопис «Руслан», спілки Райфайзена, Галичина, сейм, кооперація.

Formulation of the issue. Against the backdrop of socio-economic transformations in the agrarian society of Halychyna in the second half of the 19th century, the ideas of cooperation and the establishment of credit unions by Raiffeisen gained special popularity and relevance. This period in the region's history was accompanied by an active search for new forms of social organization, and the credit unions, implemented at the initiative of Raiffeisen, became not only an innovative solution to economic challenges but also a means of strengthening community self-reliance and solidarity.

This scientific article is dedicated to a retrospective analysis and systematization of the process of promoting the ideas and practices of establishing Raiffeisen credit unions in Halychyna through the pages of the newspaper «Ruslan». By examining the contribution of this publication to the formation of credit cooperative structures, we aim to elucidate how the newspaper influenced the development of the cooperative movement in the region, contributing to the establishment and dissemination of Raiffeisen's ideas.

Analysis of recent research and publications. The issue of promoting Raiffeisen unions' establishment has not been thoroughly explored in the scientific literature. Certain aspects of their activities have been analyzed in the works of S. Geley¹, I. Havlich², A. Klish³.

The source study aspect of the article involves the analysis of materials from the newspaper «Ruslan», which is a crucial source for studying the ideas and implementation of credit-cooperative initiatives in Halychyna. In particular, editorial articles, analytical materials, and letters from readers reveal details of the propagation of Raiffeisen's ideas in the public and contribute to the process of union establishment.

The aim of the article is to explore and analyze the process and results of propaganda and application of Raiffeisen's ideas regarding the establishment of credit unions in Halychyna in the late 19th century through the pages of the newspaper «Ruslan». Focusing on the influence of this publication on the formation and development of the cash-credit system in the region, the article seeks to highlight the role of «Ruslan» in promoting cooperative ideas and

1 Гелей С. Для загального добра. Вплив Української Греко-Католицької Церкви на становлення та розвиток кооперативного руху в Галичині. *Дзвін*. 2003. № 4. С. 117–125.

2 Гавліч І. Українська кредитна кооперація у Східній Галичині (остання третина XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Л., 2010. 22 с.

3 Кліш А. Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 468 с.

contributing to the creation of financial institutions aimed at improving the economic situation of the population and the development of agriculture.

Presentation of the main material. The newspaper «Ruslan» was published from 1897 to 1914 in Lviv. It served as the printed organ of the political environment that coalesced around O. Barvynskyi – the Catholic-Ruthenian People's Union (CRPU), the «Ruska Hromada», and the Christian-Social Union. Representatives of these political forces (Christian socials) adhered to the ideas of «organic work», including in addressing the socio-economic problems of Ukrainians.

In our opinion, the thesis put forward by V. Taraban and N. Bila, stating that «the CRPU did not propose any projects for agrarian reforms, as they supported the policies of Polish noble parties and primarily provided peasants with economic advice», appears somewhat oversimplified and tendentious⁴.

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Christian socials actively advocated agrarian issues, paying particular attention to the establishment of Raiffeisen credit unions. The purpose of these associations was to improve the material and moral relations in rural communities, eliminate usury, educate peasants about savings, and foster interest in investing money in the development of agriculture.

Raiffeisen unions were characterized by several key factors. Firstly, their activity was limited to two rural communities. This allowed only residents of one village to be members of the union, ensuring familiarity with the financial situation of each member and providing a guarantee of responsibility and moral principles. Joining the union required individuals to demonstrate a high level of responsibility and trust.

Another reason for the success of Raiffeisen unions was the prohibition of any financial manipulations, protecting them from potential abuses and financial losses. This longstanding practice contributed to gaining trust and a good reputation, which became crucial factors in the success of these unions⁵.

In the newspaper «Ruslan», the advanced experience of similar unions in Europe was

presented, with a particular emphasis on the founder of credit institutions, Wilhelm Raiffeisen, known for his religiosity and initiative. Raiffeisen, observing German peasants, came to the conclusion that the moral decline of the peasantry affected their material well-being. His idea was to create economic peasant associations based on Christian moral values, solidarity, and the Christian duty of the rich towards the poor.

The newspaper repeatedly drew parallels between the situation of German and Halychynan peasants in a 50-year retrospective. It was noted that in Germany in the 1840s-1850s and in Halychyna in the 1890s, usury was thriving. The newspaper devoted considerable attention to the activities of Wilhelm Raiffeisen, particularly regarding the establishment of communal bakeries that produced cheaper bread for peasants. According to the correspondent of the newspaper, this demonstrated his first successful attempt to unite peasants to reduce their economic dependency. These associations, originating in 1849 in Germany and subsequently spreading to Austria, France, and Italy, survived due to the events of the Austro-Prussian War (1866) and the Franco-Prussian War (1870–1871), as other credit institutions were destroyed by inflation⁶. Anticipating resistance to the establishment of Raiffeisen cooperatives in Halychyna, the authors of the articles repeatedly cited Wilhelm Raiffeisen as an example. Despite pressure and persecution, he remained true to his ideals and continued to open new cooperatives. This attests to the conviction of «Ruslan» publishers in the correctness of the cooperative movement's direction.

The Christian socials saw in Raiffeisen unions a protection for the peasants of Halychyna against usury. A. Vakhnianyn actively used examples of the successful fight against usury by associations in Germany and Western Austria, pointing out their ability to strengthen rural communities. He appealed to the Ukrainian intelligentsia, urging them to support peasants in creating such associations, believing that without their support, the initiative would have limited prospects. A. Vakhnianyn emphasized that Raiffeisen unions

4 Тарабан В., Біла Н. Чинники формування національної свідомості та залучення українського селянства Галичини до визвольної боротьби (кінець XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 2009. № 652: Держава та армія. С. 35.

5 О сільських касах системи Райфайзена. *Руслан*. Ч. 57. 1899. С. 1.

6 Засади і організація сільських кас шадничих і позичок системи Райфайзена. *Руслан*. Ч. 58. 1899. С. 1–2.

had the potential to morally rejuvenate rural communities.

The speaker called on the Halychynan intelligentsia to join the development of credit unions based on the Raiffeisen system. He noted that the intelligentsia should use Raiffeisen-style credit unions as a means to assist the peasants. The appeal to the intelligentsia may indicate an attempt to involve different segments of the population in supporting the initiative.

The deputy drew attention to the fact that the parliament perceived the establishment of Raiffeisen unions as assistance to peasants, clergy, and school teachers. This indicates an intention to involve various social strata and leverage their support for the success of the initiative. A. Vakhnianyn pointed out that the success of the new institution was guaranteed by its structure and principles. Additionally, he emphasized the Christian foundation of the institution, which involved helping the weaker members and excluded financial exploitation. This indicates an attempt to embed moral values into the functioning of the economic institution.

A positive aspect of Raiffeisen unions that sets the institution apart from others and leads to interaction and support among its members, according to the deputy, is the combination of capital and labor. Additionally, a positive aspect of these associations was their foundation on mutual assistance and encouragement of their members for self-development.

Overall, A. Vakhnianyn expressed confidence that the new credit institution would be successful and adhere to ethical standards, promoting social development and mutual assistance among rural populations.

The speaker emphasized the problems associated with various forms of usury. He noted that peasants became dependent on usurers who took away all their earnings. Therefore, it was necessary to create new, accessible credit institutions for peasants to help them address financial difficulties and support economic development. It was asserted that the new credit institution opposed various forms of usury.

He expressed hope that the implementation of local credit for peasants could lead to an improvement in the economic situation and

an increase in the standard of living of the population⁷.

On December 28, 1897, A. Vakhnianyn, in his address to the Halychynan Sejm, called for the use of Raiffeisen unions to create affordable conditions for cheap credit for peasants. On December 29 of the same year, he proposed an immediate decision regarding the establishment of loan funds. He justified this necessity by the significant increase in peasants indebtedness, which hindered their economic development. In 1898, A. Vakhnianyn suggested allocating 200,000 crowns from the regional fund for the organization of Raiffeisen unions in Halychyna⁸.

To incorporate the experience of similar associations, the regional administration sent Deputy D. Savchak to Western Austria. After his familiarization with the operations of these associations, a project was prepared and approved by the Sejm. To explain the purpose, methods, and rules of the associations, letters from the administration were sent to the counties. In Lviv, a bureau was established to oversee regional branches, providing information and assisting in legal matters. Financial assistance and inventory for organization were provided to the specially registered associations. A loan fund was created with an initial capital of 2 million crowns, supplemented annually by an additional 40,000 crowns. The administration emphasized that the success of the associations depended on the interest of the peasants, and for this purpose, various brochures and statutes were issued, used in the formation of each association⁹.

The internal structure of Raiffeisen unions was simple. General assemblies of participants annually elected the management of the association, consisting of three individuals: a chairman, a secretary, and a treasurer. A Supervisory Board was also formed to oversee the association's work, with the treasurer reporting to it every three months. Members of the association regularly made small contributions, which formed a reserve fund and covered the expenses of the management.

The treasurer, responsible for the financial operations of the association, did not receive any profit and, therefore, had no interest in the financial dealings of the organization. This ease of control allowed the management and the

7 Річ пос. Вахнянина виголошена в соймі 16. Марця в справі кредиту для селян. *Руслан*. Ч. 53. 1899. С. 1.

8 Річ пос. Вахнянина над предложеном банкової комісії, виголошена в соймі красвім дня 18. Лютого. *Руслан*. Ч. 32. 1898. С. 2.

9 Засади і організація сільських кас щадничих і позичок системи Райфайзена. *Руслан*. Ч. 58. 1899. С. 1–2; Засади і організація сільських кас щадничих і позичок системи Райфайзена. *Руслан*. Ч. 59. 1899. С. 1–2.

Supervisory Board to influence loan recipients, and in case of violations or irrational use of funds, they could recover the invested money¹⁰.

Unfortunately, Raiffeisen unions did not gain popularity in Halychyna, where only a small network of Raiffeisen unions existed (around 70 branches in 1900). They were typically embraced by wealthier peasants, especially in Krylos near Halych, where 95 individuals joined with a significant initial capital¹¹. Christian socialists actively worked on organizing the Ukrainian society to establish Raiffeisen unions¹².

There were several reasons for this. The newspaper «Dilo» – a press organ of the so-called oppositional populists – started an agitation campaign against Raiffeisen unions. K. Levitsky argued against the need for their establishment, as there were already rural savings banks and agricultural societies united in the Credit Union. In response to these remarks, «Ruslan» stated that the existing credit unions, associations, and societies were still too weak and unable to resist usurers. It was noted that Raiffeisen unions had significant advantages, as they were new to the peasants. The newspaper pointed out that without the help of the intelligentsia, it would be difficult for peasants to understand these new systems¹³.

Surprisingly, Moscow-oriented activists from the Society named after M. Kachkovsky, who were ideological opponents of Christian socialists, positively embraced the idea of creating Raiffeisen unions, seeing tangible benefits for peasants. In particular, this idea was supported by Father Yu. Kunitsky and Father Hr. Chubaty in Ternopil¹⁴.

In the newspaper «Ruslan», dissatisfaction is expressed with the lack of an active stance from «Prosvita» regarding the explanation and support of the initiative to create Raiffeisen unions among the rural population. One of the authors called on «Prosvita» to actively and publicly contribute to the dissemination of information about these institutions to ensure their successful popularization. It was repeatedly emphasized the indifference of the

Ukrainian intelligentsia to the establishment of Raiffeisen unions. This was attributed to the fact that the majority of populists were against it¹⁵.

Another obstacle in the establishment of Raiffeisen unions was certain legal formalities, due to which courts refused to register new associations¹⁶.

Ukrainian peasants in Halychyna essentially lost the opportunity to improve their economic situation through the creation of Raiffeisen unions. «Ruslan» provided numerous examples of how Polish peasants, with the support of the intelligentsia, were creating similar associations and expressed concern that the Ukrainian intelligentsia was passive and lacked understanding regarding the issues of the peasants¹⁷.

Conclusions. As a result of the analysis of the history of propagating the establishment of Raiffeisen's credit unions in Halychyna through the pages of the newspaper «Ruslan», several key conclusions can be drawn. «Ruslan» played a crucial role in disseminating ideas of the credit-cooperative movement in Halychyna. Through its articles and publications, it became a platform for promoting Raiffeisen's ideas and highlighting the advantages of establishing unions in rural communities. The simplicity and effectiveness of Raiffeisen unions were emphasized in the newspaper. «Ruslan» acted not only as an informational channel but also as a platform for expressing the thoughts and opinions of citizens. The active interaction of readers with the editorial team allowed the shaping and adaptation of cooperative ideas to the specific needs of communities. The propaganda of credit-cooperative ideas through the newspaper contributed to the activation of rural communities in establishing Raiffeisen unions. Created unions became not only a financial instrument but also a platform for uniting citizens in addressing their economic needs. However, the proposed projects of progressive reforms by Christian socialists did not find complete approval among the wider audience.

10 В справі Райфайзенівських кас. *Руслан*. Ч. 154. 1899. С. 1.

11 Спілка Райфайзена. *Руслан*. Ч. 82. 1900. С. 3.

12 Потреба охорони селянства. *Руслан*. Ч. 47. 1900. С. 1.

13 Райфайзенівські каси позичкові. *Руслан*. Ч. 155. 1899. С. 1–2.

14 Новинки. *Руслан*. Ч. 20. 1900. С. 2–3.

15 Райфайзенівські каси позичкові. *Руслан*. Ч. 155. 1899. С. 1–2.

16 В справі заснованя «Райфайзенюк». *Руслан*. Ч. 117. 1900. С. 1–2.

17 Райфайзенівські каси позичкові. *Руслан*. Ч. 155. 1899. С. 1.

References:

1. Gelei, S. (2003). Dlya zahal'noho dobra. Vplyv Ukrayins'koi Hreko-Katolyts'koi Tserkvy na stanovlennya ta rozvytok kooperatyvnoho rukhu v Halychyni [For the common good. The influence of the Ukrainian Greek Catholic Church on the formation and development of the cooperative movement in Halychyna]. *Dzvin*, 4, 117–125. [in Ukrainian]
2. Havlich, I. (2010) Ukrayins'ka kredytna kooperatsiya u Skhidnii Halychyni (ostannya tretyna XIX st. – 1914 r.) [Ukrainian credit cooperation in Eastern Halychyna (last third of the 19th century – 1914)]. *Candidat's thesis*. [in Ukrainian]
3. Klish, A. (2018). Mizh politykoyu ta relihiyeyu: suspil'no-khrystyyans'ky rukh u Halychyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Between politics and religion: socio-Christian movement in Halychyna at the end of the 19th – early 20th centuries]. [in Ukrainian]
4. *Novinky [News]*. (1900). *Ruslan*, 20, 2–3. *Sils'kykh kasakh systemy Raifayzena [About rural funds of the Raifayzen system]*. (1899). *Ruslan*, 57, 1. [in Ukrainian]
5. *Potreba okhorony selyanstva. [Need to protect peasants]*. (1900). *Ruslan*, 47, 1. [in Ukrainian]
6. *Raifayzenivski kasy pozychkovi [Raifayzen's loan funds]*. (1899). *Ruslan*, 155, 1–2. [in Ukrainian]
7. *Rich pos. Vakhnyanina nad predlozhenyem bankovoyi komisii, vyholoshena v soymi kraevim dnya 18. Lyutogo [The speech of deputy Vakhnyanin over the proposal of the banking commission, spoken at the regional assembly on February 18]*. (1898). *Ruslan*, 32, 2. [in Ukrainian]
8. *Rich pos. Vakhnyanina vyholoshena v soymi 16. Martsiya v spravi kredytu dlya selyan [The speech of deputy Vakhnyanin spoken at the assembly on March 16 in the matter of credit for peasants]*. (1899). *Ruslan*, 53, 1. [in Ukrainian]
9. *Spilka Raifayzena [Raifayzen Association]*. (1900). *Ruslan*, 82, 3. [in Ukrainian]
10. Taraban, V. & Bila, N. (2009). Chynnyky formuvannya natsional'noi svidomosti ta zaluchennya ukrayins'koho selyanstva Halychyny do vyzvol'noyi borot'by (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Factors of the formation of national consciousness and involvement of the Ukrainian peasantry of Halychyna in the liberation struggle (end of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnikha»*. [Visnyk National University “L'vivska politekhnikha”], 652: Derzhava ta armiya [The state and the army], 32–37. [in Ukrainian]
11. *V spravi Raifayzenivskiykh kas [In the case of Raifayzen'skas]*. (1899). *Ruslan*, 154, 1. [in Ukrainian]
12. *V spravi zasnovannya «Raifayzenok» [In the case of establishing «Raifayzenok»]*. (1900) *Ruslan*, 117, 1–2. [in Ukrainian]
13. *Zasady i organizatsiya sils'kykh kas shchadnykh i pozyczok systemy Raifayzena [Principles and organization of rural savings and loan banks of the Raifayzen system]*. (1899). *Ruslan*, 58, S. 1–2. [in Ukrainian]
14. *Zasady i orranizatsiya sils'kykh kas shchadnykh i pozyczok systemy Raifayzena [Principles and organization of rural savings and loan banks of the Raifayzen system]*. (1899). *Ruslan*, 59, 1–2. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 01.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 14.12.2023

УДК 94:63](477)«1922/1939»

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kovalova

Nataliia Kovalova

PhD hab. (History), Associate Professor, Professor of Department of Philosophy and Ukrainian Studies of SHEI

«Ukrainian State University of Chemical Technology», Dnipro, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. (2023). Peasant issues on the pages of the yearbook «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» (1922–1939). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 77-87. (In English). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kovalova

PEASANT ISSUES ON THE PAGES OF THE YEARBOOK «HISTORICAL CALENDAR-ALMANAC OF THE RED GUELDER ROSE» (1922–1939)

Abstract. Purpose. *The purpose of the research is to study observations of various aspects of life and activities of the peasantry in Naddniprianska Ukraine, made by the soldiers of the Galician units, participants of the national liberation movement of 1917–1920 in the «Greater Ukraine», reflected in the texts of the periodical «Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac» (1922–1939).*

Scientific novelty. *For the first time, the author of the article analyses problems and the content in periodical publications on peasant studies in the period of 1917–1920.*

Conclusion. *In this article, we define a certain circle of authors writing for the «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose», who published materials on peasant topics. By genre, these articles belong to war memoirs. Based on the origin of the authors and their affiliation to certain military formations, we have distinguished the following groups of authors: soldiers of the Austro-Hungarian army and the Sich Riflemen Legion (prisoners of war and active servicemen); emigrant peasants; foremen and riflemen of the Sich Riflemen «from Kyiv» and Ukrainian Galician Army. It has been established that the circle of contributors to the calendar-almanac is significantly different from the collective of authors of the «Chervona Kalyna the Chronicle».*

The publications of the «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» logically fall into four sets defined by the problematics: the first group of works describes peasants managing farming in the conditions of the First World War and in 1917 – early 1918, the peasant-landlord relationships; the second group highlights the influence of the Bolshevik propaganda on peasants' worldview and trends among them at the beginning of 1918; the third group of posts is devoted to the interaction of the Sich Riflemen Legion with the peasantry of the Naddniprianshchyna region (February – September 1918); the fourth group of articles highlights the relations of Galicians (Sich Riflemen «from Kyiv» and Ukrainian Galician Army) with the peasantry in 1919–1920.

It is established that the authors of the memoirs revealed the course and culminating aspects of the peasant revolution, in particular, the wars between villages for the land that used to belong to landlords, the creation of the first collective farms, compensation for losses to landowners, consequences of the land ownership eradication for the landlords. Military Galicians became witnesses and active participants in the formation of the peasant mindset on the basis of the national system of values – just as the peasants of the Naddniprianska Ukraine, pro-Bolshevik at the beginning of 1918, were actively opposing the Bolsheviks and helping the Ukrainian army at the end of 1919 – the beginning of 1920. Articles in the «Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac» serve as an additional source for the study of the peasant revolution in Naddniprianska Ukraine.

Keywords: *peasantry, Galician soldiers, «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose», memoirs, peasant revolution.*

Наталія Ковальова

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», м. Дніпро, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>

e-mail: boriss2002@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Ковальова Н. Селянська проблематика на сторінках щорічника «Історичний календар-альманах Червоної калини» (1922–1939 рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 77-87. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Kovalova

СЕЛЯНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЩОРІЧНИКА «ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР-АЛЬМАНАХ ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ» (1922–1939 РР.)

Анотація. Метою дослідження виступає оцінка різних аспектів життя і діяльності селянства Наддніпрянської України воїнами галицьких частин, учасниками національно-визвольного руху 1917–1920 рр. на «Великій Україні», відображена у публікаціях часопису «Історичний календар-альманах Червоної Калини» (1922–1939).

Наукова новизна. Авторкою статті уперше проаналізовано проблематику та змістове наповнення публікацій часопису з селянською тематикою періоду 1917–1920 рр.

Висновки. У статті визначено коло авторів «Історичного календаря-альманаху Червоної Каліни», які публікували у своїх творах матеріали з селянської тематики. За жанровою приналежністю ці публікації є воєнними мемуарами. За походженням авторів і їх належністю до певних військових формувань нами виокремлено такі групи авторів: вояки австро-угорського війська і Легіону УСС (військовополонені та чинні військовослужбовці); селяни-емігранти; старшини і стрільці «київських» Січових Стрільців та УГА. Встановлено, що коло дописувачів календаря-альманаху суттєво відрізняється від авторського колективу «Літопису Червоної Каліни».

За проблематикою визначено чотири комплекси публікацій «Історичного календаря-альманаху Червоної Каліни»: у першій групі творів охарактеризовано селянське господарювання в умовах Першої світової війни і в 1917 – початку 1918 рр., відносини селян із поміщиками; у другій групі висвітлено вплив більшовицької пропаганди й агітації на поведінку селян та їх настрої на початку 1918 рр.; третя група дописів присвячена взаємодії Легіону УСС із селянством Наддніпрянщини (лютий – вересень 1918 р.); четверта група публікацій часопису висвітлює відносини галичан («київських» Січових Стрільців та УГА) із селянством в 1919–1920 рр.

З'ясовано, що авторами спогадів розкрито перебіг та кульмінаційні аспекти селянської революції, зокрема, війни між селами за землю поміщика, створення перших колективних господарств, відшкодування збитків землевласникам, наслідки ліквідації поміщицького землеволодіння. Військові-галичани стали свідками й активними учасниками формування національно орієнтованого селянського світогляду – як пробільшовицько налаштовані на початку 1918 р. селяни Наддніпрянщини наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. активно протидіяли більшовикам і допомагали українському війську. Публікації календаря-альманаху слугують додатковим джерелом для вивчення селянської революції в Наддніпрянській Україні.

Ключові слова: селянство, військові-галичани, «Історичний календар-альманах Червоної Каліни», спогади, селянська революція.

Formulation of the issue. «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» became the first publishing project of the cooperative founded by the participants of the liberation struggle of 1914-1921 with the aim of preserving the memory of the glorious past of the Ukrainian Sich Riflemen, the «Kyiv» Sich Riflemen and the Ukrainian Galician Army. The journal was published from 1922 to 1939 – 18 issues of the calendar-almanac are known. Unlike the «The Chronicle of the Red Guelder Rose», all numbers of which are digitized and available on the Internet, the «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» is not so popular among researchers and is difficult for readers to access. The most complete collection of the periodical is kept in the funds of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. Turning to this historical source makes it possible to supplement the picture of the peasant revolution in Dnipro Ukraine, in particular, to trace the evolution of peasant attitudes and behaviour in 1917–1920.

Analysis of recent research and publications. The military and political activities of the USSR Legion, the «Kyiv» Sich Riflemen (hereinafter – SR), and the UGA have been studied in detail by scientists. Among the latest studies, we note the works of M. Lazarovych¹, M. Lytvyn², I. Khoma³, O. Zavalniuk, and S. Oliynyk⁴. Involvement in the scientific circulation and analysis of the publications of the journal «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» (hereinafter – HCARGR) has an episodic character⁵. The source potential of this journal, in particular from peasant issues, have not yet been explored by researchers of the struggle of Galician soldiers in the Dnipro Ukraine. The source analysis of the publications on the peasant theme of the journal «The Chronicle of the Red Guelder Rose» has been carried out by us in other publications⁶. A valuable basis for our research is the bibliographic index of publications of «The Red Guelder Rose», prepared by V. Perediryi⁷.

1 Лазарович М. Політична активізація українських січових стрільців у контексті революційних подій в Наддніпрянщині (1917 – початок 1918 р.). Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 63–70.

2 Литвин М. Від національного війська до соборної держави: до 100-річчя створення легіону Українських січових стрільців. З історії західноукраїнських земель. 2013. Вип. 9. С. 3–24.

3 Хома І. Історія військового формування Січових стрільців (1917–1919 роки). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2016. 240 с.

4 Завальнюк, О., Олійник С. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. 292 с.

5 Хома І. Збереження та популяризація історичної пам'яті про діяльність української армії 1917–1921 рр. (на прикладі військового формування Січових стрільців). *Historical and Cultural Studies*. 2014. Vol. 1, no. 1. С. 107–111.

6 Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.) на сторінках «Літопису Червоної Каліни». *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології / гол. редкол. С. Світленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2022. Т. 5 (30). Вип. 1–2. С. 70–80; Kovalova N. «The chronicle of the red guelder rose» as a source from the history of the peasant revolution in Dnipro Ukraine (1917–1920). *Український селянин*. 2022. Вип. 28. С. 54–63.*

7 Передирій В. Видання «Червоної Каліни» (1922–1939): історико-бібліографічне дослідження. Львів : Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2004. 357 с.

The purpose of the research is the evaluation of various aspects of the life and activities of the peasantry of Dnipro Ukraine by the soldiers of the Galician units, participants of the national liberation movement of 1917–1920 in «Greater Ukraine», reflected in the publications of the journal «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» (1922–1939). The task of the research: determination of the circle of authors of publications on peasant studies, analysis of the issues of the published materials, their informativeness (the peasant insurgent movement remained outside the scope of our research). The chronological boundaries of the research – 1917–1920 – are determined by the time of the Galician soldiers' stay in the Dnipro region.

Presenting the main material. By genre, the main form of publications of the «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» are memoirs (war memoirs). According to the issues of the publications, we propose to single out four groups: posts of prisoners of war of the Austrian army or the USSR Legion and memories of civilians (natives of the Dnipro region) about the events in the countryside in 1917 – at the beginning of 1918; evidence of the influence of Bolshevik propaganda on the peasantry at the beginning of 1918; reminiscences of USSR riflemen about their stay in Dnipro region (February – September 1918); memories of soldiers of the «Kyiv» SR and UGA about the interaction with the peasantry during their struggle in «Greater Ukraine» in 1919–1920. According to the content and issues of the publication of the HCARGR, the author's military career is covered, and the peasant theme, as in the «The Chronicle of the Red Guelder Rose», has a secondary nature. The reproduction of this background allows us to reconstruct the course of the peasant revolution in the Dnipro region through the eyes of military Galicians: their contacts with the peasantry, the evolution of peasant attitudes and behaviour. In interpreting the peasant revolution, we base ourselves on the theoretical and methodological work of scientists of the Peasantry Institute of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy⁸.

The first set of works published on the pages of the HCARGR yearbook is devoted to the characteristics of the state of peasant farming in the conditions of the World War I and the

revolutionary events of 1917 – early 1918 and the relations of peasants with landlords. Their authors are Galician prisoners of war and civilian residents of the Dnipro region – emigrants to Poland.

Sub-commissioned officer of the USSR Mykhailo Duda described the year he spent in Russian captivity doing agricultural work. From April 1916, he worked on the Vodyany hamlet near Luhansk in a wealthy farm that had agricultural machinery, 80 dessiatins of land, and 14 horses. The owner of the hamlet Soroka and his son-in-law fought at the front, and his wife, along with her 18-year-old daughter and two prisoners of war, managed the farm. The author of the memoirs described the process of farming, his conduct of cultural and educational work among the peasants, the campaigning of political parties in the Luhansk region in the spring of 1917. M. Duda was a witness and active participant in the processes of self-organization of the peasants and their arrangement of armed guards, the awakening of the national consciousness of the peasants, and the formation of anti-Bolshevik attitudes in Luhansk region⁹.

Another prisoner of war, Ilya Rogatynskiy (a peasant from Terebovlya county), documented the influence of Bolshevik agitation on the development of spontaneous peasant struggles against landlords and other landowners in the villages of Glukhiv county on Chernihiv region in February 1918. According to the observations of the author of the memoirs, deserters from the frontline incited the peasants to seize and divide privately owned land (other sources confirm this). The impetus for the seizure of other people's property was the mass abuse of alcohol by the rural population as a result of the pogroms of distilleries and alcohol warehouses. The Bolshevik-controlled villages, after the massacre of their landowners, engaged in armed confrontation for land with other rural communities – their neighbours. Such an example of hostilities between two villages was described by I. Rogatynskiy – residents of Studenky killed the family of a landowner in Kucherivka and began to demand from their neighbours to give them half of the lord's land. The Kucherivka community refused to share its landowner's land with another village. Each village created its own «army» (they even used artillery), and as a result of this confrontation, many peasants suf-

⁸ Корновенко С. Селянська революція в Україні початку ХХ ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 48–56; Корновенко С., Глібішук М., Льницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм. Черкаси, 2021. 244 с.

⁹ Дуда М. Відгуки на Слобожанщині в 1917 р. Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1937 рік. Львів, 1936. С. 151–154.

ferred – each community had wounded, killed, burned houses¹⁰. The Bolshevik terror unfolding in Hlukhiv region at the beginning of 1918, in particular the murders of landowners, figures of the Ukrainian movement, is described in detail in other memoirs of an Austrian prisoner of war (the author himself was saved from the massacre by the peasants)¹¹.

Two months of stay under Bolshevik rule and its attitude towards property and peasants in Zaporizhzhia at the beginning of 1918 are characterized in the anonymous memories of an eyewitness of those events who emigrated to the territories controlled by Poland. These memories were recorded and published by the writer Serhii Daushkov¹². The heroine of the story, together with her husband, worked for hire in the farms of German colonists. According to her, there were a total of 37 families of landless peasants in Molochansk. For a month, they received food aid from the Bolsheviks from supplies requisitioned from the colonists. A month later, all the landless from Molochansk were relocated to a German estate near the village of Bohdanivka near Berdyansk and forced to work. The peasants were faced with a choice: to divide the property of the fugitive landowner among themselves, or to jointly cultivate his land, which was 300 dessiatins. Buildings and agricultural machinery were preserved in the estate, but grain and livestock were taken away by the Bolsheviks earlier. During the month, the peasants sowed the landowner's fields and put his estate in order. The peasants' respect for other people's property (they did not divide the owner's property) and their diligence saved the estate workers from the massacre after the return of its owner, when the German troops expelled the Bolsheviks. The memoirs describe the repression of the peasants by both the Bolsheviks and German troops and landlords.

The course of the peasant revolution in the Poltava region (in the vicinity of the Hrebinka station) is covered in the memoirs of Ustia Hrytskyk, a resettled woman from Volyn¹³. Her parents had at least six children and could not feed a large family from their own land plot, which was about three dessiatins. Even before the World

War I, they moved from Volyn to Poltava region – there, the father and older brothers got a job working for the railway. In 1917, Ustia turned 12 years old, and her growing up took place against the background of numerous changes of political regimes and authorities. The girl witnessed the redistribution of landlord land and the evolution of the attitudes of the peasantry: at first, in the spring of 1917, the peasants timidly expressed their desire to redistribute the landlord's land¹⁴, and during the Bolshevik regime they carelessly cultivated this land – even after the land cut, the welfare of the peasants did not improve. The girl noted the following manifestations of the policy of war communism (characteristic for other regions as well): shortage of salt, sugar, and manufactured goods; exchange of manufactured goods for food; concealment of grain by peasants (they used it to feed livestock or processed it into moonshine); requisitioning of cattle by the Bolshevik authorities and misuse of moonshine taken from the peasants by party members¹⁵; the rise of class struggle. The author of the memoirs noted the support of the wealthy peasants of the Ukrainian authorities, their sympathy, in particular, for the person of S. Petliura¹⁶. After the death of their father during a typhus epidemic, the girls' search for work in Bolshevik institutions was unacceptable to the family. In the end, after many months of wandering in Kyiv, Ustia and her family left Soviet Ukraine and returned to Volyn, controlled by Poland. These memories were published in the HCARGR in 1929, when the girl was already 24 years old.

Therefore, the works of Galician prisoners of war and Ukrainian emigrant peasants testify to the rejection of the Bolshevik propaganda by a part of the peasantry of the Dnipro region, as well as its consequences – destructive for agriculture and tragic for individual peasants. The distribution of landlord property did not lead to a significant improvement of peasant life, and the change of political regimes was accompanied by the return of the owners and their punishment of the peasants.

The second group of posts by the HCARGR consists of the memories of the Sich Riflemen

10 Рогатинський І. Війна між двома селами (Епізод з революційних днів на Великій Україні). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1934 рік*. 1933. С. 25–26.

11 Білокін С. Глухівська трагедія (Із записок Іллі Рогатинського). *Сівєричина в історії України*. 2009. Вип. 2. С. 159–167.

12 Даушков С. В німецькому дворі (З оповідань емігрантки). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1933 рік*. Львів, 1933. С. 142–150.

13 Грицик У. Дещо з того, що пережила...: Спомини ці написані дівчиною селянкою з Волині, яка свої дитячі літа підчас війни та революції перебувала на Полтавщині. *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1933 рік*. 1929. С. 89–97.

14 Ibid. С. 90.

15 Ibid. С. 92.

16 Ibid. С. 93–94.

about the influence of Bolshevik propaganda and agitation on the behaviour of the peasants and their mood, observed by Galician soldiers at the end of 1917 and the beginning of 1918. The Russian army was disintegrating, soldiers (most of whom were peasants) were returning home from the front or from captivity. Bolshevik agitators worked hard with them – it was a planned campaign aimed at discrediting Central Rada, in modern language – PSYOP.

In the centre of the «crazy soldier's element» was the USSR sotnyk Roman Sushko (one of the organizers of the «Kyiv» Sich Riflemen, later a colonel)¹⁷. He was part of a group of USSR officers who were returning from Russian captivity from under Tsaritsyn to Kyiv through the territory of the then Chernihiv governorate (via Konotop, Bakhmach). The journey from Volga by rail took about a week. In the train, sotnyk R. Sushko witnessed and participated in numerous discussions among the military about «agrarian land», «iron political platform», the Ukrainian-Bolshevik war, about «one kettle and one louse», etc. At the same time, conversations about a strong Ukrainian army, order in the region and the authority of the Central Rada were also popular¹⁸. However, the reality that the riflemen encountered on Ukrainian territory was the opposite and disappointed them.

The already mentioned prisoner of war Ivan Rohatynskyi witnessed the use of the main thesis of the Bolshevik PSYOP in Chernihiv region at the same time – «We ate together from the same pot during the war». According to his memories, Bolshevik agitators used this technique to discredit the Central Rada in the national question and land policy: «We don't need <...> to divide. Why do we need Ukraine. <...> The Bolsheviks are giving us land as a gift even now, and the Ukrainian bourgeois Central Rada is only making promises»¹⁹. This propaganda found support among the poorly educated peasantry of the territories bordering Soviet Russia.

Soldiers of the USSR Legion, who under the terms of the Treaty of Brest came to the aid of the Central Rada in February 1918, witnessed the spread in Right-Bank Ukraine among former soldiers of the Russian army and peasants of the

Bolshevik propaganda theses about «one bowl» from which they ate together during the war²⁰. Myron Zaklinskyi, the commander of the USSR, went with his military formation and recorded the mood of the peasantry along the following route: Kamianets – Bar – Zhmerinka – Vapnyarka – Odesa – Kherson – Oleksandrivsk. He noted the tangible impact of Bolshevik agitation in some villages and the total ignorance of the peasantry about the politics and activities of the Central Rada as a result of the inactivity of Ukrainian political parties in 1917. According to his memories, most of the peasants were only interested in the land issue, ignoring conversations about the creation of an independent state and education in schools in the native language. A few supporters of the Central Rada among the peasants, aware of its activities, were former soldiers of the Ukrainian units²¹. He ascertained both Austrophile sentiments among the peasantry and intentions to resist the Austrian troops. Nationally-conscious peasants who supported the Ukrainian government, according to Zaklinskyi's memories, were found by riflemen in Zaporizhzhia – there the local peasantry considered the USSR their native army, and not foreigners, as it was felt in Podillia²².

The doctor Volodymyr Shchurovskyi came to the same conclusions: he contrasted the «dark villages» of Right-Bank Ukraine, affected by the Bolshevik agitation, with the nationally conscious peasants of Zaporizhzhia²³.

The memoirs of the mentioned authors (V. Shchurovskyi and M. Zaklinskyi) along with other works of Galician riflemen can be attributed to the third set of publications of the HCAR-GR, dedicated to the stay of the USSR Legion in «Greater Ukraine» in the spring and summer of 1918 as part of the group of Archduke Wilhelm of Habsburg (Vasyl Vyshyvanyi). In particular, V. Shchurovskyi and M. Zaklinskyi became witnesses and participants in the interaction of the Usus with the peasantry of Zaporizhzhia and Kherson region during the period of increasing repression by the Austrian military command, local authorities, and individual landowners regarding the compensation of the peasants' previously looted landlord property. The authors of

17 Сушко Р. Січові Стрільці за Центральної Ради (Мої спомини про 1 сотню СС). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік.* 1927. С. 9–37.

18 Ibid. С. 12.

19 Рогатинський І. Війна між двома селами (Епізод з революційних днів на Великій Україні). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік.* 1933. С. 25.

20 Заклинський М. Перший раз на Великій Україні. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік.* 1930. С. 22.

21 Ibid. С. 21–22.

22 Ibid. С. 28–29.

23 Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік.* 1929. С. 40, 42.

the memoirs described the course of punitive actions in some villages, in which military formations of the USSR were also involved, that is, grain requisitions and the disarmament of peasants. As noted by doctor V. Shchurovskiy, the riflemen acted in agreement with the peasants and carried out these actions «tactfully and humanely»: in the Oleksandrivsk county, the peasants themselves brought the required amount of grain to the designated places, and also provided the riflemen with food²⁴. According to M. Zaklinskyi, the riflemen tried to help the rebels by giving them weapons from their stocks²⁵. V. Shchurovskiy explains the transfer of Archduke Wilhelm Habsburg's group to the Kherson region in June 1918 with the trust that the peasants had in the Galician soldiers in Zaporizhzhia – thanks to their favourable attitude towards the USSR, the peasants, disturbed by the atrocities of the Austrian troops, refrained from launching large-scale uprisings, as it was in Kyiv region²⁶.

Myron Zaklinskyi described the course of the «population pacification» action with the participation of the USSR in the town of Dobrovelichkivka and surrounding villages in the Kherson region. Music, dances, singing, conversations about faith and customs convinced the local population that the riflemen were «true Ukrainians» (not «Austrians»), «our people», so the peasants met them with bread and salt, supplied food for the sotnia²⁷. In the person of the lieutenant, Dr. V. Starosolskyi, the riflemen helped the peasants appeal the decisions of the authorities or Austrian military units. Starosolskyi even visited the most affected villages²⁸. Protection of peasants from abuse landlords, support of Ukrainian public figures persecuted by the hetman authorities or Austrian courts, were accompanied by numerous complaints against riflemen from the Austro-Hungarian and German military command.

Sanitary desiatnyk Ivan Horbatsyo described the military actions of the USSR against the Bolsheviks in the spring of 1918, mentioned the subsequent stay of his unit in the Kherson re-

gion and the involvement of riflemen in punitive expeditions (which he did not specify). The author of the memoirs noted the influence of pro-Moscow elements, both during the time of the Central Rada and during the Hetmanate period²⁹.

Sotnyk Mykhailo Horbovyi got to Kherson region in June 1918. The riflemen travelled by train decorated with yellow and blue flags and quotes from T. Shevchenko's «Kobzar». The local population perceived the Galician soldiers as «Austrian Cossacks». The latter, on any occasion, carried out cultural and educational work among the people of Dnipro region³⁰. Lieutenant Levko Lepky of the USSR left a few lines of his memories of his stay in the Kherson region in the summer of 1918: the riflemen were a guarantor of order and peace for the local population, their return to Bukovina caused regret and anxiety³¹.

A tolerant attitude towards the peasantry of the Dnipro region was also shown by those military Galicians who served in units of the Austro-Hungarian army. In his memoirs, the commander of the 24th regiment of the Hungarian division (made up of Galicians), lieutenant Dmytro Fedorovych V. (surname was not identified), described a lot of information about the relations of the military with the peasantry of the Azov region³². His sotnia was stationed in the Greek colony of Kermenchyk, Katerynoslav governorate. Military Galicians were in the Dnipro region for half a year and were satisfied with their situation: «...the people are kind, life is good»³³. Representatives of various ethnic groups lived in the territory where the lieutenant was the «district commander»: Russians, Ukrainians, Greeks, Germans (the author of the memoirs described their economy and customs). «I had no enemies, except the landowners, from whom I requisitioned even for money», - this is how lieutenant V. characterized his position in the region³⁴. With the fall of the Austro-Hungarian Empire and the sudden retreat of the Hungarian troops, the commander of the sotnia found himself in the epicentre of the struggle between various po-

24 Ibid. С. 44.

25 Заклинський М. Січові Стрільці на Херсонщині. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік.* Львів, 1933. С. 63.

26 Щуровський В. Українські Січові Стрільці на Запоріжжю. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік.* 1929. С. 44.

27 Заклинський М. Карні експедиції УСС-ів у Херсонщині. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік.* Львів, 1933. С. 71.

28 Ibid. С. 75.

29 Горбачьо І. На поміч Центральні Раді. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік.* 1926. С. 28.

30 Горбовий М. Від'їзд УСС на В[елику] Україну 1918 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік.* Львів, 1931. С. 66–70.

31 Лепкий Л. Осінь 1918 р. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік.* 1926. С. 86.

32 Дмитро В. Осінь 1918 року на Україні. Вирваний листок із воєнних споминів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1926 рік.* 1925. С. 62–82.

33 Ibid. С. 62.

34 Ibid. С. 67.

litical forces: the Makhnovists, the Bolsheviks, the Ukrainian authorities, and ordinary bandits. A sotnia of Galicians (one hundred and twenty people and one officer) marched to Mariupol under a blue-yellow flag³⁵, got on a train there and went to Galicia. During the trip, the military helped civilians fleeing the war, picked up their compatriots, etc. They had to fight and shoot to break through: «Each station had a different authority»³⁶. The author of the memoirs described the general picture of the peasant uprising against the Hetmanate: «Clouds of peasants. Old grandfathers, young people and children; one with a braid, one with a scythe, one barehanded. Petliura's name was then pronounced as the name of a god: the avenger and the miracle worker. The people poured in like a flood»³⁷.

So, the second set of publications of the HCARGR is devoted to the opposition of the Galician military to the Bolshevik agitation at the beginning of 1918, and the third set of memories covers the stay of the USR Legion in «Greater Ukraine» from February to September 1918. The memories we analysed contain information about the course of the peasant revolution against the background changes in power: the protection of the interests of the peasants by the USR and the latter's tolerant attitude towards the Galicians as part of the Austro-Hungarian army.

The fourth set of publications of the HCARGR (the most numerous) is devoted to the interaction of Galicians with the peasantry during their struggle as part of the «Kyiv» Sich Rifleman and UGA in the Dnipro region in 1919–1920.

Petro Reshetylo-Mytsak, a rifleman of the 1st Doroshenko Infantry Regiment of the UPR Army, described the influence of the Bolshevik agitation on the army of the Directorate of the Ukrainian People's Republic and the organization of opposition to the Ukrainian authorities from the side of the peasantry. The author of memoirs, originally from Galicia, was mobilized to the Ukrainian army at the age of seventeen. He joined the ranks of the «Kyiv» Sich Rifleman and at the end of January 1919, he defended Kyiv. With his own eyes, the young

soldier observed cases of hostile attitude of the peasants of the Kyiv region to the army of the Ukrainian People's Republic: in the village of Semypolky, the Bolsheviks, with the help of local peasants, captured the Ukrainian military, or the peasants shot the riflemen in the back³⁸. The Army of the Directory was formed from nationally unconscious peasants, who were quickly agitated by the Bolsheviks and deserted. Therefore, the author calls the peasants the third force that fought against the Ukrainian army (after the Bolshevik cavalry and panzers)³⁹.

The mood of the peasantry, their attitude towards the Ukrainian army in different regions of the Dnipro region was described by the soldier of the UGA Luka Lutsiv⁴⁰. After the crossing through Zbruch on July 16, 1919, the Podillia peasants met the tired Galician soldiers in different ways: sometimes with disdain, and sometimes with hospitality. At the end of August 1919, in the vicinity of Kyiv, the peasants met Ukrainian soldiers in Austrian uniforms as liberators and treated them to all the products and vegetables that they refused to sell to the Bolsheviks⁴¹. The rebels of Ataman Zelenyi, who maintained contact with the army of the Ukrainian People's Republic, helped Galicians (almost two hundred soldiers) to escape from the Denikin «prison of honour» from the Darnytsia station in early October 1919. Luka Lutsiv, the author of memoirs, was among the fugitives. The peasants of the surrounding villages hid the fugitives, fed them, and transported them from one village to another. Insurgents «managed» in the vicinity of Tripillia: «The villages lived their separate life»⁴². However, the further the military Galicians went from the hospitable Kyiv region, the more indifferent the population of Podillia treated them⁴³.

UGA rifleman Ivan Tomynchuk, mobilized to the army at the age of 18, also described his hungry wanderings in the Podillia region in the summer of 1919: the peasants refused to share food with the UGA soldiers («there is no bread for the Austrians») and they had to eat green apples from the orchards. Because of this, the rifleman fell ill with typhus for the second time. «In Podillia, near Zbruch, there are bad people.

35 Ibid. С. 72–73.

36 Ibid. С. 78.

37 Ibid. С. 79.

38 Решетило-Мицак П. Зі споминів сімнадцятилітнього новобранця. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1932 рік.* 1931. С. 60, 65.

39 Ibid. С. 65.

40 Луців Л. На Україні: (Уривки споминів). *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік.* 1927. С. 90–98.

41 Ibid. С. 91.

42 Ibid. С. 97.

43 Ibid. С. 98.

Horse thieves and Bolsheviks themselves», the author of the memoirs tried to find the reason for such indifference of the Ukrainian peasantry⁴⁴. Lieutenant, doctor of the USSR Roman Havan-skyi explained the mistrust of the Podillia peasants in the Ukrainian army by the fact that the governorate was located in the front line and the population was demoralized by constant military operations and, in particular, by the long confrontation of the UPR army with the Bolsheviks⁴⁵.

The aforementioned memoirs of R. Havan-skyi and V. Shchurovskyi talk about the help of local peasants in rescuing the Galician soldiers⁴⁶. The military very often left their ill in private residences in the villages and towns of Podillia, and the peasants also fell ill with typhus and died⁴⁷. Therefore, the military tried to help the local population with medicines⁴⁸.

During half a year of Bolshevik rule, the attitude of the peasantry towards the Galician military and the UPR army changed significantly. Many authors of the HCARGR describe the provision of assistance to the people of Galicia – refugees from the Bolshevik repressions. In particular, after the transfer of certain parts of the RUGA to the troops of S. Petliura in the spring of 1920, Galicians found salvation from the Bolshevik massacre in the German colonies in the vicinity of Odessa. In particular, V. Kryvokulskyi spent two months as a guest of a German colonist in the village of Vyhoda, and then two weeks with his relative in another colony⁴⁹.

A. Shustykevych, a 22-year-old lieutenant of the UGA, described in detail his wanderings through the German colonies of the Kherson region and the forests of Podillia⁵⁰. In Mykolaiv, the lieutenant together with other riflemen escaped from the Bolshevik train, which was planned to take Galicians to Russia. Then the fugitives hid in German colonies – under the guise of Austrian prisoners of war, they worked as hired labourers or public shepherds. In January

1921, Shustykevych entered Romania illegally (he crossed the Dniester by boat). The author of the memoirs characterized the situation in the Ukrainian countryside at the end of 1920: the peasants' rejection of the Soviet government, Bolshevik terror, and the struggle against the rebels. The way home for Shustykevych's brother P. Okolot was different. They escaped from the train together, but got separated on the way. The author of the memoirs described a five-week hiding in a German colony – a Galician grazed corn, potatoes, pastured cows and pigs⁵¹. After a series of dangerous adventures, with the help of the peasants, he crossed the Zbruch.

The epic of the return to Galicia, which began in June 1920 after the retreat of Polish and Ukrainian troops from Kyiv, was described by Yevhen Yavorivskyi, a soldier of the UGA⁵². The retreat was difficult – they walked through forests, no one wanted to sell bread to the soldiers along the way. And in Podillia, the military-Galicians felt a very favourable attitude of the peasants, which was not there a year ago – then the local population hated the Ukrainian army and was waiting for the Bolsheviks⁵³.

Conclusions. On the pages of the «Historical Calendar-Almanac of the Red Guelder Rose» a significant number of memories about the stay of Galician soldiers in «Greater Ukraine» have been published, in which peasant themes are revealed in one way or another. We singled out the following groups of authors: soldiers of the Austro-Hungarian army and the USSR Legion (prisoners of war and active servicemen); emigrant peasants; officers and riflemen of the «Kyiv» Sich Riflemen and UGA. The circle of contributors to the calendar-almanac is significantly different from the author's collective of the «The Chronicle of the Red Guelder Rose». According to the issues of the HCARGR publications, we will distinguish four sets of works: in the first group of works, the peasant economy in the conditions of the World War I and the rev-

44 Тominчук І. Зі споминів стрільця УГА / Записав Степан Фещук. *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1934 рік*. 1933. С. 117.

45 Гаванський Р. Памятного 1919 року: (Спомини з Великої України). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1929 рік*. 1929. С. 121.

46 Щуровський В. Зі записків лікаря Бригади УСС. *Календар Червоної Каліни на 1924 рік: ювілейне видання в десятиліття виступу УСС, 1914–1924*. Львів; Київ, 1923. С. 79–90.

47 Ibid. С. 84–85.

48 Гаванський Р. Памятного 1919 року: (Спомини з Великої України). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1929 р.* 1929. С. 125.

49 Кривокульський В. Після переходу. *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1926 рік*. Львів; Київ, 1925. С. 136.

50 Шустикевич А. Спомин з Одеси. *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1928 рік*. Львів; Київ, 1927. С. 102–114; Шустикевич А. Втеча за Дністер (Спомин). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1931 рік*. Львів, 1930. С. 121–131.

51 Околот П. З пекла на волю. *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1934 рік*. Львів, 1934. С. 155.

52 Яворовський Є. З Київських домів (З останніх сторінок мого записника). *Історичний календар-альманах Червоної Каліни на 1927 рік*. Львів; Київ, 1926. С. 135–143.

53 Ibid. С. 142.

olutionary events of 1917 – early 1918 and the relations of the peasants with the landlords are characterized; the second group highlights the influence of Bolshevik propaganda and agitation on the behaviour of peasants and their mood at the beginning of 1918; the third group of posts is devoted to the interaction of the USSR Legion with the peasantry of the Dnipro region (February – September 1918); the fourth group of publications of the HCARGR covers the relations of Galicians («Kyiv» SR and UGA) with the peasantry in 1919–1920.

The authors of the memoirs revealed the course and culminating aspects of the peasant revolution at the end of 1917 – the beginning of 1918: wars between villages for the landowner's land, the creation of the first collective farms, compensation for losses to landowners, the consequences of the liquidation of landlord land ownership. Military Galicians became witnesses and active participants in the formation of a nationally oriented peasant worldview – like the pro-Bolshevik peasants of Dnipro region at the beginning of 1918 («We ate together from the

same pot during the war») at the end of 1919 – the beginning of 1920 actively opposed the Bolsheviks and helped the Ukrainian army. Publications of the HCARGR serve as an additional source for the study of the peasant revolution in Dnipro Ukraine.

Gratitude. The author of the article expresses her sincere gratitude for the help in the selection of literature to the head of the Department of Ukrainian Studies of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, PhD in History Kostyantyn Kurylyshyn, as well as to all members of the editorial board for the advice given during the research and writing of the article.

Financing. The article was prepared based on the results of the research residency «The City, Citizens and Military Armies of the Ukrainian People's Republic: Perception of the Peasant Revolution in Ukraine and the Experience of Interaction (1917-1920)» at the Centre for Urban History of East Central Europe (Lviv, January 2022).

References:

1. Bilokin, S. (2009). Hlukhivska trahediia (Iz zapysok Illi Rohatynskoho) [The Hlukhiv tragedy (From the notes of Ilya Rohatynskyi)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy [Sivershchyna in the history of Ukraine: collection of scientific works]*. Kyiv ; Hlukhiv. Vol. 2, 159–167. [in Ukrainian].
2. Daushkov, S. (1933). V nimetskomu dvori (Z opovidan emihrantky) [In the German household (From stories of an emigrant)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1933 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1933]*. Lviv, 142–150. [in Ukrainian].
3. Dmytro, V. (1925). Osin 1918 roku na Ukraini. Vyrvani lystok iz voiennykh spomyniv [Autumn of 1918 in Ukraine. A torn leaf from war memories]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1926 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1926]*. Lviv ; Kyiv, 62–82. [in Ukrainian].
4. Duda, M. (1936). Vidhuky na Slobozhanshchyni v 1917 r. [Reviews from the Slobozhanskyi region in 1917]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1937 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1937]*. Lviv, 151–154. [in Ukrainian].
5. Havanskyi, R. (1929). Pamiatnoho 1919 roku: (Spomyny z Velykoi Ukrainy) [The memorable year of 1919: (Memories from the Great Ukraine)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1929 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1929]*. Lviv, 120–132. [in Ukrainian].
6. Horbatso, I. (1926). Na pomich Tsentralni Radi [To the aid of the Central Rada]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1927 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1927]*. Lviv ; Kyiv, 25–28. [in Ukrainian].
7. Horbovyi, M. (1931). Vid'izd USS na V[elyku] Ukrainu 1918 r. [Departure of the Sich Riflemen to the Great Ukraine in 1918]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1932 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1932]*. Lviv, 66–70. [in Ukrainian].
8. Hrytsyk, U. (1929). Deshcho z toho, shcho perezhyla...: Spomyny tsi napysani divchynoiu seliankoiu z Volyni, yaka svoi dytiachi lita pidchas viiny ta revoliutsii perebuvala na Poltavshchyni [Some things I experienced...: These memories were written by a peasant girl from Volyn, who spent her childhood years in Poltava region during the war and revolution]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1930 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1930]*. Lviv, 89–97. [in Ukrainian].

9. Khoma, I. (2014). Zberezhennia ta populiaryzatsiia istorychnoi pam'iaty pro diialnist ukrainskoi armii 1917–1921 rr. (na prykladi viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv) [Preservation and promotion of historical memory of the activities of the Ukrainian Army 1917–1921 (on the example of the military formation of Sichovykh Stril'tsiv)]. *Historical and Cultural Studies*. Vol. 1, no. 1, 107–111. [in Ukrainian].
10. Khoma, I. (2016). *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv (1917–1919 roky) [History of the military formation of the Sich Riflemen (1917–1919)]*. Lviv : Publishing House of Lviv Polytechnic. [in Ukrainian].
11. Kovalova, N. (2022). Selianska revoliutsiia v Naddniprianskii Ukraini (1917–1920 rr.) na storinkakh «Litopysu Chervonoi Kalyny» [The Peasant Revolution in Naddniprianshchyna (1917–1920) on the pages of «The Chervona Kalyna Chronicle»]. *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології*. Vol. 5, no. 1–2, 70–80. [in Ukrainian].
12. Kovalova, N. (2022). «The chronicle of the red guelder rose» as a source from the history of the peasant revolution in Dnipro Ukraine (1917–1920). *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*. 28, 54–63.
13. Kornovenko, S. (2017). Selianska revoliutsiia v Ukraini pochatku XX st.: khronolohiia i vnutrishnia periodyzatsiia [The Ukrainian Peasant Revolution in the Early XXth Century: Chronology and Autonomie Periodicity]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian Peasant]*. 17, 48–56. [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M. & Ilnytskyi, V. et al. (2021). *Selianotsentrychnyi fenomen Ukrainiskoi revoliutsii 1917–1921 rr.: ahraryzm [The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917–1921: agrarianism]*. Cherkasy. [in Ukrainian].
15. Kryvokulskyi, V. (1925). Pislia perekhodu [After the crossing]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1926 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1926]*. Lviv ; Kyiv, 135–141. [in Ukrainian].
16. Lazarovych, M. (2015). Politychna aktyvizatsiia ukrainskykh sichovykh striltsiv u konteksti revoliutsiinykh podii v Naddniprianshchyni (1917 – pochatok 1918 r.) [Political Activation of Ukrainian Sich Riflemen in the Context of the Revolutionary Events in the Dnieper Region (1917 – early 1918)]. *Ukraina – Yevropa – Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia : Istoriia, mizhnarodni vidnosyny [Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations]*. Is. 15, 63–70. [in Ukrainian].
17. Lepkyi, L. (1926). Osin 1918 r. [Autumn 1918]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1927 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1927]*. Lviv ; Kyiv, 85–98. [in Ukrainian].
18. Lutsiv, L. (1927). Na Ukraini: (Uryvky spomyniv) [In Ukraine: (Excerpts of memories)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1928 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1928]*. Lviv ; Kyiv, 90–98. [in Ukrainian].
19. Lytvyn, M. (2013). Vid natsionalnoho viiska do sobornoj derzhavy: do 100-richchia stvorennia lehionu Ukrainskykh sichovykh striltsiv [From national military to unified state: 100th anniversary of the Legion of Ukrainian Sich Riflemen]. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel [From the history of Western Ukraine]*. Vol. 9, 3–24. [in Ukrainian].
20. Okolot, P. (1934). Z pekla na voliu [From hell to freedom]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1934 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1934]*. Lviv, 151–156. [in Ukrainian].
21. Peredyrii, V. (2004). *Vydannia «Chervonoi Kalyny» (1922–1939): istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia [«The Chervona Kalyna Chronicle» (1922–1939): historical and bibliographical research]*. Lviv : Lviv V. Stefanyk Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
22. Reshetylo-Mytsak, P. (1931). Zi spomyniv simnadsiatlitnoho novobrantsia [From the memories of a seventeen-year-old recruit]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1932 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1932]*. Lviv, 51–66. [in Ukrainian].
23. Rohatynskyi, I. (1933). Viina mizh dvoma selamy (Epizod z revoliutsiinykh dniv na Velykii Ukraini) [War between two villages (Episode from the revolutionary days in the Greater Ukraine)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1934 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1934]*. Lviv, 25–30. [in Ukrainian].

24. Shchurovskyi, V. (1923). Zi zapyskiv likaria Bryhady USS [From the notes of the doctor of the Ukrainian Sich Riflemen Brigade]. *Kaliendar Chervonoï Kalyny na 1924 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1924]*. Lviv ; Kyiv, 79–90. [in Ukrainian].
25. Shchurovskyi, V. (1929). Ukrainski Sichovi Striltsi na Zaporizhu [Ukrainian Sich Riflemen in Zaporizhzhia]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1929 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1929]*. Lviv, 40–44. [in Ukrainian].
26. Shustykevych, A. (1927). Spomyn z Odesy [Memoirs from Odesa]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1928 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1928]*. Lviv ; Kyiv, 102–114. [in Ukrainian].
27. Shustykevych, A. (1930). Vtecha za Dniester (Spomyn) [Escape across the Dniester (Memoir)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1931 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1931]*. Lviv, 121–131. [in Ukrainian].
28. Sushko, R. (1927). Sichovi Striltsi za Tsentralnoi Rady (Moi spomyny pro 1 sotniu SS) [Sich Riflemen under the Central Rada (My memories of the 1st squadron of the Ukrainian Sich Riflemen)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1928 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1928]*. Lviv, 9–37. [in Ukrainian].
29. Tomynchuk, I. (1933). Zi spomyniv striltsia UHA / Zapysav Stepan Feshchuk [From the memoirs of a UGA rifleman / Recorded by Stepan Feshchuk]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1934 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1934]*. Lviv, 115–121. [in Ukrainian].
30. Yavorovskyi, Ye. (1926). Z Kyiva domiv (Z ostannikh storinok moioho zapysnyka) [Home from Kyiv (From the last pages of my notebook)]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1927 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1927]*. Lviv ; Kyiv, 135–143. [in Ukrainian].
31. Zaklynskyi, M. (1930). Pershyi raz na Velykii Ukraini [The first time in the Greater Ukraine]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1931 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1931]*. Lviv, 19–29. [in Ukrainian].
32. Zaklynskyi, M. (1933). Karni ekspedytsii USS-iv u Khersonshchyni [Punitive expeditions of the Ukrainian Sich Riflemen in Kherson region]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1933 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1933]*. Lviv, 67–77. [in Ukrainian].
33. Zaklynskyi, M. (1933). Sichovi Striltsi na Khersonshchyni [Ukrainian Sich Riflemen in the Kherson region]. *Istorychnyi kaliendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1933 rik [Chervona Kalyna Historical Calendar-Almanac, 1933]*. Lviv, 54–67. [in Ukrainian].
34. Zavalniuk, O., & Oliinyk S. (2013). Ukrainska Halytska armii na Podilli (lypen 1919 – traven 1920 rr.) [The Ukrainian Galician Army in Podilla (July 1919 – May 1920)]. Kam'ianets-Podilskyi : Medobory-2006. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 01.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 03.12.2023

УДК: 930.2:[002.1:323.2]»19»(045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

Serhii Savchenko

PhD. (History), Docent, Department of the Document Studies and Information Activities Ukrainian State University of science and technologies, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Scopus-Author ID 57222372881
e-mail: serhijs@gmail.com

Oleksandr Mykhailiuk

PhD hab. (History), Professor, Department of the Document Studies and Information Activities Ukrainian State University of science and technologies, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3596-0250>
e-mail: mich_al@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Savchenko, S. & Mykhailiuk, O. (2023). «Voice of the people» in documents at the beginning of the 20th century: problems of cognitive methodology. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 88-97. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

«VOICE OF THE PEOPLE» IN DOCUMENTS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: PROBLEMS OF COGNITIVE METHODOLOGY

Annotation. The aim of the article is to consider the debatable issue of reflecting the «voice of the people», «will of the people», «dreams of the people» and other metaphysical categories of political populism in the mass documentation of competitive politics of the beginning of the 20th century. This documentation plays a key role in understanding socio-cultural processes and the specifics of the interaction between the people, the authorities and the politically active intelligentsia.

Conclusions. The article raises the question of how the «voice of the people» is reflected in the documents of the beginning of the 20th century, which can be conventionally defined as «political documentation», as well as how this voice can be detected and isolated from the stream of political declarations of the party intelligentsia. These are, first of all, «conviction» documents, letters of thanks, addresses, telegrams, police reports, protocols and a number of others that arose in the context of the activation of socio-political life and interaction between the government, the people and political forces of a pro-government and opposition nature (revolution, peasant movement, changes in the state system, the birth of parliamentarism, legalization of party life, etc.). An important point in the correct interpretation of such documents and documentary complexes is the historian's ability to see and take into account the extent of distortions of the authentic «voice of the people» reflected in these texts. Aberrational factors were the intervention of «intermediaries» between the people and the authorities, who tried to pass their position on the will of the people.

Key words: documents, sources, voices of peasants, sentences, reports.

Сергій Савченко

*кандидат історичних наук, доцент, кафедра документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
e-mail: serhijs@gmail.com

Олександр Михайлюк

*доктор історичних наук, професор, кафедра документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна*
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3596-0250>
e-mail: mich_al@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Савченко С., Михайлюк О. «Голос народу» в документах початку ХХ століття: проблеми методології пізнання. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 88-97. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Savchenko-Mykhailiuk

«ГОЛОС НАРОДУ» В ДОКУМЕНТАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ

Аногація. Метою статті є розгляд дискусійного питання про відображення «голосу народу», «волі народу», «мрій народу» та інших метафізичних категорій політичного попугізму в масовій документації конкурентної

політики початку ХХ ст. Ця документація відіграє ключову роль для розуміння соціокультурних процесів та специфіки взаємодії між народом, владою та політично активною інтелігенцією.

Висновки. У статті порушується питання, як відображається «голос народу» у документах початку ХХ століття, котрі можна умовно визначити, як «політична документація», а також як цей голос можна виявити і вичленувати з потоку політичних декларацій партійної інтелігенції. Йдеться пердусім про приговорні документи, листи-подяки, адреси, телеграми, поліцейські звіти, протоколи та низку інших, що виникли в контексті активізації суспільно-політичного життя та взаємодії між владою, народом та політичними силами проурядового та опозиційного характеру (революції, селянського руху, змін у державному ладі, зародження парламентаризму, легалізації партійного життя тощо). Важливим моментом коректної інтерпретації таких документів та документальних комплексів є здатність історика бачити та враховувати масштаби спотворень автентичного «голосу народу», відображеного у цих текстах. Аберційними чинниками були втручання «посередників» між народом та владою, які намагалися видати свою позицію за волю народу.

Ключові слова: документи, джерела, голоси селян, приговори, рапорти.

Постановка проблеми. Селян називають «мовчазною більшістю». Завдяки А. Гуревичу ця метафора набула значної популярності серед істориків¹. Утім, як і будь-яка інша метафора, вона відбиває лише частину правди. Як показують дослідження К. Гінзбурга, що описав картину світу італійського мельника ХVI століття, народ не завжди мовчить, особливо, коли опиняється під слідством та тортурами інквізиції². Нашим духовним слідчим ми теж зобов'язані цінною інформацією, яку їм вдалося витиснути з еретиків, розкольників, ворожбитів та богохульників³. Місіонерам ХІХ ст. під час теологічної полеміки вдавалося розговорити селян-сектантів. Вони лишили по собі змістовні протоколи бесід із заблудлими. Проте в усіх подібних випадках існує вірогідність спотворення отриманої інформації. Ми не певні, що голоси селян записані правильно, в автентичній формі, і що слідчий, місіонер, бюрократ чи «адвокат народу» не видавали бажане за дійсне, не приписували своїм респондентам власні чи вигадані погляди та мотиви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографічному сенсі для нас важитимуть передовсім ті студії, де проблема «селянських джерел» дотична до історичної епістемології. Поміж головних назвемо праці Б. Литвака, Л. Сенчакової, О. Сухової, І. Ковальченка, О. Буховця, Д. Кудінова та ін. Історіографія приговорного руху докладно проаналізована Д. Кудіновим⁴. Він загалом критично оцінив доробок тих учених,

що тлумачили приговори надто прямолінійно. Тим не менше, свою статтю цей автор починає з тези, що ці документи «з'явилися безпосередньо в народі, на низових рівнях революції та нерідко відбивають ґрунтовну, не заангажовану політичними програмами партій суспільну свідомість»⁵. В який спосіб можна встановити адекватність відображення (відбиття) оригіналові? З якими «чистими» виявами свідомості селян ми можемо порівнювати? Чи можливо це взагалі?

Метою статті є розгляд дискусійного питання про відображення «голосу народу», «волі народу», «мрій народу» та інших метафізичних категорій політичного попультізму в масовій документації конкурентної політики початку ХХ ст.⁶ Ця документація відіграє ключову роль для розуміння соціокультурних процесів та специфіки взаємодії між народом, владою та політично активною інтелігенцією.

Виклад основного матеріалу. Історичні джерела з селянознавчої тематики можна умовно розподілити на дві категорії: 1) документи, які мають різне походження і дають інформацію «про селян»; 2) документи «від селян», які мають начебто селянське походження. Перша категорія неосяжна за своїм обсягом. Друга – надзвичайно бідна, хоча саме вона становить найбільшу цінність для дослідження.

Перепис 1897 р. показав низький рівень писемності для Російської імперії: лише кожний п'ятий (21%) умів читати і писати. Лише

1 Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. М., 1990. 396 с.

2 Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. М., 2000. 272 с.

3 Дуса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ століть. Київ, 2008. 302 с.; Смилянская Е. Волшебники. Богохульники. Еретики. Народная религиозность и «духовные преступления» в России ХVІІІ в. М., 2003. 464 с.; Лавров А. С. Колдовство и религия в России 1700-1740 гг. М., 2000. 574 с.

4 Кудінов Д. Приговорный рух українського селянства в роки першої російської революції: історіографія проблеми. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 34. С. 36-48.

5 Ibid. С. 36.

6 У визначенні змісту цього поняття покладаємося на Б. Литвака. Це документи, що виникають у повсякденності, мають ординарні причини походження, а також однорідний, аналогічний та повторюваний в основних рисах зміст, врешті, стабільний формуляр, сформований стихійно або в правовий спосіб. Див.: Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. М., 1979. С. 7.

18,8% населення України віком старше 10 років вміли читати. Серед власне українців цей показник був ще нижчий – 13%⁷. Хоча за окремими показниками картина була краща. Рівень грамотності молоді, особливо юнаків був значно вищим: у 1897 р. 45% чоловічого населення у віці від десяти до двадцяти одного року були записані грамотними⁸. Починаючи з 1870-х років, для вирішення питання поширення письменності й читання серед сільського і міського населення проводилися найрізноманітніші заходи з боку земств, урядових, церковних і світських організацій, приватних осіб. У 1908 р. Державна Дума ухвалила Закон про поступове, протягом 10 років, уведення загальної обов'язкової початкової освіти, а верховна влада його підтримала⁹.

Та тут важлива не писемність сама по собі, а те, задля чого і як вона використовується. Культура селянського суспільства (для України, принаймні, до першої чверті ХХ ст.) – переважно безписемна. Тому ми не можемо одержати від селянина якісь первинні тексти. Наше уявлення про селян формується на основі тих свідчень, які залишили про них не-селяни. Самі по собі ці джерела необхідні, але вони потребують принципового доповнення та тонкої інтерпретації.

М. Енгельгард писав щодо розуміння селян представниками вищих верств, навіть тих, які довго прожили в селі і начебто знають сільське життя: «окрім справжнього життя, існує в уяві нашій (всіх людей інтелігентного класу, за винятком небагатьох, які чуттям зрозуміли суть) інше уявне життя, існує абсолютно цілісне, але фальшиве уявлення, так що людина за цим маревом зовсім-таки не бачить дійсності»¹⁰.

Представники європеїзованої культури – бюрократія, інтелігенція, жителі міст зверхньо ставилися до селян. Ті ж своєю чергою до представників неселянської культури ставилися зі зневагою, недовірою та пересторогою. Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть до «панів», до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяль-

ності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю, відчуттям власної меншовартості – почуття, які Ф. Ніцше визначав поняттям *ressentiment*. Інтелігенцію селяни сприймали традиційно як «начальство», а ставлення до неї носило офіційно-формальний характер.

За всієї парадоксальності цього, погляди і позиції бюрократії та інтелігенції, лібералів і консерваторів, марксистів і народників багато в чому збігалися, адже вони були продуктами модернізації. Вони перебували в європеїзованій культурі, для якої культура традиційного суспільства далека і незрозуміла. Не дивно, що і ті, й інші складно знаходили спільну мову з «селянським миром». І розмовляли вони з селянами буквально різними мовами, тут не так важливо, була ця мова російська, українська чи якась інша.

Голоси селян відображаються у багатьох джерелах, що надають різну, а часом діаметрально протилежну інформацію про народний політичний світогляд. Це залежало від того, хто з якою метою ініціював появу документів.

З початку ХХ ст., після часткової лібералізації та демократизації імперії, легалізації публічної політики та появи елементів парламентаризму, здавалося, що нарешті ми можемо почути безпосередню думку народу, виражену в такій зручній формі у великій кількості джерел. Йдеться про приговори сільських сходів, що відображали ідеологію приговорного руху 1905 – 1907 рр. При поверховому підході до цих документів може здатися, що це і є ті самі «документи від селян», яких історикам так бракує. Однак в дійсності все значно складніше.

Селяни однієї зі столичних волостей склали прохання до Миколи II. «Ми не маємо освічених священників, адже священник мусить служити керівником народу, а теперішні священники через свою неосвіченість не вдовольняють нас, та й високі побори за виконання ними треб є важкими для нас»¹¹. Будь-який неупереджений історик, який займається селянською тематикою, зверне увагу на штучність як форми, так і змісту цієї скарги. Стилїстика та фактологія тексту на-

7 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. К., 1996. С. 61; Ступінь грамотності в Україні. Уривок з промови Г. І. Петровського, виголошеної в Державній Думі 20 травня 1913 р. *Історія української культури: зб. матеріалів і документів*. Київ, 2000. С. 249.

8 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. СПб.: Б.и., 1905. I. 268 с.+ 89 прилож.

9 Миронов Б. Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.). В 2 т. СПб., 1999. Т. 2. С. 94.

10 Энгельгардт А. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. М., 1987. С. 224.

11 Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. Автор-составитель Л.Т. Сенчакова. М., 2000. С. 54-55.

давали правим силам аргументи на користь «апокрифічності» приговорних документів¹². Малограмотні селяни навряд чи могли оцінити освіченість священника, який закінчив щонайменше духовне училище. Ремарка людини, яка брала участь у долі документа, не залишає жодних сумнівів з приводу того, чий голос ми в ньому чуємо: «Це прохання до Государя було прийнято та підписано на сході у Булигіні в неділю 17 липня. Іншим селянам також буде запропоновано під ним підписатися, якщо вони згодні, що тут все правильно написано»¹³.

Навіть, якщо в тексті немає посилань до інтелектуалів-посередників, як у вказаному випадку, селяни формулюють думки інакше, вони ніколи не роблять таких заяв: «Державна Дума повинна мати дійсну можливість виконати справжню волю народу. Для цього має бути надано народу загальне, пряме, рівне і таємне виборче право»¹⁴. Жителі села Нікольського Орловського повіту та губернії, навіть грамотні, не змогли би буквально відтворити класичну формулу процедурної демократії. У патетичній стилістиці легко вгадується рука соціаліста-революціонера. Умільці-демагоги ховали свої партійні програми за награним псевдоепічним «народним» стилем. «Заявіть всій Думі, що трудове селянство у глибині своєї душі свято зберігає «велику правду» – «земля нічия» – «Божа»¹⁵.

Селянські громади залишили мало писемних джерел. До 1917 р. селянські сходи значною мірою перетворилися в офіційні інститути управління. Постанови сходів часто писалися на спеціальних бланках, виготовлених друкарським способом. Що ж стосується наказів і приговорів, то вони часто робилися за трафаретами. В наказах і приговорах, що складалися на сходах, селяни далеко не завжди могли повністю висловити свою думку й бажання. Скарги, заяви й клопотання селян також писалися стандартно, вказівки щодо їх складання та зразки таких документів були опубліковані, наприклад, у популярній брошурі 1905 р. «Крестьянство как свободное сословие»¹⁶. Навіть заповнення анкет Віль-

ного економічного товариства вимагало від селян «значної громадянської мужності»¹⁷, що позначалося на їхній об'єктивності.

Після Лютневої революції в цьому сенсі майже нічого не змінилося. 4 квітня 1917 р. у с. Мало-Павловському Зеньківського повіту Полтавської губернії відбувся сход, на якому було прийнято рішення звільнити з посад волосного старшину і писаря як монархістів, організувати «декоративну» (так в тексті) маніфестацію та збір пожертвувань на користь армії, а також виділити їй безкоштовно 800 пуд. жита. Громада с. Мало-Павлівська володіла лише 800 дес. орної землі при 3 тис. населення¹⁸. Селянські сходи та з'їзди різного рівня, які відбувалися в цей період, приймали резолюції про політичну довіру Тимчасовому уряду, підтримували ідею революційного оборонництва, продовження війни. Та все ж, селянські сходи приймали свої ухвали швидше за розпорядженнями згори, за звичкою підкорятися, ніж з власної ініціативи.

У селах, волостях і повітах навесні 1917 р. створюються осередки Всеросійського селянського союзу (далі – Союз). Організація осередків Союзу відбувалася за вказівками новостворених органів влади волосним старшинам і сільським старостам. Рекомендувалося збирати сходи по селах, на яких мали бути присутніми всі жителі села старші 18 років, це стосувалося й учителів, службовців, біженців тощо. Рекомендувалося обирати до комітету людей писемних. Надсилалася навіть форма та надруковані бланки приговору, в які залишалося вписати лише назву села та прізвища. Тобто, сходи і вибори проводилися формально, за попередньо підготовленим сценарієм, приймалися трафаретні рішення. Членство селян в Союзі було досить масовим, іноді в нього записувалися ледве не цілими селами, точно так само, як ще кілька років до цього цілими селами записувалися в «чорносотенці»¹⁹.

Наведемо промовистий приклад. Мешканці села Катошино Катеринославської губернії «приговорили», що Союз на Установчих зборах повинен відстоювати: «Передачу

12 Буховец О. «Приговорное» движение крестьян в 1905-1907 гг. (методы изучения по материалам Самарской и Воронежской губерний). Дисс. ... канд. ист. наук. URL: <https://www.disscat.com/content/prigovornoe-dvizhenie-krestyan-v-1905-1907-gg-metody-izucheniya-po-materialam-samarskoi-i-vo>

13 Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. Автор-составитель Л.Т. Сенчакова. М., 2000. С. 54-55.

14 Ibid. С. 232.

15 Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. М., 2008. С. 369.

16 Крестьянство как свободное сословие. М., 1905. 95 с.

17 Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. Ч. 1. (По анкете Вольного Экономического Общества). Пг., 1917. С. VI

18 Я.Пр. Жертвуют. *Сельский вестник. Народная газета Временного правительства*. 1917. 28 апр.

19 Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 630. Оп.1. Спр. 9, 10, 12; Ф. 831. Оп.1. Спр. 1-5.

всіх земель (державних, кабінетних, удільних, монастирських, церковних, поміщицьких, приватновласницьких та інших) на користь всього трудового народу без права на купівлю та продаж земельних ділянок». Крім цього, катюшинці побажали встановити Демократичну Республіку на чолі з обраним на певний термін президентом, і права для «кожної народності» на «найширше самоуправління та самостійність (автономію) в тісному союзі з рештою національностей Руссійської держави»²⁰. (Так в оригіналі. – Авт.).

Знання селянами деталей класифікації земельної власності в імперії, володіння новітньою політичною термінологією, враховуючи, що більшість тих, хто підписав резолюцію, назвалися «неписьменними», вказує на те, що селянський приговор був не стільки виявом селянської політичної свідомості, як писали радянські історики²¹, скільки продуктом маніпуляції есерівської та соціал-демократичної інтелігенції. Її вплив на селян у 1917 році не мав альтернативи.

Матеріали різних конференцій та з'їздів, результати виборів до Установчих зборів та Всеукраїнських Установчих зборів не дають вагомих підстав судити про настрої селянства, говорити про значний прогрес у його політизації. На з'їздах та конференціях була представлена, головним чином, інтелігенція чи напівінтелігенція, котра й виступала від імені селян, резолюції складалися оргкомітетом та, як правило, механічно проголосувалися. Коли селяни говорили з трибун, не можна їхні виступи автоматично вважати вираженням поглядів усього селянства. Ці політизовані й мілітаризовані селяни були найбільш мобільними елементами сільського населення, і вже саме це відрізняє їхній світогляд від поглядів їх рідних і близьких, котрі залишилися в селі й склали основну масу²².

Населення часто голосувало навмання, за вказівкою впливових у волості осіб чи під впливом приїжджих агітаторів. Значення виборів населення не усвідомлювало і ставилося до них як до неприємної «повинності».

Іноді глава родини опускав бюлетені за свою родину, чи «мало не за все село»²³. Під час виборів до Установчих зборів часто на сході вирішувалося, за яку партію голосувати. Електоральна поведінка селян зумовлювалася такими практичними установками, як острах не одержати землю у випадку неявки на вибори, громадівська звичка вирішувати і діяти «скопом», покірне слідування вказівкам згори за загальної байдужості до питання про політичну владу²⁴.

З огляду на все це, доречно вкотре запитати: то що ж селянин думав насправді і звідки ми можемо про це дізнатися?

Багато істориків, звісно ж, чудово усвідомлюють умовність вираження волі народу в політичних документах початку ХХ століття, коли селяни активно включаються або їх намагаються включити в механізм державного життя. Наприклад, Б. Литвак пропонував враховувати, що «публічні приговори іноді виявлялися продуктом есерівських або навколо есерівських авторів, що затемнювали здорові імпульси селянського руху есерівською (а часом і лівокадетською) фразеологією»²⁵. Проте існують й інші думки. За словами О. Сухової, не можна заперечувати «ступеня самостійності селянської творчості в рамках приговорного руху»²⁶. Л. Сенчакова стверджувала, що всі терміни приговорних документів («відчуження», «конфіскація», «свобода друку» та ін.) цілком селянські, бо на початку ХХ в. вони вже увійшли до «свідомості та менталітету населення»²⁷.

З такою категоричністю важко погодитись, але її можна зрозуміти: джерел, в яких селяни говорять «від себе» настільки мало, що сумнівами у народному авторстві приговорів можна пожертвувати. Крім того, тільки спираючись на постулат про народну політичну творчість, адекватно й автентично відображену в подібних документах, можна проводити їхнє статистичне дослідження, будувати графіки, діаграми зростання політичної свідомості народу.

На допомогу історикам, що завдяки класичним інструментам шукали в головах се-

20 ДАДО. Ф. 630. Оп. 1. Д. 10. Л.1-2.

21 Ковальченко Д. И. Методы исторического исследования. М., 1987. С. 399-403.

22 Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917-1918 гг. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. СПб., 1994. С.231.

23 Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. Т. 1. Новосибирск, 1998. С. 339.

24 Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное собрание и демократическая альтернатива. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. СПб., 1994. С.145.

25 Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. М., 1979. С. 267.

26 Ibid. С. 342.

27 Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.) Материалы международной конференции. Москва, 14-15 июня 1994 г. М., 1996. С. 394.

лян класову боротьбу і революційні задуми, у 70-80-ті роки ХХ ст. прийшли математичні методи історичних досліджень. Оптимістам здавалося, що математика, як точна наука, виявить таку ж точну картину політичної свідомості народу, або, як писав Д. Ковальченко, «інваріантну реальність в тому вигляді, якою вона була насправді»²⁸. Учений кваліфікував цей метод як «математичну обробку масової описової інформації та побудову виміральної моделі»²⁹.

Промоутор математизації історії, утім, застерігав, що процедура вимірювання якісних ознак, які є притаманними для документів соціально-політичної історії, надзвичайно складна для реалізації навіть за найпростішими шкалами. Тим не менше, він вважав, що кількісними методами можна вивчати неповторні та унікальні явища. Його упевненість ґрунтувалася на розумінні «індивідуального явища як певної мікросистеми з відповідними елементами, що підлягають обліку»³⁰.

Свою методіку, застосовану на матеріалах приговорного селянського руху, учений розкрив на кількох сторінках відомої монографії про методи історичного дослідження. Коротко вона зводиться до таких алгоритмів. Береться певна кількість приговорів, наприклад, 200, певної губернії, проводиться контент-аналіз усіх суджень. Їх виявлено 177, вони зводяться до 79 категорій. Далі встановлюється, скільки разів кожна з них зустрічається в текстах приговорів разом з іншими. Виключаються з аналізу ті категорії, які є випадковими та рідкісними. Лишаємо 60. Надалі виявляється рівень щільності взаємодії між ними в певному коефіцієнті (0.15). Під час аналізу з'ясовується, що існує взаємозв'язок між 42 ознаками, що «і характеризує структуру селянської свідомості»³¹.

Вкажемо на істотне протиріччя такого підходу. Дослідник зазначає, що його моделювання «засноване на індуктивно-емпіричному підході, тобто, модель не базується на ідеалізованій абстрактній сутності об'єкта пізнання, отримані результати не можуть бути співвіднесені з ідеальним образом та оцінені в плані близькості реальності до свого граничного вираження»³². По-перше, всу-

переч власним запевненням про емпіризм та індуктивізм, І. Ковальченко покликається на апріорний постулат класової боротьби, обриси якого він відшукував у свідомості селян за допомогою вимірювання. Ця «ідеалізована сутність», як бачимо, постала на світ ще до початку дослідження і не належить до явищ індуктивного порядку. По-друге, які є підстави вважати, що вся сукупність знань про селянську картину світу, накопичена до появи кількісних методів, не дає дослідникові підстав оперувати загальними уявленнями про предмет?

Якщо спробувати одним поняттям охарактеризувати цей метод, то це гіпертрофований сцієнтизм, який, вочевидь, був останньою хвилею віри у всесильність комп'ютера, що прилинула до нас з 60-70-х років минулого століття.

Висновок І. Ковальченка, як ми побачимо далі, повідомляє нам те, що ми й так знали. «За своїм змістом уявлення та вимоги селян коливалися в великому діапазоні від надій на часткове поліпшення в межах чинних суспільних відносин до радикальних політичних вимог та гасел», тобто, уявлення селян були «багатошаровими», в них фіксувалися як елементи традиціоналізму, так і «нова система політичних поглядів». Історик говорить про «якісні зрушення» в самосвідомості селян, про їхнє «політичне пробудження»³³. Водночас він навіть не порушує питання про обставини документування приговорів, що їх включено до кількісного аналізу, не апелює до контексту їх складання. Як наслідок, ми не отримуємо жодної істотної інформації про те, як думав і чого хотів селянин.

Варто погодитися з думкою сучасних джерелознавців, що кількісні методи пропонують не методіку і не методологію, а всього лише «техніку дослідження», що не стосується «природи досліджуваного об'єкта»³⁴. Ми вважаємо, що механізм пояснення та інтерпретації такого документа соціально-політичної історії початку ХХ ст., як селянські приговори може бути лише індивідуальним. Автоматизована математико-статистична обробка серії таких документів навряд чи спродукує вірогідну інформацію про стан

28 Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. С. 404.

29 Ibid. С. 403.

30 Ковальченко И.Д. Количественные методы в исторических исследованиях. М., 1984. С. 345, 347, 352.

31 Ibid. С. 399-400

32 При цьому Ковальченко лише узагальнює доробок інших авторів, які, власне, й експериментували із застосуванням кількісних методів при аналізі приговорних документів, наприклад, на О. Буховця, але це неістотно.

33 Ibid. С. 402-403.

34 Источниковедение. Учебное пособие / ред. М. Ф. Румянцева. М., 2015. С. 225.

політичної свідомості («волю», «програму», «інтереси») селянства. Справа в тому, що будь-який контакт селян із політичними посередниками, навіть сільськими грамотіями, що документували побажання своїх односельців, вносив у текст стилістичну, а за нею і смислову аберрацію, таку саму, що виникала при записі (логічній нарративізації) етнографом племінного міфу. Записуючи міф у категоріях власної мови, етнограф створював дистильований нарратив, який вилучав зі своєї цілісної структури невербальну, динамічну, обрядово-ритуальну частину, а значить – найважливіший елемент для розуміння ментальності респондентів³⁵.

Тому ігнорування або применшення ролі посередників у появі «документів від народу» вводить в оману. Залучення агітаторів до справи складання політичних приговорів було звичною практикою. Сільські сходи не мали політичного досвіду, вони завжди вирішували господарсько-фінансові питання, в основному про землю та оренду³⁶. Це означає, що кожен приговор, за всієї типовості ситуації його складання, був продуктом унікальної комбінації десятків чинників, таких як: час і місце, кількість учасників сходу, локальні настрої, політична ангажованість агітаторів, вплив місцевого священника на паству, його політичні симпатії, володіння мовою «високої культури» писарем, якщо він брав участь у формуванні тексту, кінцевий адресат приговору тощо.

Водночас, ми зовсім не схильні впадати в іншу крайність і стверджувати, ніби приговори сільських сходів – суто партійний маніпулятивний текст. Вони різною мірою відображали надії й погляди селян, інакше їх взагалі би не приймали. Революційний інтелігент, кадет-ліберал, соціал-демократ чи просто «співчуваючий» вклинювалися у комунікацію між народом та урядом, намагаючись змусити селян висловлюватися своєю політичною мовою. Потрібно лише усвідомлювати «поліфонічність» таких документів,

розрізняти «голосові партії» в їхній текстовій структурі й чітко бачити контекст.

Посередником між владою та народом був не лише революційний інтелігент. Наприклад, що робити з вірнопідданськими приговорами, заявами, адресами та телеграмами з висловлюванням любові народу до Батьюшки-Царя, що лилися бурхливою річкою із сіл та волостей до Петербурга? Як вони відображали селянську політичну свідомість? Яким чином щодо них можна застосовувати метод І. Ковальченка і що він покаже? Бувало так, що селяни сусідніх сіл ухвалювали приговори зовсім протилежного змісту: одні за допомогою соціал-демократів, кадетів чи есерів, інші – чорносотенців³⁷.

9 січня 1907 р. земський начальник Маріупольського повіту просить губернатора Катеринославської губернії «довести до відома Його Імператорської Величності» про «виражені селянами вірнопідданські почуття», а селяни села Шолохове просять губернатора вже майже безпосередньо, через свого волосного старшину «покласти наші вірнопідданські почуття до ніг нашого улюбленого Монарха»³⁸. Селяни села Луганського Бахмутського повіту, «бажаючи увічнити чудесний порятунок Государя Імператора від небезпеки, на сільському сході ухвалили спорудити власним коштом ікону із зображенням на ній святих, імена яких шанує царська родина»³⁹. «Глибоко обурені злодійським задумом на Твою Священну Особу, ми, виборні від селян Криничеватівської волості Катеринославської губернії <...> піднесли Всевишньому гарячі подяки за Твоє спасіння»⁴⁰.

Таких документів дуже багато і вони «використовуються вибірково», ілюструючи «упереджені думки та забобони самих дослідників»⁴¹. На їх основі побудовано теорію архетипічного селянського монархізму: «Сільське населення висловлювало підтримку імператору в боротьбі з революцією, що почалася»⁴². Зручне та популярне тлумачення. Звучать пропозиції трактувати їх як «свідчення збереження загалом архаїчного

35 К. Гірец саме тому обурювався занадто раціональними дикунами К. Леві-Строса. Див.: Гірец К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. Київ, 2001. 542 с.

36 Никитина Н.П. Приговоры сельских сходоу Псковской губернии второй половины XIX – начала XX вв. как источник о деятельности крестьянского самоуправления. *Псков*. 2010. №32. С.183-189.

37 Сулоев И. «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 г. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. 2011. № 1. С. 80.

38 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 649. Арк. 14, 18.

39 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 1238. Арк.184.

40 ДАДО. Ф.11. Оп.1. Спр. 649. Арк.111.

41 Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX в.) Материалы международной конференции, Москва, 14-15 июня 1994 г. М., 1996. С. 194.

42 «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 г. *Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова*. 2011. № 1. С. 79.

змісту образу «Царя» у системі селянських уявлень», як «відбитки традиційного уявлення селян про сакральне походження царської волі...»⁴³ Зрозуміло, що поняття «любий монарх» або «безмежна відданість»⁴⁴ – не з селянського лексикону. Голосом селян у цьому випадку намагалися говорити місцева влада, патріоти-монархісти, члени «Союза русского народа». Цитатами з таких «адрес» заколисувався слух царя і він втрачав зв'язок із реальністю⁴⁵.

Все висловлене стосується будь-яких текстів, залишених освіченими людьми про селян та їх сприйняття світу. Ми маємо справу з фактами, що транслюються з минулого крізь тунель суб'єктивного сприйняття: автора, який сам себе піддає самоцензури, офіційного цензора, редактора, дослідника і навіть скромного укладача архівних анотацій та покажчиків. Роль останніх у спотворенні голосів із минулого не варто недооцінювати. Саме вони, складаючи за партійними методичками неадекватні описи документів та архівних справ у 50-80-х роках ХХ ст., відповідальні за конструювання штучного «революційного вектору» інтерпретації джерел кінця ХІХ – початку ХХ ст.

А як справи з відображенням «голосів народу» в офіційних документах, складених тими, хто безпосередньо контактував із цим народом? До найцікавіших комплексів документів цього часу належать рапорти повітових справників про лихослів'я на адресу імператора (а також Бога та церкви). Це документація поліцейського діловодства, вона складалася за правилами, передавалася інстанціями і спочатку її «масовість» не передбачалася, оскільки ситуацію лихослів'я і блюзнірства навряд чи можна назвати ординарною. Її не можна класифікувати як масову, проте на початку ХХ століття ці джерела фіксували поширені настрої. Образа, осміяння чи блюзнірство щодо царя і Бога – явище масове саме у цей період. Фактологічний недолік таких рапортів – ґрунтованість на чутках, плітках, підслуханих вуличних чи трактирних розмовах, домислах тощо.

Правдивість джерел важко перевірити, особливо коли вони потрапляють на стіл історика ізольовано, поза контекстом судової справи. Тим не менше, навіть якщо частина з них – помилкові доноси, відтворюється ав-

тентична атмосфера суспільного захоплення доносів, розкриваються малопривабливі риси світосприйняття народу.

Так чи інакше, щодо можливості реконструкції «голосу народу» ці джерела перебувають у вигіднішому становищі, ніж сільські приговори чи вірнопідданські адреси. Їхня масовість страхувала від «небезпеки одиничних свідчень», а первинна непублічність і вузьке діловодне призначення нівелювали фактор популізму (хоча в гру вступали інші мотиви деформації). Рапорти фіксували пряму усну мову тих, хто наважився критикувати та хулити владу, Бога та церкву. Проте не варто йти за методикою радянських істориків і прямолінійно інтерпретувати це як зростання революційних настроїв і класової свідомості. Питання про те, в яких документах початку ХХ століття можна почути автентичний голос селянина, лишається відкритим.

Висновки. До документів «від селян» початку ХХ ст. належать селянські заяви, скарги й клопотання, накази і приговори сільських сходів, відповіді селян, зафіксовані в протоколах дізнань поліцейських та судово-слідчих органів тощо. Більшість збережених документів складено або дрібними чиновниками, або партійними активістами (найчастіше вони не належали до селян), або молодими селянами, котрі не завжди відображали панівну в їхньому середовищі думку. В них можна лише опосередковано почути «голос мовчазної більшості». Найважливіше питання методології селянознавства дотепер полягає в тому, як відрізнити голоси селян від голосів тих, хто прагнув увійти в роль їхніх спікерів. Читаючи джерела, необхідно добре усвідомлювати мотиви збирачів та укладачів документів, що відображали «волю народу», і якомога рідше використовувати цитатно-ілюстративний метод без усвідомлення всієї сукупності типових та унікальних обставин народження документа на світ. Не допоможуть і кількісні методи. Комбінація типовості форми, ординарності обставин і водночас унікальності кожної ситуації, за якої складався документ – дозволяє поставити під сумнів можливість отримати достовірні результати при серійній автоматизованій обробці даних політичних джерел. Кожен окремий документ, на наш погляд, потребує уважної контекстуалізованої інтерпретації.

43 Сама дослідниця сумнівається у своїх же висновках, покликаючись на можливість «прояву соціальної мімікрії» в приговорних документах. Див.: Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания. М., 2008. С. 318-319.

44 Ibid.

45 Варягин П. Голос русского народа о царе. Царское село, 1906. 119 с.; Ухтомский А. Царь и народ, Русь православная, в Сарове. Казань, 1904. 11 с.

References:

1. Akhiezer, A. (1998). Rossiia kritika istoricheskogo opyta Sotsiokulturnaia dinamika Rossii. [Russia: Criticism of Historical Experience (Social and Cultural Dynamics of Russia)], Novosibirsk, 1. [in Russian].
2. Bukhovets, O. (1984). Prigovornoe dvizhenie krestian v 1905-1907 gg metody izucheniia po materialam Samarskoi i Voronezhskoi gubernii Diss kand ist nauk [“Sentence” movement of peasants in 1905-1907. (methods of study based on the materials of the Samara and Voronezh provinces). Doctor’s thesis. Retrieved from <https://www.dissercat.com/content/prigovornoe-dvizhenie-krestyan-v-1905-1907-gg-metody-izucheniya-po-materialam-samarskoi-i-vo> [in Russian].
3. Chernyshev, I. (1917). Obshchina posle 9 noiabria 1906 g. (Po ankete Volnogo Ekonomicheskogo Obshchestva) [The community after November 9, 1906 (According to the questionnaire of the Free Economic Society)], 1. [in Russian].
4. Dysa, K. (2008). Istoriia z vidmamy. Sudy pro chary v ukrainskykh voievodstvakh Rechi Pospolytoi XVII–XVIII stolit [A story with witches. Witchcraft trials in the Ukrainian voivodships of the Polish-Lithuanian Commonwealth of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Engelgardt, A. (1987). Iz derevni 12 pisem, 1872-1887 [From the countryside: 12 letters, 1872-1887]. Moskva. [in Russian].
6. Faidzhes, O. (1994). Krestianskie massy i ikh uchastie v politicheskikh protsessakh 1917-1918 gg. [The peasant masses and their participation in the political processes of 1917-1918]. *Anatomiia revoliutsii 1917 god v Rossii massy partii vlast [Anatomy of a revolution. 1917 in Russia: masses, parties, power]*. SPb. [in Russian].
7. Ginzburg, K. (2000). Syr i chervi Kartina mira odnogo melnika zhivshogo v XVI v. [Cheese and worms. A picture of the world of a miller who lived in the 16th century]. Moskva. [in Russian].
8. Gurevich, A. (1990). Srednevekovi mir kultura bezmolstvuiushchego bolshinstva [The Medieval World: The Culture of the Silent Majority]. Moskva. [in Russian].
9. Hirts, K. (2001). Interpretatsiia kultur: Vybrani ese [Interpreting Cultures: Selected Essays]. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hrytsak, Y. (1996). Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX – XX st. [An outline of the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation in the 19th and 20th centuries]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Ia. Pr. (1917). Zhertvuiut [Donate]. *Selskii vestnik Narodnaia gazeta Vremennogo priiatelstva [Village Bulletin. People’s newspaper of the temporary friendship]*, 28 Apr. [in Russian].
12. Istochnikovedenie Uchebnoe posobie. (Red.) M. F. Rumiantseva (2015). [Source study. Tutorial (Ed.) M. F. Rummyantseva]. Moskva. [in Russian].
13. Kovalchenko, D. (1987). Metody istoricheskogo issledovaniia [Methods of historical research]. Moskva. [in Russian].
14. Kovalchenko, I. (1984). Kolichestvennye metody v istoricheskikh issledovaniakh [Quantitative Methods in Historical Research]. Moskva. [in Russian].
15. *Krestianstvo kak svobodnoe soslovie. [The peasantry as a free class]*. (1905). Moskva. [in Russian].
16. Kudinov, D. (2011). Pryhovorni rukh ukrainskoho selianstva v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii: istoriografiiia problemy [The sentencing movement of the Ukrainian peasantry in the years of the first Russian revolution: historiography of the problem]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 34, 36-48. [in Ukrainian].
17. Lavrov, A. (2000). Koldovstvo i religiiia v Rossii 1700-1740 gg. [Witchcraft and religion in Russia 1700-1740]. Moskva. [in Russian].
18. Litvak, B. (1979). Ocherki istochnikovedeniia massovoi dokumentatsii XIX – nachala XX v. [Essays on source studies of mass documentation of the 19th – early 20th centuries]. Moskva [in Russian].
19. *Mentalitet i agrarnoe razvitie Rossii (XIX-XX vv.) Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Moskva 14-15 iunია 1994 g. (1996)*. [The mentality and agrarian development of Russia (XIX-XX centuries) Proceedings of the international conference. Moscow, June 14-15, 1994]. Moskva. [in Russian].

20. Mironov, B. (1999). *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda Imperii XVIII nachalo XX v.* [Social history of Russia in the period of the Empire (XVIII - early XX century)]. SPb. [in Russian].
21. Nikitina, N. (2010). *Prigovory selskikh skhodov Pskovskoi gubernii vtoroi poloviny XIX – nachala XX vv. kak istochnik o deiatelnosti krestianskogo samoupravleniia* [Sentences of rural assemblies of the Pskov province in the second half of the 19th - early 20th centuries as a source on the activities of peasant self-government]. *Pskov*, 32, 183-189. [in Russian].
22. *Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g Obshchii svod po imperii rezultatov razrabotki dannykh pervoi vseobshchei perepisi naseleniia proizvedennoi 28 ianvaria 1897 goda (1905).* [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897: A general summary of the empire of the results of the development of data from the first general census of the population, carried out on January 28, 1897]. SPb. [in Russian].
23. *Prigovory i nakazy krestian tsentralnoi Rossii 1905-1907. Sbornik dokumentov Avtor-sostavitel L. T. Senchakova* [Sentences and orders of the peasants of Central Russia. 1905-1907. Collection of documents. Author-compiler L.T. Senchakov]. (2000). Moskva [in Russian].
24. Protasov, L. (1994). *Vserossiiskoe Uchreditelnoe sobranie i demokraticheskaia alternativa* [The All-Russian Constituent Assembly and the democratic alternative]. *Anatomiia revoliutsii 1917 god v Rossii massy partii vlast* [Anatomy of a revolution. 1917 in Russia: masses, parties, power]. SPb. [in Russian].
25. Smilianskaia, E. (2003). *Volshbniki Bogokhulniki Eretiki Narodnaia religioznost i dukhovnye prestupleniia v Rossii XVIII v.* [Wizards. Blasphemers. Heretics. Folk religiosity and «spiritual crimes» in Russia in the 18th century]. Moskva [in Russian].
26. *Stupin hramotnosti v Ukraini. Uryvok z promovy H. I. Petrovskoho, vyholoshenoi v Derzhavnii Dumy 20 travnia 1913 r. (2000).* [Levels of literacy in Ukraine. Uryvok from the promotion of G. I. Petrovsky, voted in the State Duma on May 20, 1913]. *Istoriia ukrainskoi kultury: zb. materialiv i dokumentiv* [History of Ukrainian culture: sb. materials and documents]. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Sukhova, O. (2008). *Desiat mifov krestianskogo soznaniia* [Ten myths of peasant consciousness]. Moskva. [in Russian].
28. Suloev, I. (2011). *Prigovornoe dvizhenie v Kostromskoi gubernii v 1905 pervoi polovine 1906 g.* [«Sentencing movement» in the Kostroma province in 1905 - the first half of 1906]. *Vestnik KGU im N A Nekrasova* [Bulletin of KSU im. Nekrasov], 1, 79-82. [in Russian].
29. Ukhtomskii, A. (1904). *Tsar i narod Rus pravoslavnaia v Sarove* [Tsar and people, Orthodox Rus', in Sarov]. Kazan. [in Russian].
30. Variagin, P. (1906). *Golos russkogo naroda o tsare Tsarskoe selo* [Voice of the Russian people about the Tsar]. Tsarskoye Selo. [in Russian].
31. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti.

Надійшла до редакції / Received: 03.08.2023

Схвалено до друку / Accepted: 12.10.2023

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

УДК 39(=161.2):[2-543.4:159.963.2](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

Andriy Temchenko

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the Ukrainian History,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Temchenko, A. “I creep with the cross, i cover with the cross”: the protection of the space of sleep in the mythological imaginations of Ukrainians. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 98-106. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

“I CREEP WITH THE CROSS, I COVER WITH THE CROSS”: THE PROTECTION OF THE SPACE OF SLEEP IN THE MYTHOLOGICAL IMAGINATIONS OF UKRAINIANS

Abstract. *The purpose of the article is to study the parameters of the mythological space that do not fit into the matrix of materia mundi.*

The scientific novelty lies in an attempt to consider magical means, with the help of which the construction of not only the obvious / “this”, but also the hidden / “that” space of the myth takes place. We are talking about a dream, which is considered in the context of a meaningful element of culture and forms local content modules focused on the interpretation, modeling and organization of the space of traditional society.

Conclusions. *The principles of space organization, which relate to liminal states, have their own specificity. In particular, ritual actions were performed before going to sleep, which were supposed to protect the body temporarily left by the soul. In the mythology of Ukrainians, during sleep, the soul made a journey to the “other” world, which explained the origin of prophetic dreams. For this purpose, with the help of delineating the boundary and baptism formed in such a radius, the local space where the dreamer’s body was located was isolated. Such actions were accompanied by the recitation of magical texts and prayers. The respective configurations are iconic, as they duplicate ornamental and iconographic subjects associated with solar symbolism. The sun sanctified by the sign of the cross, which protects the dreamer’s body, can also be interpreted as an ideogram of a prayer to the Life-giving Holy Cross and duplicates the imposition of the “Seal of God”, protecting the dreamer from the deadly dangers of the night. Protected in this way, the “soul” and “body” are considered to be impregnable to otherworldly forces that can harm and inhabit the dreamer (phenomenon of doppelgangers).*

Key words: *an icon, an order, a circle, a liminal state, a myth, a rite, an ornament, a seal, a canvas, a burial, an ancestor, a space, a dream, a temple, a cross, a center.*

Андрій Темченко

*доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Темченко А. «Хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь»: захист простору сну в міфологічних уявленнях українців. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 98-106. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

«ХРЕСТОМ СТЕЛЮСЬ, ХРЕСТОМ УКРИВАЮСЬ»: ЗАХИСТ ПРОСТОРУ СНУ В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Анотація. *Метою статті є дослідження параметрів міфологічного простору, які не вписуються у матрицю materia mundi.*

Наукова новизна полягає у тому, що розглянуто магичні засоби, за допомогою яких відбувається конструювання не лише явного / «цього», але прихованого / «того» простору міфу. Мова йде про сон, який розглядається в контексті

сміслового елементу культури і формує локальні змістові модулі, зосереджені на трактуванні, моделюванні й організації простору традиційного суспільства.

Висновки. Принципи організації простору, які стосуються лімінальних станів, мають свою специфіку. Зокрема, перед сном здійснювали обрядові дії, які мали захистити тимчасово залишене душою тіло. У міфології українців під час сну душа здійснювала подорож на «той» світ, чим пояснювали походження віщих сновидінь. З цією метою за допомогою окреслення межі й хрещення, утвореного в такий спосіб радіусу, виокремлювали локальний простір, де розміщувалося тіло сновидця. Подібні дії супроводжувалися виголошенням магичних текстів і молитов. Відповідні конфігурації є знаковими, оскільки дублюють орнаментальні й іконописні сюжети, пов'язані з солярною символікою. Освячене хресним знаменням сонце, яке захищає тіло сновидця, може трактуватися також як ідеограма молитви Животворному Чесному Хресту і дублює накладання «Божої печаті», захищаючи сновидця від смертельних небезпек ночі. Захищені у такий спосіб «душа» і «тіло», вважаються неприступними для потойбічних сил, які можуть зашкодити і вселитися у сновидця (феномен дворушників).

Ключові слова: ікона, замовляння, коло, лімінальний стан, міф, обряд, орнамент, печать, полотно, поховання, пращур, простір, сон, храм, хрест, центр.

Постановка проблеми. Організація простору є важливим фактором, що впливає на формування смислових контурів традиційної культури. Винайдення алгоритмів територіального поділу пояснює значення смислових опозиційних відношень, за допомогою яких відбувається виокремлення «культурного / свого» з категорії «природного / чужого». У результаті цього виникають нейтральні зони – у міфології межі, які не лише розділяють «своє» з «чужим», але й концентрують у собі їхні властивості, що пояснює походження обрядових засторог і оберегів щодо перебування у зоні «проміжних» станів. Смістова насиченість, якою володіють лімінальні об'єкти, передбачає їхній надійний захист, тому гарантується силами як небесного, так і хтонічного походження. Відповідні обставини свідчать про важливість встановлення певного балансу, що зумовлює пошук центру, навколо якого відбувається фрагментація простору¹. У міфології центр ототожнюється з окремими елементами ландшафту – деревом, горою, скелею або їхніми культурними еквівалентами – вежею, курганом, храмом, які втілювали й освячували природні топоси. Однак універсальним втіленням центру у мі-

фології залишається тіло людини, що пояснює специфіку перехідних обрядів. Подібна ситуація пояснюється тим, що кожен з «центрів» (зокрема тіло) є «приватною» проекцією *axis mundi*² і потенційно володіє частиною його сили, тому крім зазначених ознак є також точкою напруги, принагідно виконуючи функцію своєрідного порталу, здатного поєднувати протиставні елементи дуального світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти семантики міфологічного простору розглянуто у працях сучасних українських учених Р. Якуца³, О. Титар⁴, О. Кирилюка⁵, Г. Бедненко⁶, Л. Воєводиної⁷, Л. Сорочук⁸, К. Рахна⁹.

Крім різноманітних способів описання міфологічного простору (його фрагментації і центрації), суттєвою ознакою, на яку орієнтується міф, є визначення захисних параметрів, що регламентують його організацію, – зовнішніх контурів і системи «внутрішньої безпеки»¹⁰. На відміну від фіксованих локусів мікро- / макрокосмосу, що прагнуть до геометричної упорядкованості й реалізуються на різних рівнях горизонтальної та вертикальної перспективи^{11, 12, 13}, актуаль-

1 Темченко А. Центр і периферія: динаміка творення обрядового простору. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2011-2012. Вип. 6. С. 260-268.

2 Лат. вісь світу.

3 Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій». Соціокультурні проблеми людини. 2010. № 4. С. 107-114.

4 Титар О. Логіка міфу в просторі сучасної культури. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2008. № 813. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6349> (дата звернення: 11.07.2023).

5 Кирилюк О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. Універсальні виміри української культури. Одеса, 2000. 216 с. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (дата звернення: 11.07.2023).

6 Бедненко Г. Пространство мифа. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-mifa> (дата звернення: 11.07.2023).

7 Воєводина Л. Миф как символическая система. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-kak-simvolicheskaya-sistema> (дата звернення: 11.07.2023).

8 Сорочук Л. Міфологічний простір в етнокультурі українців. Українознавчий альманах. 2011. Вип. 5. С. 175-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_59 (дата звернення: 11.07.2023).

9 Рахно К. «Скидання цапа»: дах як жертвний простір. Простір в історичних дослідженнях. 2023. Вип. 4. С. 108-113.

10 Темченко А. Міфологія простору: семантика горизонталі в традиційних уявленнях східних слов'ян (на матеріалі замовлянь). Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». 2017. № 4. С. 42-50.

11 Елиаде М. Космос и история. Москва: Прогресс. 1987. 312 с.

12 Байбурын А. Жилище в представлениях восточных славян. Ленинград: Наука, 1983. 191 с.

13 Березовая Н. Тело как граница: «оживающие мертвецы» «в сагах об исландцах» URL: <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezovaya1.htm> (дата звернення: 26.07.2019).

ним є вивчення таких параметрів простору, які не вписуються у матрицю *materia mundi*¹⁴, що складає мету дослідження. Прагнення традиції до конструювання не лише явного / «цього», але прихованого / «того» пояснює семантику інших вимірів, в яких може перебувати простір. Мова йде про обставини, коли втрачається об'єктивне відчуття реальності, що забезпечується зором, слухом і дотиком. Натомість вмикаються процеси внутрішнього бачення, пов'язані з трансцендентними станами. Залишаючи поза увагою питання, де увага зосереджується на процесах трансформації психіки^{15,16}, зупинимось на state-ситуаціях буденного характеру. Мова йде про сон як смисловий елемент культури, навколо якого формуються локальні змістові модулі, зосереджені на трактуванні, моделюванні і організації простору традиційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Доконаним є факт, що уві сні тіло перебуває у пасивному стані, але під час сновидіння свідомість залишається перманентно активною. Внаслідок цього складається враження існування іншої реальності, яку неможливо описати за допомогою лінійних сентенцій повсякдення, наприклад протиставлень, порівнянь, ототожнень і простих асоціацій¹⁷. Натомість сновидіння можна описати як явище спорадичного, самооберненого, епізодичного, самопротирічного і дискретного характеру, де відбувається одномоментне розщеплення цілісних значень і одночасне поєднання не

пов'язаних між собою смислів. Зокрема, уві сні синкретуються несумісні поняття «видимого» і «невидимого», «закритого» і «відкритого» (зімкнені очі дозволяють «увімкнути» внутрішнє бачення¹⁸; «цього» і «того» («відкриваються» комунікативні канали з потойбічним); «рухомого» і «фіксованого» (тіло сонного статичне, але сюжети сновидіння є динамічними¹⁹ «прийдешнього» і «майбутнього» (алегорія «віщих» снів дозволяє передбачити або пояснити певні події²⁰, «дійсного» й «уявного» (сприйняття сну як реальності і навпаки)²¹ тощо.

Відповідні парадокси схожі на ті, що формують ірреальний простір міфу. На відміну від наукового трактування сновидіння (як неконтрольованої свідомістю мозкової діяльності) у міфології вони є цілком реальними і свідчать про існування паралельного світу з локативними ознаками недосяжності, невідомості і примарності, що наближує їх до категорії «потойбічного». Внаслідок цього засипання мислиться як занурення в «інший» вимір буття, тому передбачає встановлення своєрідного регламенту, що «унормовує» час і простір сну (тривалість і місце). Подібні ознаки пояснюються лімінальною природою сну, який асоціюється з «тимчасовою» смертю²². У традиційній культурі побутують вірування, що душа під час сну від'єднується від тіла, здійснюючи подорож у прасвіт прасурів, тотемів і фетишів^{23,24}. Звідси походження віщих сновидінь, де візуалізуються сакральні персонажі або покійники. У зв'язку з цим

14 Лат. Матеріального світу.

15 Ludwig A. Altered states of consciousness. *Archives of general psychiatry*. 1966. № 15. P. 225-234.

16 Dittrich A. Standardized Psychometric Assessment of Altered States of Consciousness (ASCs) in Humans. *Pharmacopsychiatry*. 1998. Vol. 31. Suppl. 2. № 7. P. 80-84.

17 Зазначені засоби складають інструментарій формальної логіки – ментальної матриці лінійного часу, де події розвиваються послідовно.

18 Звідси семантика фразеологізму «видимо-невидимо» – такого, що перебуває за межами ментальних можливостей, оскільки стосується міфологічної картини всесвіту, яка охоплює категорії «живого» і «мертвого».

19 Візуалізація відбувається з двох позицій – від першої особи, де «я» виступає пасивним спостерігачем, і від третьої особи, де сновидець спостерігає себе самого начебто зі сторони, що нагадує своєрідний кіноперегляд «іншого» життя або клінічні описи видінь під час термінальних станів.

20 Наприклад, «Лажуся спати, засипаць. Три ангула ў галавах: адзін відзіць, другой слишиць, треці скажа. Скажице мне, пресвятіе ангели, хто мня абідзеў?» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Гапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 1010].

21 Hobson A. The neurobiology of consciousness: Lucid dreaming wakes up. *International Journal of Dream Research*, 2009. 2(2), 41–44. URL : <https://psycnet.apa.org/record/2011-14175-001> (access date: 18.07.2023).

22 Відповідно смерть розглядається як безпробудний сон, що зумовлює вживання відповідних синонімів, які позначають померлого, зокрема: покійний, спочилий, ц.-сл. усопший. Відповідні асоціації фіксуються у канонічних книгах Святого Письма, що свідчить про поширеність таких уявлень: «Прийшов у дім начальника синагоги і бачить тривогу і тих, що плакали та дуже голосили. І, увійшовши, говорить їм: чого тривожитесь і плачете? Дівчина не вмерла, а спить. І глузували з Нього. Він же, виславши всіх, бере з Собою батька й матір дівчини і тих, що були з Ним, і входить туди, де лежала дівчина. І, взявши дівчину за руку, каже їй: «таліфа, кумі», що значить: дівчино, тобі кажу, встань. В ту ж мить дівчина встала і почала ходити» [Марк 5: 38-43].

23 Темченко А. Смысловая пара «*somnia — mortem*» в мифологичной картине світу слов'ян. *Народознавчі зошити*. 2022. № 4 (166). С. 850-867.

24 Схожі ідеї висловлюються українськими ученими-медиками Федоров Ю. В. Нариси з медичної теології. URL : https://medinstytut.lviv.ua/wp-content/uploads/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%98_%D0%97_%D0%9C%D0%95%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%87.pdf (дата звернення: 18.07.2023).

конфігурації місця сну відповідають критеріям «форматування» обрядового простору і передбачають створення моделі мікрокосмосу, в межах якого перебуває «душа», тобто засипання і пробудження має відбуватися в інстальованому традицією *sacrum*-просторі. Інакше кажучи, створення системи магічного захисту дозволяє «тримати» сновидця у безпечних параметрах.

Смислові зв'язки сну і смерті проглядаються також в обрядах ініціацій, коли посвяченого вводили у стан напівсну (напівсмерті). Повернення у «цей» світ (осмислені контури буття) відбувається у процесі переказування «побаченого» і «почутого» (обрамленого у вербальну стилістику і ритміку «цього» світу), тому сприймається як попередження або одкровення. У цьому разі ніби відкриваються перспективи т. зв. «абсолютного» знання, ілюзорні образи якого проглядаються у момент послаблення контролю свідомості²⁵. Схожі тенденції, які почасти дублюють ініціаційні практики і межують зі сновидіннями, проявляються у мистецтві. Наприклад, споглядання творчого хаосу (відповідно до визначення Едварда Лоренца: «Хаос: коли нинішній стан визначає майбутнє, але приблизний нинішній стан не визначає майбутнє навіть приблизно»²⁶ або мистецької абстракції нівелює перпендикулярний геометризм «свідомого», ніби відкриваючи шлях до пізнання «первинної» неупорядкованості, повертаючи у прадавні часи до-творення (*tempus deorum*)²⁷. Нестримні (ще не зафіксовані колективним розумом) *primaria* образи володіють більшим творчим потенціалом, ніж словесно оформлені поняття «цього» світу, що пояснює феномен «творчого божевілля». Нестримний потік підсвідомого впливає на внутрішні стани, осмислення яких стимулює нові імпульси, що руйнують статичні ментальні схем (відповідна ситуація нагадує принцип фільмоскопу, де функцію підвідомчого виконує плівка, образи

якої оживають під впливом світла і руху). Іншими словами, хаос підсвідомого («того») протиставляється упорядкованому простору («цього»), схильного до стабілізації дисбалансу динамічних психічних станів. Звідси філософія іконопису, де фокусування уваги спричиняє виникнення стійкої ментальної форми, яка згодом стає реальністю і цілком заповнює того, хто споглядає *Volto Santo*²⁸.

Асоціативні зв'язки сну і смерті почасти пояснюють семантику планування елементів традиційного житла українців, де тіло сновидця розміщено головою на захід (аналогічним чином влаштовано поховання), стіна біля якої сплять не має вікон, тому називається «глухою» (тобто тихою, безмовною). Специфіка відповідних розташувань полягає у тому, що в момент пробудження (смісловий аналог «воскресіння») погляд автоматично фокусується на Сході Сонця («Лику Спасителя») ²⁹. Знаковими є інші зіставлення. Наприклад, «печатання» могили передбачає її перехрещування «землею» і «водою» – головними субстанціями світотворення, що мають захистити «живих» і встановити непорушну межу «цього» і «того» світів³⁰. Натомість «печатання» місця сну здійснюється самим сновидцем, оскільки він є «живим», і передбачає захист власного, тимчасово залишеного душею тіла (пор. д.-р. трупили – «порожній усередині» / д.-р. трупиє – «мертве тіло»³¹). Вважалося, що у «незаповнене» тіло можуть уселитися «чужі» душі не похованих за обрядом («не запечатаних») мерців (у т. ч. тих, хто загинув «наглою» смертю і самогубців), унаслідок чого виникає загроза появи «дводушників» (у психіатрії тих, хто страждає на дисоціативний розлад ідентичності)³². Обряд «печатання» супроводжується текстами, які засвідчують факт існування «Божої печаті» (накладання якої фіксує межу зі світом смерті й темряви, а також захищає обраних Богом праведників (Іоанна 6: 27; 2 Тимофія 2: 19; Одкровення Іоанна Богослова 6: 9,

25 Сурогатними засобами «просвітління» є алкоголь і наркотики.

26 Danforth, Christopher M. (April 2013). Chaos in an Atmosphere Hanging on a Wall. URL: <http://www.mpe2013.org/2013/03/17/chaos-in-an-atmosphere-hanging-on-a-wall/> (дата звернення: 18.07.2023).

27 Лат. Час богів.

28 Італ. Святий Образ.

29 Короткочасне «пробудження» від стану суєтної буденності моделюється під час молитви на «схід сонця».

30 Пор. з листом запорожців турецькому султану, де земля і вода сприймаються як сакральні обереги від «нечистої сили», тобто турків: «Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою» [Саєнко В. «Лист до турецького султана» та деякі міфологічні відповідності. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2004. Вип.13. С. 418-420].

31 Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. Санкт-Петербург : Типография Императорской академии наук, 1893-1903. Т. 3. 1903. 1683 с.

32 Тиховська О. Психологічне підґрунтя образу дводушника в українській міфології. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Філологія*. 2016. Випуск 2 (36). С. 242-248.

7: 2, 9: 4), активуючи у такий спосіб захисний механізм обряду: «Ложуся спати на Божую печать»; «Ложуся спати под Божію печать, под золотую книгу, под єное сонце, крестом крещусь, крестом Богу молюсь, крест на грудях, ангели по боках»³³. «Печатання» відбувається шляхом накладання хреста на місце сну, що утворює захисне поле навколо нерухомого тіла сновидця, непорушність якого «гарантується» сакральними покровителями: «Крестом сцялося, крест у мяне ў руках, Пречиста Мацерь ў галавах, а ангели па баках, а Гасподзь у мене ў серцах»³⁴; «У кровать ложусь, крестом стелюсь, крестом укриваюсь, ангели по боках, Спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла, од усякого врага, не тільки мою душу, ще моє чадо і моє обійстя. Ісус Христос, спаси, і Божія Матір Марія»^{35, 36}.

Захисні функції вербальних текстів асоціюються з геометричним орнаментом спіднього одягу і спальної білизни³⁷ (іл. 1) і нагадують хрестоподібну структуру полотняного перепелення, що пояснює обряди, де звичайна тканина сприймалася як оберег (іл. 2). Наприклад, «білі» валові рушники вважалися знаком захисту в обрядах переходу, за допомогою яких маркувалися лімінальні особи / об'єкти (старости, хрести, ворота). Сприйняття орнаменту як тексту, що комунікує на горизонтальному (світському) і вертикальному (сакральному) рівнях, пояснюється синкретичністю міфологічного мислення. На відміну від вербального повідомлення, динамічна послідовність якого є завершеною і відбувається у певному ритмі (відтворюється кінцевий рух у часі – оповідання має пролог

і епілог), геометричний орнамент презентує принцип візуалізації та статичності, тому сприймається одномоментно (ніби вилучається найсуттєвіший момент сюжету). Інакше кажучи, в орнаменті динаміка часу сприймається крізь призму статичного простору, який трактується як первинна незмінність і непорушність, що засвідчує постійну присутність *ideas mundi*³⁸ у невпинному калейдоскопі буденності (асоціюється з первинним актом Творення: «І сказав Бог: Хай станеться світло! І сталося світло <...>. І сказав Бог: Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою» (Буття 1: 3,6). Ланцюжкоподібне розташування фактів (принцип нанизування) замінюється залежно від порядку їхнього поєднання, натомість орнамент демонструє інший спосіб передачі інформації, пов'язаної із світом «сакрально-го».

Напевно, що превалювання геометрично-хресної символіки пояснюється впливом християнства і пов'язується з ідеограмою «Чесного хреста», як захисного і рятівного знамення. Звідси існування цілого пласту аналогічних за семантикою молитовних звернень, які виголошували перед сном: «Крижом одзенуса, крижом подцелюся, крест уво мне, крест надо мной, крест підо мной»; «Ложуся спати, дай Господу Богу знати. Крижом постелюся, крижом оденуся. І криж при мні і прі моєй души»; «Я крестом стелюсь, крестом одінусь. Спати ложуся, я нікого не боюсь»^{39, 40}. У ширшому контексті захист місця сну нагадує церемонію освячення простору: «Чесним крестом хрещуся, на чистом месці спаць ложуся»⁴¹. Крім оберегів

33 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 978, 994.

34 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 976.

35 Кушова комплексна експедиція с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл., 1996 р.

36 Див. також інші тексти: «Ангал мой, храницель мой, храни маю душу і цело»; «Сам Господь – сторож надо мною. Сцерези, Господь, мою душу»; «Спатоныки ложуся, крестом наложуся, Ангола под голову, а сторожа на сторону. Гляди, душа, тіла, ше нас грішних до життя вічного»; «Господь, Пречиста Маці, <...> ангели, <...> сцерезите наши душечку <...> і закрой наше ім'я от усякого зла»; «Лажуся ў гарах, у Божих славах. Ангели – при боках. Ангели мае, стойце при мне. Што будзе вам, то і мне» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 980, 986, 985, 990, 999].

37 У цьому контексті цікавою видається етимологія іменника «одяг», пов'язаного з принципом зовнішнього захисту, спорідненого з поняттями «одежа» (**odedjā*), «надежа» (**na-dedja*); співвідноситься із ст.-сл. *dejdj* – «кладу», «ставлю», що реалізується у значеннях: болг. *djana* – «кладу»; сербськ., хорв. *djenem*; чеськ. *ději* – «подіти»; словацьк. *diať*; польськ. *dzieje / dziać* – «дівати», «робити»; рос. *делать*; в.-лужицьк. *džec* – «прясти», «ткати» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва, под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. Москва : Прогресс, 1986-1987. Т. 3 (Муза-Сят). 1987. С. 121].

38 Лат. Світ ідей.

39 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 993, 997, 998.

40 «Крестом постелюся, крестом оденюся, неприятеля не боюся»; «Крест на мне, і крест во мне, крест у сердце мойом»; «Спаць лажуся, крестом крещуся, крест ў галавах, крест ў нагах, крест надо мною, крест пада мною»; «Крест в голове, ангели в ногах, Господь со всех сторонах» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. Москва : Индрик, 2003. № 975, 977, 978].

41 Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. То-

у вигляді традиційного косоного хреста (знаку перекреслення-знищення або візуальної констатації своєї власності) і канонічного хрещення (накладання на себе Символу Віри) актуальними видаються дії із семантикою «замикання», які реалізуються на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому. «Зовнішнє» замикання зіставляється з темою «закритого» магічного кола, яким обводять місце для сну. У такий спосіб відбувається виокремлення частини «свого» з території «чужого» (варіант опозиції «природне-культурне»). Рудименти відповідних обрядів фіксуються у згаданих вище текстах, зокрема мотивах «накривання» хрестом. У такому разі місце для сну набуває обрисів вписаного у коло хреста, що повторює ідеограму храму – втіленого образу небесного Єрусалиму, іконографічні зображення якого могли бачити наші пращури під час богослужінь (іл. 3). Візуальні асоціації дублюються на рівні слова, що має посилити магічний захист: «Лажуся спаць на Божий храм»; «Лажуся спать на сіянських горах»⁴², пояснюючи у свою чергу смислові асоціації ліжка з храмом, голови з престолом: «Хрест ў мене ў головах, ангелі – по боках. Шо ў Києві ў церквах, то ў мене ў головах»⁴³. Внутрішнє замикання передбачає звукове наповнення захищеного зовні простору, що пояснює доцільність молитовного озвучення окресленого і перехрещеного місця сну. Звукове маркування простру сну дозволяє подолати візуальну обмеженість, неможливість контролювати невловимі для зорової фіксації динамічні й дифузні образи сновидіння. Аналогічним чином пояснюється озвучення інших лімінальних станів. Зокрема, про народження або смерть сповіщали за допомогою дзвону або трембіти, звук яких долає видимі перешкоди видимого світу, відганяючи «німу» і «глуху» смерть.

Висновок. Крім понять, які описують можливі конфігурації простору традиційної культури (рівні, локуси, вектори, ідентичності, орієнтири, оціночні шкали), цікавими видаються дослідження, що стосуються специфічних моментів organization of invisible space⁴⁴. Мова йде не лише про нарисну систему, яка геометризує первинний хаос «природного», встановлюючи його центр і визначаючи межі периферії, але презентує невидимі

проекційні конструкції, розташовані в «паралельному» світі прототипів і праформ. У класичній міфології відповідні значення зіставляються із сакральними локусами Царства Божого, Небесного Єрусалиму, Вирію, Едему або небесними архетипами першодій – подорожі (сузір'я Чумацького Шляху, Великого і Малого Возу), землеробства (сузір'я Борони, Чепіг, Косарів, Стожарів). Крім визначених традицією сакральних місць, які проектують небесні зразки на територію буденного, «невидиме» проявляється також у психофізичних medium-станах (завмиранні, сні, маренні, втраті свідомості, летаргії), які фокусують «інший» ракурс сприйняття, оскільки асоціюються з не проявленим часом ante mundi creationem⁴⁵.

У «горизонтальній» (світській) площині «невидиме» прив'язується до конкретних просторових (навіть географічних) координат, ототожнюючись переважно з від'ємними категоріями «чужого», «далекого», «дикого», «темного», «холодного» etc. За цієї умови «цей» світ (у значенні «свій») має конкретні межі, зовнішні контури якої підлягають агресивному тиску «невидимого-зовнішнього». Умовою непорушного захисту «цього» є його внутрішня організація (наявність сакрального центру, що генерує навколо себе силове поле) і система зовнішньої безпеки лімінальних об'єктів («входів» і «виходів»), що безпосередньо контактують з areas of chaos⁴⁶.

Принципи обмеження і захисту проектується також на згадані medium-стани, коли тіло є пасивним. Наприклад, уві сні контроль свідомості вимикається, внаслідок чого відбувається активація підсвідомого (у міфології «потойбічного», у психології «архетипу тіні»). Згідно з народними віруваннями, під час сну може відбуватися спонтанний «вихід» душі сновидця не лише з тіла, але й за межі «свого» простору («цього» світу). Відповідним чином пояснюється семантика апотропейних дій, які створюють локальний / внутрішній простір в межах загального, що нагадує обряди магічного захисту під час перебування на «чужій» території «природного-дикого» (полованні або подорожі). Зокрема, окреслюються зовнішні межі захисного периметру, що дублює також принципи бу-

поркова. Москва : Индрик, 2003. № 985.

42 Там само. № 980, 982.

43 Там само. № 1009.

44 Англ. Організація невидимого простору.

45 Лат. До створення світу.

46 Англ. Зони хаосу.

дівництва житлових приміщень, сакральних об'єктів і фортифікаційних споруд.

Діаметральне обведення місця сну з подальшим хрестоподібним перекреслюванням утвореного у такий спосіб радіусу є знаком захисту, в межах якого розташоване тіло сновидця. Конфігурація ідеограми глибоко символічна, оскільки не лише повторює іконописний ореол навколо чола Спасителя (іл. 4), але є знаком чотирьох добових фаз сонця (час), паралельно демонструючи зображення сонячного диску, що сходить над горизонтом ночі (простір). Освячене хресним знаменням сонце, яке захищає тіло сновидця, може трактуватися також як графема молитви Животворному Чесному Хресту⁴⁷. Обведення священним колом тіла і його хрещення (графічне перекреслювання кола) накладає своєрідну печать, захищаючи сновидця від смертельних небезпек ночі (ніби космізують його, накладаючи сонячний символ Спасителя Світу). Невипадково відповідні дії є принциповими під час організації сакрального простору християнських храмів⁴⁸. Сакральна семантика хрещення як засобу божественного творення пояснюється його дублюванням в обрядах захисту, благословення, вдячності.

Під час хрещення відбувається отождолення себе з Живим Хрестом, що пояснює сприйняття знаряддя римської страти як символу воскресіння і вічного життя. Захищені у такий спосіб тіло і душа, вважаються неприступними для потойбічних сил, які можуть зашкодити і вселитися у сновидця (феномен дворушників або дисоціативного розладу ідентичності).

Сакральна сила хреста пронизує простір культури, оскільки за допомогою перпендикулярного перетину утворюється прямокутник – нехарактерна для природи геометрична фігура. За аналогічним принципом обробляються поля, відбувається поділ території, утворюючи систему паралелей і меридіан, виготовляється фактура тканини. Звідси магічне значення полотна як оберегу від потойбічних сил, що пояснює значення сакральних персонажів, пов'язаних з ткацтвом, зокрема Богородицею, Мокошею, П'ятницею, Середою. У цьому контексті зрозумілими стають лімінальні функції не біленого полотна, за допомогою якого поєднували «своє» і «чуже» (свати), «живе» і «мертве» (поховальні і поминальні перев'язі).

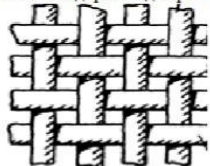
47 «Нехай воскресне Бог і розвіються вороги Його, і нехай біжать від лица Його всі ненависники Його. Як щезає дим, нехай щезнуть, як тане віск від лица вогню, так нехай загинуть біси від лица тих, хто любить Бога і хто з великою відвагою й твердою вірою і довірою до Господа Бога осіняє себе хресним знаменням і в радості промовляє: радуйся, Пречесний і Животворчий Хресте Господній, що проганяєш бісів силою розп'ятого на тобі Господа нашого Ісуса Христа, що до пекла зійшов, й подолав силу диявола, й дарував нам тебе, Хрест Свій Чесний, на прогнання всякого супротивника. О, Пречесний і Животворчий Хресте Господній, допомагай мені зі Святою Дівою Богородицею й зо всіма святими Небесними Силами завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків. Амінь».

48 Фулканелли Ж-Ж. Тайны готических соборов. Пер: О. Чистяков, М. Собуцкий, Н. Вязьмитина, А. Морозов. Москва: Рефл-бук, Ваклер. 2008, 384 с.

Іл. 1

Сорочка жіноча. Полтавщина. Поч. XX ст..
Фото з відкритих джерел.

Іл. 2

Структура полотняного переплетення. Фото з відкритих джерел.

Іл. 3

Апсида базилики Сант-Аполлінаре-Нуово. Італія. V-VI ст. Фото з відкритих джерел.

Іл. 4

Іконописний Лик Спасителя. Фото з відкритих джерел.

References:

1. Baiburin, A. (1983). Zhilishche v predstavleniyakh vostochnikh slavyan. [Dwelling in the Ideas of the Eastern Slavs]. Leningrad: Nauka. [in Russian].
2. Bednenko, G. Prostranstvo mifa. [Space of Myth] Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvo-mifa> (access date: 11.07.2023). [in Russian].
3. Berezovaya, N. Telo kak granitsa: «ozhivayushchie mertvetsi» «v sagakh ob islandtsakh» [The Body as a Border: “the Resurrecting Dead” “in the Sagas about the Icelanders”]. Retrieved from <http://www.ruthenia.ru/folklore/berezovaya1.htm> (access date: 26.07.2019). [in Russian].
4. Danforth, Christopher M. (April 2013). Chaos in an Atmosphere Hanging on a Wall. Retrieved from <http://www.mpe2013.org/2013/03/17/chaos-in-an-atmosphere-hanging-on-a-wall/> (access date: 18.07.2023). [in English].
5. Dittrich, A. (1998). Standardized Psychometric Assessment of Altered States of Consciousness (ASCs) in Humans. *Pharmacopsychiatry*, 31, 2, 7, 80-84. [in English].
6. Eliade, M. (1987). Kosmos i istoriya. Moskva: Progress. [Space and History]. Moscow: Progress. [in Russian].
7. Fasmer, M. (1987). Etimologicheskii slovar russkogo yazika [Etymological Dictionary of the Russian Language]. Larina. Moskva : Progress, 3 (Muza–Syat). [in Russian].
8. Fedorov, Yu. Narysy z medychnoi teolohii. [Essays on Medical Theology]. Retrieved from https://medinstytut.lviv.ua/wp-content/uploads/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%98_%D0%97_%D0%9C%D0%95%D0%94%D0%98%D0%A7%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%87.pdf (access date: 18.07.2023). [in Ukrainian].
9. Fulkanelli, Zh-Zh. (2008). Taini goticheskikh soborov. [Secrets of Gothic Cathedrals]. Moskva : Refl-buk, Vakler. [in Russian].
10. Hobson, A. (2009). The neurobiology of consciousness: Lucid dreaming wakes up. *International Journal of Dream Research*, 2(2), 41–44. URL : <https://psycnet.apa.org/record/2011-14175-001> (access date: 18.07.2023). [in English].
11. Kyrlyuk, O. (2000). Universal Parameters of Socio-Cultural Spatiality: Ukrainian Hut. [Universalni parametry sotsiokulturnoi spatsialnosti: ukrainska khata]. *Universalni vymiry ukrainskoi kultury*. [Universal Dimensions of Ukrainian Culture]. Retrieved from <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (data zvernennia: 11.07.2023). [in Ukrainian].
12. Ludwig, A. (1966). Altered states of consciousness. *Archives of general psychiatry*, 15, 225-234. [in English].
13. Materiali dlya Slovarya drevnerusskogo yazika po pismennim pamyatnikam. Trud I. I. Sreznevskogo. [Materials for the Dictionary of the Old Russian Language According to Written Monuments. I.I. Sreznevsky’s Work] (1903), Izdanie otdeleniya russkogo yazika i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk. [Edition of the Department of the Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences]. Sankt-Peterburg : Tipografiya Imperatorskoi akademii nauk, 3. [in Russian].
14. Poleskie zagovori (v zapisyakh 1970-1990-kh godov) [Polesye Conspiracies (in the Records of the 1970-1990s)] (2003), (Ed) Agapkina, T. A., Moskva : Indrik. [in Russian].
15. Saienko, V. (2004). «Lyst do turetskoho sultana» ta deiaki mifolohichni vidpovidnosti. [“A Letter to the Turkish Sultan” and Some Mythological Correspondences]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. [New Studies of Mmonuments of the Cossack Era in Ukraine], 13, 418-420. [in Ukrainian].
16. Sorochuk, L. (2011). Mythological Space in the Ethnic Culture of Ukrainians. [Mifolohichniy prostir v etnokulturi ukrainsiv]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. [Ukrainian Studies Almanac], 5, 175-178. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_59 (access date: 11.07.2023). [in Ukrainian].
17. Temchenko, A. (2011-2012). Tsentr i peryferiia: dynamika tvorennia obriadovoho prostoru. [Center and Periphery: the Dynamics of Creation of Ceremonial Space]. *Eidos [Eidos]*, 6, 260-268. [in Ukrainian].
18. Temchenko, A. (2017). Mifolohiia prostoru: semantyka horyzontali v tradytsiinykh uiavlenniakh skhidnykh slovian (na materialy zamovlian). [Mythology of Space: the Semantics of the Horizontal in the Traditional Ideas of the Eastern Slavs (a Study of Orders)]. *Visnyk Cherkas-*

- koho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky». [*Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”*], 4, 42-50. [in Ukrainian].
19. Temchenko, A. (2022) Smyslova para «somnia — mortem» v mifolohichnii kartyni svitu slovia. [The semantic pair “somnia — mortem” in the mythological picture of the world of the Slavs]. *Narodoznavchi zoshyty. [Ethnological notebooks]*, 4 (166), 850-867. [in Ukrainian].
 20. Tykhovska, O. (2016). Psykholohichne pidhruntia obrazu dvodushnyka v ukrainskii mifolohii. [The Psychological Basis of the Image of the Duplicitous in Ukrainian Mythology]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, Seriiia: Filolohiia. [Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series: Philology]*, 2 (36), 242-248. [in Ukrainian].
 21. Tytar, O. (2008). The Logic of the Myth in the Space of Modern Culture [Lohika mifu v prostori suchasnoi kultury] *Bulletin of the Kharkiv National University named after V. N. Karazin [Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina]*, 813. Retrieved from <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/6349> (access date: 07.11.2023). [in Ukrainian].
 22. Voevodina L. Mif kak simvolicheskaya sistema. [Myth as a Symbolic System]. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-kak-simvolicheskaya-sistema> (access date: 11.07.2023). [in Russian].
 23. Yakuts, R. (2010). Mifolohichniy chas-prostir u povisti M. Hoholia «Vii». [Mythological Time-Space in M. Gogol's Story “Vii”]. *Sotsiokulturni problemy liudyny. [Sociocultural Problems of a Man]*, 4, 107-114. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 26.07.2023

Схвалено до друку / Accepted: 19.09.2023

УДК 391-053.(477)“19/195”

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30-Tureiskyi

Ihor Tureiskyi

A post-graduate student, NAS of Ukraine Maksym Rylskyi Institute of Art Studies,
Folkloristics and Ethnology, Kyiv, Ukraine.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5194-0137>

e-mail: turej@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Tureiskyi, I. Transformation of traditional children's clothes of Ukrainians at the late of the 19th – middle of the 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 30, 107-115. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Tureiskyi

TRANSFORMATION OF TRADITIONAL CHILDREN'S CLOTHES OF UKRAINIANS AT THE LATE OF THE 19TH – MIDDLE OF THE 20TH CENTURY

Abstract. The purpose of the article is to study changes in traditional Ukrainian children's clothing from the late of the 19th to the middle of the 20th century, to determine the main factors that influenced children's clothing culture, the degree of preservation of traditional practices and ideas, and the features of innovations.

The scientific novelty lies in the fact that the author characterized the defining aspects of the transformation of traditional children's clothing, the peculiarities of his daily life in the specified period, the factors that influenced it.

Conclusions. Children's clothing complements our idea of folk clothing, to a large extent illustrates the attitude towards the child, understanding of its needs and development, involvement in work, role in society. The issue of changes in children's clothing reveals some features of transformational processes in society. In the first half of the 20th century the Ukrainian people suffered a difficult historical fate, wars and famines, ideological repressions and repressions caused inevitable changes in the people's existence. At the same time, the time of progress, urbanization processes, changes in the economic system and worldview influenced the departure from traditional ideas and practices. These processes also affected children's clothing culture, which met the challenges of time and cultural transformation. By the middle of the 20th century, ceremonial and symbolic aspects related to children's clothing were preserved by Ukrainians, which indicates the important role of the traditional worldview, observance of ancient customs. Imitation of some older practices, such as the permissible minimal amount of children's clothing, finds an explanation both in following the usual way of life and in the impossibility of improving children's life. Therefore, various aspects of the people's life, changes in the economic system, culture, and the consequences of historical upheavals were reflected in the children's clothing.

Key words: children's clothing, traditional clothing, Ukrainian traditional culture, folk clothing, transformation of traditional culture, children's everyday life, family rituals, rural fashion.

Ігор Турейський

аспірант, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5194-0137>

e-mail: turej@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Турейський І. Трансформація традиційного дитячого вбрання українців кінця ХІХ – середини ХХ століття. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 107-115. doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Tureiskyi

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТРАДИЦІЙНОГО ДИТЯЧОГО ВБРАННЯ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Метою статті є дослідження змін традиційного дитячого вбрання українців з кінця ХІХ до середини ХХ ст., визначення основних факторів, що вплинули на дитячу одягову культуру, ступінь збереження традиційних практик та уявлень, особливості нововведень.

Наукова новизна полягає в тому, що автор охарактеризував визначальні аспекти трансформації традиційного дитячого вбрання, особливості його побутування в зазначений період, фактори що на це вплинули.

Висновки. Дитяче вбрання доповнює наше уявлення про народне вбрання, значною мірою ілюструє ставлення до дитини, розуміння її потреб та розвитку, залучення до праці, ролі у суспільстві. Питання змін дитячого вбрання розкриває деякі особливості трансформаційних процесів у суспільстві. У першій половині ХХ ст. український народ спіткала складна історична доля: війни та голодомори, ідеологічні утиски та репресії спричинили невідворотні зміни буття народу. Разом із тим, час прогресу, урбанізаційних процесів, зміни системи господарювання та світогляду вплинули на відхід від традиційних уявлень та практик. Ці процеси зачепили й дитячу одягову культуру, що відповідала викликам часу та трансформації культури. До середини ХХ ст. обрядовість та символічні аспекти, пов'язані з дитячим одягом, були збережені українцями, що вказує на вагомую роль традиційного світогляду, дотримання давніх звичаїв. Наслідкування деяких давніших практик, таких як припустима мінімізована кількість дитячого вбрання, знаходить пояснення як у слідуванні звичному укладу, так і в неможливості покращити дитячий побут. Тож, у дитячому вбранні відобразилися різні аспекти буття народу, зміни в системі господарювання, культурі, наслідки історичних потрясінь.

Ключові слова: дитяче вбрання, традиційне вбрання, українська традиційна культура, народний одяг, трансформація традиційної культури, дитяче повсякдення, сімейна обрядовість, сільська мода.

Постановка проблеми. Дитяче вбрання українців є особливим явищем традиційної культури, цікавим компонентом народного одягу загалом. Український традиційний одяг втілює та відображає водночас соціально-економічні умови життя українців, їх самотність, естетичне відчуття, систему уявлень, різні грані матеріальної та духовної культури.

В першій половині ХХ ст. народний одяг зазнав змін, що характеризувалися переходом від архаїчних та усталених, до видозмінених та нових типів, кроїв, оздоблення, матеріалів для виготовлення вбрання. На тлі складних соціальних та політичних процесів в Україні, змін в системі господарювання, урбанізаційних процесів традиційне вбрання селянства набуває нових рис, видозмінюється.

У контексті цих трансформацій дитяче вбрання також змінюється. Цікавість до дитячого одягу на тлі зміни традиційного строю зумовлена тим що він відображає особливості ставлення до дитини, розуміння її потреб та розвитку, залучення до праці, ролі в громаді. Одяг дитини, безпосередньо пов'язаний з соціалізацією дитини, був необхідним елементом цього процесу. Тож, розвиток дитячого вбрання розкриває низку особливостей трансформації української традиційної культури, відображає певні закономірності цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика традиційного дитячого вбрання залишається малодослідженою в українській етнології. Окремі аспекти, пов'язані з обрядовістю та дитячим одягом, розглянуто в працях В. Борисенко¹, М. Масрчик². Як окремий предмет дослідження відображено в статті Н. Гурошевої «Традиційний український дитячий одяг»³, в статті нашого авторства «Одяг як, інструмент соціалізації дитини в українській традиційній культурі кінця ХІХ – початку ХХ століття»⁴. Питання трансформації української одягової культури, визначення поняття «сільська мода»,

порушено в статті М. Селівачова «Сільська мода ХХ століття в українському вбранні та текстилі»⁵.

Мета статті – дослідити характерні зміни, що відбулися в дитячій одяговій культурі українців у зазначений період, визначити ступінь збереження традиційних уявлень, основні фактори, що визначали специфіку дитячого вбрання.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку ХХ ст. в Україні були широко розповсюджені досить архаїчні норми, пов'язані з дитячим вбранням, що мінімально задовольняло утилітарні функції, вагомим було місце одягу в обрядовості, уявленнях та символічних діях, пов'язаних з дітьми. Ці уявлення і практики інколи в трансформованому вигляді зустрічалися і в першій половині ХХ ст., інколи пізніше.

Першим вбранням новонародженого немовляти були пелюшки та сповивач, вони надавали особливої форми дитині, символізували її недієздатність. Пелюшки не різнилися для хлопчика чи дівчинки і виготовлялися зі зношеного одягу, переважно батьківського. За свідченнями кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зберігалися, очевидно, ще давніші уявлення про символічну роль єднання дитини і батьків за допомогою одягу останніх⁶. Підтвердження цього символізму бачимо і в тому, що під час хрещення дитина контактує з сорочкою батька, в яку сповивають немовля⁷. Так само і в обряді першої купелі на Поділлі дитину клали на чорну чи червону запаску матері, що мало вберегти від потойбічних сил⁸.

Як і пелюшки, більшість одягу маленької дитини виготовлялася зі старого, зношеного вбрання батьків. У цьому, звісно, була і практична функція повторного використання матеріалу. Бувало, що зношені сорочки для виготовлення пелюшок жінки приносили як подарунок породіллі⁹.

В українських традиційних уявленнях яскраво простежується і на інших прикла-

1 Борисенко В. Сімейна обрядовість українців ХХ – початку ХХІ століття. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2016. 256 с.

2 Масрчик М. Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ : Критика, 2011. 327 с.

3 Гурошева Н. Традиційний український дитячий одяг. *Народна творчість та етнографія*. 1995. № 1. С. 77–82.

4 Турейський І. Одяг як інструмент соціалізації дитини в українській традиційній культурі кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Народна творчість та етнологія*. 2022. №3 (395). С. 102–110

5 Селівачов М. Сільська мода ХХ століття в українському вбранні та текстилі. *Народна творчість та етнологія*. 2023. № 1 (397). С. 65–74.

6 Гурошева Н. Традиційний український дитячий одяг. *Народна творчість та етнографія*. 1995. № 1. С. 78

7 Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1872–1878. Т. 4. Обряды: родины, крестины, свадьба, похороны / изд. под наблюдением Н. И. Костомарова. Санкт-Петербург : [Тип. В. Киришбаума]. 1877. С 18; 77.

8 Там само. С. 5–6.

9 Гурошева Н. Традиційний український дитячий одяг. *Народна творчість та етнографія*. 1995. № 1. С. 79

дах, переконання про наявність зв'язку елементів вбрання із вдачаю його власника. За свідченнями із Закарпаття, дитячий одяг виготовлявся зі старого батьківського, щоб діти успадкували найкращі риси, були здоровими¹⁰. Подекуди навіть зустрічаємо заборону на пошиття пелюшок з нової тканини¹¹.

Описані свідчення характеризують значний символізм, який надавався матеріалу для виготовлення пелюшок та одягу дитини наприкінці XIX – на початку XX ст. За відсутністю матеріалу та купованого вбрання, практика виготовлення пелюшок та одягу для дитини залишалася поширеною у першій половині XX ст.¹², подекуди і пізніше. У 1950-х роках подібні практики пояснюються передусім бідністю, браком тканини, відсутністю можливості її придбати. Як зазначає респондент, пелюшки для дитини робили з «подертого плаття чи штанів», чоловічих сорочок¹³. Також у свідченнях, що стосуються першої половини XX ст., знаходимо згадки про необхідну якість зношеної тканини, що була м'якою і відповідно кращою для дитини¹⁴. Тож, у пізніших свідченнях вже не зустрічаємо акценту на символічній ролі використання батьківського одягу, а лише утилітарний вияв цієї практики, що вже в другій половині XX ст. здебільшого була замінена на використання нової тканини, купівлю готового дитячого одягу¹⁵.

Вагома роль вбрання у процесі соціалізації дитини підтверджується звичаями, пов'язаними з обрядом хрещення дитини, що своєю чергою відігравав визначальну роль у родильній обрядовості. Власне після цього обряду в дитини з'являється перша сорочка, яку робили з крижма – полотна, в яке загортали дитину після хрещення. Як зазначають

дослідники, крижма виконувала й символічно-магічну функцію, мала роль оберега, відображала давні уявлення та концепції українців¹⁶.

За матеріалами з Полтавщини кінця XIX ст., на виводини з крижми вже робиться «справжня» сорочка з рукавами¹⁷. Така практика була широко поширена і в інших місцевостях. Наприклад, на Півдні Київщини таку сорочку зберігали, вдягали на інших менших дітей з переконанням, що це зробить дітей дружними¹⁸.

Як і обряд хрещення, так і пов'язані з ним традиції виготовлення одягу для дитини, попри складні та вкрай несприятливі соціально-політичні та економічні обставини, що спіткали українців у першій половині XX ст., збереглися та передавалися наступним поколінням. З описів респондентів, збереження звичаю виготовляти сорочку для дитини із крижма після хрещення у 1940-х – 1950-х роках та пізніше, було широко розповсюджено у різних областях України¹⁹. Разом із тим, є певні видозміни, коли з крижми могли робити не тільки сорочку, а й інший одяг (не обов'язково традиційний)²⁰, чи пелюшки²¹, однак вказується на те, що тканину обов'язково треба було використати для вбрання немовляти²².

Сорочка була першим і довгий час єдиним одягом дитини наприкінці XIX – першій половині XX ст. Перші дитячі сорочки, залежно від локальної традиції, могли мати різну форму, переважно були довгими²³. До першого року вбрання, передусім сорочка, як і зовнішній вигляд хлопчиків та дівчат не відрізнялося. За більшістю досліджених матеріалів, навіть до чотирьох – п'яти років одяг дітей зрідка вказував на стать.

10 Коцан В. Етнокультурні маркери в контексті пограниччя: традиційний народний одяг та ідентичність населення Закарпаття XIX – початку XXI ст. Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису / Інститут народознавства НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів, 2021. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsan_Vasyl/Etnokulturni_markery_v_konteksti_pohranych_tradytsiinyi_narodnyi_odiagh_ta_identychnist_naselennia_Za.pdf. С. 311-312.

11 Дерлиця М. Селянські діти. Етнографічний збірник / вид. Етногр. коміс. Наук. т-ва імені Шевченка. Львів : 3 друк. НТШ, 1895–1929. Т. 5 / вид. під ред. І. Франка. 1898. VI, С. 122.

12 Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. С. 77

13 Там само. С. 95–96.

14 Там само. С. 128.

15 Там само. С. 161.

16 Босий О. Знакові функції тканини в звичасво-обрядовій сфері українців (семантичні паралелі «крижмо» – «саван»). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. № 4. С. 116.

17 Милорадович В. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 г. / Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков : Тип. губернского правления. 1897. Т. 16. С. 29.

18 Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: збірка. Київ : Либідь, 2006. С. 82.

19 Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 3. Родильна обрядовість / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. С. 9; 50; 161; 212; 389.

20 Там само. С. 212.

21 Там само. С. 50.

22 Там само. С. 29.

23 Маерчик М. Ритуал і тіло: структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ : Критика, 2011. С. 147.

Зауважимо, що припустимою нормою було те, що діти могли ходити голими до п'яти-шести років, за матеріалами з Чернігівщини 1920-х років такий вигляд діти могли мати влітку²⁴, за матеріалами початку ХХ ст. з Гуцульщини, так ходити вони могли і взимку²⁵. Ці факти засвідчують відмінність від сприйняття дорослого та дитини в суспільстві, визначення різних меж допустимого вигляду та поведінки. Свідчення про побутування таких норм і у першій половині ХХ ст. знаходимо у записах з Донецької області: «Ну, раніше, дітки довго ходили голенькі. Не так, як тепер, голі були»²⁶.

Подібність вбрання та зовнішнього вигляду дітей до певного віку, мінімальна кількість компонентів одягу спорадично зберігалися і в першій половині ХХ ст. Єдиним вбранням як хлопчиків, так і дівчат могла бути лише довга сорочка, також до чотирьох – п'яти років, як і у попередній період²⁷. Із записів із Волинської області, що описують 1950-ті – 1960-ті роки, знаходимо таку цитату: «Коли там в теї дитини були там... ті штани, а сорочечку довгу пошиють, і так вона, та дитина, ходила в тий сорочечци довгій»²⁸. Прикметно, що зустрічаємо безстатеве означення дитини, як і її зовнішній вигляд, що не вказував на стать до певного віку, яскраво засвідчує наслідування давніших уявлень та практик соціалізації дитини.

Зауважимо, що нарівні з побутуючим, аскетичним комплектом вбрання, як і наприкінці ХІХ ст., так і протягом першої половини ХХ ст. вбрання дитини навіть від року-двох могло бути більш складним, багатокомпонентним, уподібненим до одягу дорослих. Залежно від достатку батьків та місцевості, святковий образ малюка міг включати в себе всі елементи строю, що, звісно, часто могли бути спрощеними, видозміненими, в деталях відрізняли дітей від дорослих. Яскраві приклади такого вигляду дітей ми зустрічаємо на фотографіях першої половини ХХ ст. (Іл. 1; 2).

Ілюстрація 1. Родинний портрет, Коломийський район, Івано-Франківська область, 1930-ті роки. Джерело: З колекції автора.

Ілюстрація 2. Родина з Ніжинського району Чернігівської області, 1930-ті роки. Джерело: З колекції автора.

24 Матеріали до етнології. Т. 1 : Побут селянської дитини : матеріали до монографії с. Старосілля / Ніна Заглада; ВУАН; Музей антропології та етнології ім. Х. Вовка. Київ, 1929. С. 160.

25 Онищук А. З народнього життя Гуцулів. Матеріали до українсько-руської етнології, XV / Етногр. коміс. Наук. т-ва імені Шевченка у Львові. У Львові: З друк. Наук. т-ва імені Шевченка, 1912. С. 112–113.

26 Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. С. 95.

27 Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 3. Родильна обрядовість / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2016. С. 97; 425.

28 Там само. С. 47.

Збільшення елементів одягу, необхідність розширення гардеробу дитини наприкінці XIX – першій половині XX ст. відбувалося після чотирьох, частіше п'яти-років. Це пов'язано передусім з долученням дитини до ведення господарства, допомогою батькам, з п'яти років з'являлися вже визначені обов'язки, відбувався статевий поділ праці²⁹. Джерела засвідчують чіткий взаємозв'язок появи у дитини одягу як і у дорослих, після її залучення до праці: «Обув і одіж дістають аж старші діти (п'ять-шість років), коли мусять ходити за вівцями і козами»³⁰, «З того часу дбають вже більше родичі бодай про те, аби дівчина чи хлопець у тім віці, мали на собі окрім сорочки, яке иньше лудине»³¹. Виконання дитиною роботи долучало її до суспільного життя, уподібнювало до ролі дорослих, одяг у такий спосіб відображав зміну статусу, чітко вказував на стать.

Однак вже протягом першої половини XX ст., хоч діти і продовжували залучатися до праці, основною причиною збільшення елементів одягу стала необхідність відвідування школи: «В п'ять років, коли вже йшли до школи, одягали такий одяг, як у дорослих»³². Після завершення Другої світової війни, у 40 – 50-х роках XX ст., забезпечення дитини одягом, зважаючи на значну скруту, викликало великі труднощі у батьків.

У свідченнях з різних областей України у повоєнний період повсюдно зустрічаємо згадки про складнощі й неспроможність дістати тканину, готовий одяг та взуття для дитини. Виразні цитати описують тогочасний стан забезпечення одягом дитини: «Дуже було тяжко, в школу ходили, не було у шо взутися і вдягнутися, не було шо. Дуже погано було»³³, «Не було в чому до школи ходи-

ти. Була одна кухвайка на трьох. От сьогодні я йду до школи, ту кухвайку вдягла чі якого там піджака, на другий день іде брат – вдягне її»³⁴.

Поширеною була практика, коли діти ходили по черзі в школу, у різні зміни в одному й тому самому верхньому одязі. «Кухвайка»³⁵, військова шинель³⁶, вовняна свитка «овеча сірячина»³⁷, шубка пошита з котячих та кролячих шкурок³⁸, – таким був верхній одяг дітей для того, щоб дійти до школи. У гіршому варіанті обмотувалися тканиною чи хусткою, або взагалі не ходили до школи взимку³⁹.

Особливо гостро відчувався брак взуття для дітей. Часто кирзові чоботи старших членів родини діти вдягали по черзі в школу, ходили в дві зміни⁴⁰. Цінність цього елемента вбрання виражалася й в тому, що по дорозі йшли босоніж, а в школі вже вдягали, щоб не заносити⁴¹. Особливо гостро нестача у шо взутися відчувалася взимку, інколи діти були змушені йти босоніж у мороз по снігу⁴², чи обмотувати ноги ганчірками⁴³. Часто використовували й саморобне взуття різного гатунку, що тогочас вже поступово виходило з ужитку, часто рвалося і було незручним: постолі зі шкіри⁴⁴, лику верби, видовбані з дерева – дерев'яники⁴⁵, чуні з гуми, пошиті з сукна валянки⁴⁶.

Поза тим, у другій половині XX ст. відносно дещо кращою є ситуація з натільним вбранням для дитини. Часто використовували домоткані тканини, з яких шили типові елементи традиційного вбрання: сорочки, спідниці, штани. Однак популярною стала тенденція виготовлення вбрання на зразок міського, відхід від традиційних форм, використання купованої тканини, готового одягу.

29 Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу: збірка. Київ : Либідь, 2006. С. 148–151.

30 Онищук А. З народного життя Гуцулів. Матеріали до українсько-руської етнології, XV / Етногр. коміс. Наук. т-ва імені Шевченка у Львові. У Львові: З друк. Наук. т-ва імені Шевченка, 1912. С. 113.

31 Шухевич В. Гуцульщина. Матеріали до українсько-руської етнології: [в 22 т.] / НТШ у Львові, Етногр. коміс.; за ред. Хв. Вовка. Львів : З друк. НТШ, 1899–1929. Т. 5 : Третя часть. 1902. С. 8.

32 Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 10. Традиційне повсякденне та обрядове вбрання / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2018. С. 152–153.

33 Там само. С. 14.

34 Там само. С. 50.

35 Там само. С. 183.

36 Там само. С. 187.

37 Там само. С. 85.

38 Там само. С. 93.

39 Там само. С. 567.

40 Там само. С. 419.

41 Там само. С. 87.

42 Там само. С. 193.

43 Там само. С. 306.

44 Там само. С. 25.

45 Там само. С. 161.

46 Там само. С. 139.

Виразно засвідчується відхід від саморобного вбрання та престижність купованого одягу: «Я в школу пішов, і мати мені ото мені нову сорочку вділа з льону, з такого полотна. Потом уже батько поїхав на заробітки і привіз мені магазинську сорочку»⁴⁷. Тенденція відходу від традиційного зовнішнього вигляду відображається і в зачісках, зокрема хлопчиків: «Хлопців малих стригли під макітру. Як я почав у школу ходити, батько стриг мене під польку європейську»⁴⁸. Тож, можливо припустити, що необхідність ходити до школи певною мірою, впливала на поступове витіснення традиційного вбрання із вжитку дітей, доморобний одяг продовжували носити старші люди і він асоціювався швидше з бідністю.

Протягом першої половини ХХ ст. українське традиційне вбрання зазнало багатьох змін, що відобразилося і в дитячому одязі. Найбільш характерні особливості цього процесу полягали у проникненні в селянський костюм елементів міського вбрання, що часто видозмінювалося, прилаштовувалося до локальної традиції. Широко використовувалася матерія фабричного виробництва, купувався готовий одяг та взуття, що був продуктом міської моди. Поступово традиційний стрій витіснявся з щоденного вжитку та використовувався лише на свята, особливо активно змінювався чоловічий костюм (Іл. 3).

Ілюстрація 3. Родина з с. Немовичі, Сарненський район, Рівненська область, 1930-ті рр. Джерело: З колекції автора.

47 Там само. С. 124.

48 Там само. С. 147.

49 Karpacki świat bojków i lemków, Roman Reinfuss. Fotografie. Opr. Hubert Ossadnik i prof. hab. Zbigniew Libera, Wyd. Bosz, 2015, 248 s.

50 Архівні наукові фонди, рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Ф. 39-2. Од зб. 24, арк.2.

Дитячий одяг, передусім святковий, наслідуючи ці тенденції, переважно копіював костюм дорослих. Інколи ми можемо зустріти переважання типів міського вбрання у дитячому строї, навіть порівняно з одягом дорослих, як на світлинах Р. Райнфуса 1930-х років з Лемківщини та Бойківщини⁴⁹ (Іл. 4). В інших регіонах України ми так само фіксуємо використання фабричної тканини для пошиття дитячого одягу, впровадження нових і нетипових форм⁵⁰.

Ілюстрація 4. Група жінок та дітей з с. Куляшне, Сяноцький повіт (Польща), 1935 р. Джерело: Karpacki świat bojków i lemków, Roman Reinfuss», S. 114-115.

Вишивка, що традиційно оздоблювала сорочки та інші елементи одягу, так само змінювалася, що найбільш прикметно характеризується заміною геометричного орнаменту рослинним, витіснення давніших вишивальних технік новими, кольоровою гамою. На багатьох автентичних дитячих сорочках першої половини ХХ ст., що нам вдалося дослідити, бачимо чітке наслідування локального стилю вишивки та орнаменту, розповсюдженого в певний час. Це засвідчує, що в дитячому вбранні активно поширювалися нововведення сільської моди (Іл. 5-7).

Ілюстрація 5. Сорочка для дівчинки, Миргородський район. Полтавська область, перша половина XX ст.
Джерело: 3 колекції автора.

Ілюстрація 7. Сорочка для дівчинки, Жмеринський район, Вінницька область, перша половина XX ст.
Джерело: 3 колекції автора.

Ілюстрація 6. Сорочка для хлопчика, с. Нижній Студений, Хустський район, Закарпатська область, перша половина XX ст.
Джерело: 3 колекції автора.

Висновки. Тож, традиційне дитяче вбрання протягом першої половини XX ст. зазнало змін, що відбувалися в контексті трансформації української традиційної культури. Збереження символічної ролі елементів одягу в обрядовості, пов'язаної з дитиною, протягом зазначеного періоду засвідчує дотримання давніх традицій, уявлень, збереження ролі одягу як інструмента соціалізації.

Не зазнали змін і прийнятні норми зовнішнього вигляду дітей, можлива мінімальна кількість компонентів одягу, що відображає як наслідування традиційних уявлень, так і складні життєві обставини, що не давали можливості вдосконалити дитячий побут. Особливо гостро нестача дитячого вбрання відобразилася у період після завершення Другої світової війни, водночас відбувався активний і остаточний перехід до використання купованих тканин та вбрання.

References:

1. Borysenko, V. (2016). Simeyna obriadovist ukrainsiv XX – pochatku XXI stolittia. [Family Rites of Ukrainians of the 20th – Early 21st Century]. Kyiv : IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, 2016. 256. [in Ukrainian].
2. Bosyi, O. (2000). Znakovi funktsii tkanyny v zvychaievo-obriadovii sferi ukrainsiv (semantychni paraleli «kryzhmo» – «savan») [Symbolic functions of fabric in the customary and ritual sphere of Ukrainians (semantic parallels «kryzhmo» - «savan»)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe]*, 4, 114–117. [in Ukrainian].
3. Derlytsia, M. (1898). Selianski dity. [Peasant Children]. *Etnohrafichnyy zbirnyk. [Ethnographic collection]*, 5. [in Ukrainian].
4. *Etnohrafichnyy obraz suchasnoi Ukrainy. Korpus ekspedytsiynykh folklorno-etnografichnykh materialiv. Rodylna obriadovist. [Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials. Birth ritual]*. (Ed) Skrypnyk, H. (2016). NAN Ukrainy; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv, 3. [in Ukrainian].
5. *Etnohrafichnyy obraz suchasnoi Ukrainy. Korpus ekspedytsiynykh folklorno-etnografichnykh materialiv. Tradytsiine povsiakdenne ta obriadove vbrannia. [Ethnographic Image of Modern Ukraine. Corpus of Expeditionary Folklore and Ethnographic Materials. Traditional Everyday and Ceremonial Clothing]*. (Ed) Skrypnyk, H. (2018). Kyiv, 10. [in Ukrainian].
6. Hrushevskiyi, M. (2006). Dytna u zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu. [A child in the Customs and Beliefs of the Ukrainian People]. Kyiv : Lybid. 253. [in Ukrainian].
7. Hurosheva, N. (1995). Tradytsiyni ukrainskyi dytiachyy odiah. *Narodna tvorchist ta etnografia. [Traditional Ukrainian Children's Clothing. Folk Art and Ethnography]*, 1, 77–82. [in Ukrainian].
8. Karpacki świat bojków i łemków, Roman Reinfuss. Fotografie. (2015). [The Carpathian world of Boikuw and Lemkuw, Roman Reinfuss] Opr. Hubert Ossadnik i prof. hab. Zbigniew Libera, Wyd. Bosz, 248. [in Polish].
9. Kotsan, V. (2021). Etnokulturni markery v konteksti pohranych: tradytsiynyy narodnyy odiah ta identychnist naseleння Zakarpattia 20 – pochatku 21 st. Kvalifikatsiyna naukova robota na pravakh rukopysu. [Ethnocultural Markers in the Context of Borderlands: Traditional Folk Clothing and Identity of the Population of Transcarpathia of the 19th – Early 21st Century], Lviv. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsan_Vasyl/Etnokulturni_markery_v_konteksti_pohranych_tradytsiyni_narodnyi_odiah_ta_identychnist_naseleння_Za.pdf? [in Ukrainian].
10. Maierchuk, M. (2011). Rytual i tilo: strukturno-semantychnyy analiz ukrainskykh obriadiv rodynnoho tsykladu. [Ritual and the Body: Structural-Semantic Analysis of Ukrainian Rites of Family Cycle]. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
11. *Materialy do etnologii. Pobut selianskoi dytyny : materialy do monografii s. Starosillia. Nina Zahlada. [Everyday Life of Peasant Children: Materials for a Monograph on the Village of Starosillia]*. (1929). Kyiv, 1. [in Ukrainian].
12. Miloradovich, V. (1897). Narodnye obriady i pesni Lubenskoho uezda Poltavskoy gubernii, zapysannyye v 1888–1895 h. [Folk Rites and Songs of Lubny County of Poltava Governorate, Recorded in 1888–1895]. *Sbornyk Kharkovskoho istoriko-filolohycheskoho obshchestva. [Collection of the Kharkov Historical and Philological Society]*. Kharkov : Typ. hubern. Pravleniia, 16. [in Russian].
13. Onyshchuk, A. (1912). Z narodnoho zhyttia Hutsuliv. [From the Hutsuls' National Life]. *Materialy do ukrainsko-ruskoi etnologii [Materials for Ukrainian-Russian ethnology]*, Lvovi: Z druk. Nauk. t-va imeni Shevchenka 15. [in Ukrainian].
14. Selivatchov, M. (2023). Silska moda XX stolittia v ukrainskomu vbranni ta tekstyli. [Rural Fashion of the 20th Century in Ukrainian Clothing and Textiles] *Narodna tvorchist ta etnologii. [Folk creativity and ethnology]*, 1 (397), 65–74. [in Ukrainian].
15. Shuhevych, V. (1902). Hutsulshchyna. [Hutsul region]. *Materialy do ukrainsko-ruskoi etnologii [Materials before Ukrainian-Russian ethnology]*. Lviv : Zdruk. NTSh, 5. [in Ukrainian].
16. *Trudy etnograficheskoi-statisticheskoi ekspedytsii v Zapadno-Russkyy krayi, snariazhennoyi Imperatorskym Russkym Heohrafycheskym Obshchestvom. Yuho-Zapadnyi otdel. [Proceedings of Ethnographic- Statistical Expedition to the Western-Russian Land, Equipped by the Imperial*

- Russian Geographical Society. South-Western Department]. (1877) Sankt-Peterburh : Tip. V. Kyrshbauma, 4. [in Russian].*
17. Tureiskyi, I. (2022). Odiah yak instrument sotsializatsii dytyny v ukrainskiy tradytsiyniy kulturi kintsia 19 – pochatku 20 stolittia. [Clothes as an Instrument of Child Socialization in Ukrainian Traditional Culture of the Late 19th – Early 20th Century.]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia. [Folk creativity and ethnology]*, 3 (395), 102–110. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 02.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 15.12.2023

УДК 94 (477) (08)

У – 45

ISSN 2413-8142 (Print)

ISSN 2788-5364 (Online)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-30

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 30
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – Ю. Г. Пасічна

Комп'ютерна верстка – А. І. Берестовий

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2023. – Вип. 30. – 116 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХХ – ХХІ ст.; належну увагу приділено методологічним, історіографічним та джерелознавчим аспектам аграрної історії; етнокультурному буттю, духовності та світогляду селянства тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 29.12.2023. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 11,8. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com